
ઈંગ્લેન્ડ ના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન

આચાર્ય

ધી ગુજરાત ઑરિએન્ટલ બુક ડીપો
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૩૮ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ ઈંગ્લીશના ઈતિહાસનું પ્રથમ
દર્શન

વિષય મેરઠ : ૮ ૪૬ : ૭૭૨ : ૧.૫૬

ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન.

લેખક

મહાશંકર પોપટભાઈ આચાર્ય,

બી. એ. બી ટી. (અનર્મ)

ધી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૬૩૮

All Rights Reserved By the Publisher.
First Edition: 1929.

Printed by Mulchand Trikamlal, at the Surya Prakesh Press.
Fankor Naks, Ahmedabad, and Published by Popatlal Maganlal,
Manager, The Gujarat Oriental Book Depot,
Richey Road, Ahmedabad.

પ્રસ્તાવના.

માધ્યમિક શાળાઓના અંગ્રેજી ચોથા અને પાંચમા વાર્ષિકોના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડે, એવા હેતુથી આ નાના પુસ્તકની યોજના કરવામાં આવી છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઈંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનો પરિચય થાય છે, ત્યારે ત્યાંની અનેક સંસ્થાઓ વિષે તેમની માહિતી નહિ જેવી હોય છે, અને તેથી કરીને સંસ્કાર, પરિસ્થિતિ અને આચારવિચારમાં ભિન્ન એવી પ્રજાના ઇતિહાસને સમજવામાં તેમને સ્વાભાવિક અડચણ પડે છે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને ઇતિહાસની ઝાણી વિગતોમાં ઉતર્યા વિના માત્ર તેના પ્રવાહનું સ્થૂલ દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરાવવું, એ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યો છે; અને તેમ છતાં જે હકીકત આપી હોય, તેના સંપૂર્ણ કાર્યકારણસંબંધ વિદ્યાર્થીઓને સુગમ્ય થાય, એવા રૂપમાં મૂકવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. આ પ્રયત્નમાં કેટલી સફળતા મળી છે, તેના નિર્ણય વાચકવર્ગજી કરી શકે.

આ કાર્યમાં મને સાદૃશ્ય સહાય કરનાર મારા સહૃદય સ્નેહી શ્રી દલસુખરામ યુનીલાલ ત્રિવેદીનો મારે ઉપકાર માનવો જોઈએ; કેમકે તેમણે મને પ્રુફ તપાસી આપવા ઉપરાંત વારંવાર યોગ્ય સૂચનો કરીને મને તેમનો ઋણી બનાવ્યો છે. જે વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગને માટે આ પુસ્તક પ્રકાશ પામ્યું, તેમના આદરને પાત્ર એ નીવડે, એવી આશા સાથે આપણા પ્રાંતની ઉગતી પ્રજાને આ ગ્રંથ સાદર સમર્પણ કરું છું.

ભરૂચ.

મહા સુદ પડવો,
વિક્રમાર્ક ૧૯૮૫.

}

મહારાંકર પી આચાર્ય.

અનુક્રમ.

પ્રવેશક.

[ઇ. સ. પૂ. ૫૫ થી ઇ. સ. ૧૪૮૫]

૫૪.

અસલ વતનીઓ, રોમન અમલ,	} ૩-૮
એંગ્લો-સેક્સન લોકો, મહાન આદેડ,	
આદેડના વંશજો, ઇનિશ રાજાઓ,	
એડવર્ડ ભગત, વિલિઅમની ચડાઈ.	
નોર્મન વિજય, વિલિઅમ ૧ લો,	} ૮-૧૧
વિલિઅમ ૨ જો, હેનરી ૧ લો, અંધાધુંધી.	
હેનરી ૨ જો, એક્ટનો વધ, આયર્લેન્ડની જીત,	} ૧૧-૧૪
રિચર્ડ ૧ લો, જહાન.	
હેનરી ૪ થો, પાર્લમેન્ટનાં ખીજ, છેલ્લાં વર્ષ,	} ૧૪-૨૧
એડવર્ડ ૧ લો, વેલ્સની જીત, સ્વતંત્ર સ્કોટલેન્ડ,	
એડવર્ડ ૨ જો, એડવર્ડ ૩ જો, સો વર્ષનો વિગ્રહ,	
જહાન વિકલીફ.	
મધ્ય યુગમાં લોકજીવન, ખેડુતો, કાળી મરફીનો કેર.	૨૧-૨૩
હેનરી ૪ થો, હેનરી ૫ મો, હેનરી ૬ ટો.	૨૩-૨૫
અમીરોમાં ખટપટ, ગુલામનો વિગ્રહ, એડવર્ડ ૪ થો,	} ૨૫-૨૮
રિચર્ડ ૩ જો, ગુલામનો વિગ્રહની અસર.	

ટ્યૂડર વંશ.

[ઇ. સ. ૧૪૮૫ થી ઇ. સ. ૧૬૦૩]

નવી વિદ્યા અને ધર્મસુધારો.	૩૧-૩૪
હેનરી ૭ મા.	૩૪-૩૯
ઈંગ્લેન્ડમાં ધર્મસુધારો.	૩૯-૪૬
પ્રોટેસ્ટન્ટ ઈંગ્લેન્ડ.	૪૬-૪૯
બે પ્રતિસ્પર્ધી રાણીઓ.	૪૯-૫૨
સ્પેનનો અગ્રય કાફલો.	૫૨-૫૭
દર્શિજાગૃથનો યુગ.	૫૭-૬૦
નવી દુનિયાની શોધ.	૬૦-૬૫

સ્ટુઅર્ટ વંશ.

[ઇ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૭૧૪]

સામાન્ય.	૬૯-૭૦
જેમ્સ ૧ મા.	૭૦-૭૪
આપખુદ રાજસત્તા.	૭૪-૮૦
આંતર વિગ્રહ.	૮૦-૮૫
સૈન્યસત્તાકે રાજ્ય.	૮૭-૯૩
ચાલ્મ્સ ૨ જી.	૯૩-૯૮
રાજ્યક્રાન્તિ.	૯૯-૧૦૩
વિલિયમ અને મેરી...	૧૦૪-૧૧૦
ગેન.	૧૧૦-૧૧૫
રાજ્યવિસ્તાર.	૧૧૫-૧૧૮
સત્તરમા સૈકાનું ઈંગ્લેન્ડ.	૧૧૮-૧૨૦

હુનોવર વંશ.

[ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી ઇ. સ. ૧૯૧૪]

જ્યોર્જ ૧ લો.	૧૨૫-૧૨૮
જ્યોર્જ ૨ જો.	૧૨૮-૧૩૬
જ્યોર્જ ૩ જો.	૧૩૬-૧૪૫
નાનો પિટ.	૧૪૬-૧૫૧
યુરોપની પ્રગતિ સામે નેપોલિયન.	૧૫૨-૧૫૭
હિંદુસ્તાન અને આયર્લેન્ડ.	૧૫૭-૧૬૨
અહારમા મૈકાનું ઈંગ્લેન્ડ.	૧૬૨-૧૬૬
પાર્લમેન્ટમાં મુદ્દારો.	૧૬૬-૧૭૧
વિક્ટોરિયા.	૧૭૧-૧૭૭
ગ્રેટબ્રિટન અને ઇરિશલેન્ડ.	૧૭૭-૧૮૧
વિક્ટોરિયા (ચાલુ)...	૧૮૨-૧૮૭
બદલાએલું ઈંગ્લેન્ડ.	૧૮૮-૧૯૧
બ્રિટિશ મહારાજ્ય.	૧૯૨-૨૦૦
એડવર્ડ ૭ મો અને જ્યોર્જ ૫ મો.	૨૦૦-૨૦૨
યુરોપનો મહાન્ વિગ્રહ.	૨૦૩-૨૦૬
મહાન્ વિગ્રહ પછી.	૨૦૬-૨૧૦
ઈંગ્લેન્ડનું રાજ્ય કેમ ચાલે છે ?	૨૧૪-૨૨૩
સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા.	૨૨૪-૨૨૫
પરિશિષ્ટ ૧ લું: સામ્રાજ્યવ્યવસ્થા.	૨૨૬
પરિશિષ્ટ ૨ વું: બ્રિટિશ રાજ્યવંશારણના સીમાસ્તંભો.	૨૨૭-૨૨૮

૮
નકશા.

નં.	નામ.	પૃષ્ઠ.
૧	બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય. ...	૧૯
૨	હેનરી રજાનું ફ્રાન્સનું રાજ્ય. ...	૧૯
૩	એડવર્ડ ૩જાનું ફ્રાન્સનું રાજ્ય. ...	૧૯
૪	યુગ્લાન્ડનો વિગ્રહ. ...	૨૬
૫	ટુકની મુસાફરી. ...	૬૩
૬	આંતર વિગ્રહ. ...	૮૩
૭	મેલજબમનાં યુદ્ધો. ...	૧૧૨
૮	અમેરિકામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો. ...	૧૧૭
૯	સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ યુરોપ. ...	૧૩૬
૧૦	ઉત્તર અમેરિકા. ...	૧૩૭
૧૧	નેપોલિયન બોનાપાર્ટના વિગ્રહો. ...	૧૫૦
૧૨	મિસર. ...	૧૮૩
૧૩	દક્ષિણ આફ્રિકા. ...	૧૯૬

ચિત્રો.

૧	સીઝર. ...	૪	૧૩	માર્ચબરો. ...	૧૧૧
૨	વિલિયમ ૧ લો. ...	૬	૧૪	જ્યોર્જ ૧ લો. ...	૧૨૫
૩	રાજા જોહાન મેગ્નાકાર્ટા		૧૫	વિલિયમ પિટ. ...	૧૩૫
	ઉપર સહી કરે છે. ...	૧૩	૧૬	જ્યોર્જ ૩ જો. ...	૧૩૬
૪	જોન ઓલ્ડ આર્ક. ...	૨૫	૧૭	જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન. ...	૧૪૪
૫	હેનરી ૭ મો. ...	૩૬	૧૮	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ... ૧૫૨	
૬	હેનરી ૮ મો વુલ્સીને		૧૯	નેલ્સન. ...	૧૫૩
	રજા આપે છે. ...	૪૧	૨૦	વેલિંગ્ટન. ...	૧૫૬
૭	ચાર્લ્સ ૧ લો. ...	૭૪	૨૧	મહારાણી વિક્ટોરિયા... ૧૭૨	
૮	હેમ્પડન. ...	૭૮	૨૨	લોર્ડ પામસ્ટન. ...	૧૭૬
૯	ક્રોમવેલ. ...	૮૯	૨૩	લોર્ડ ઝેડસ્ટન. ...	૧૭૮
૧૦	ચાર્લ્સ ૨ જો. ...	૯૩	૨૪	એડવર્ડ ૭ મો. ...	૨૦૦
૧૧	વિલિયમ ૩ જો. ...	૧૦૪	૨૫	પાંચમો જ્યોર્જ. ...	૨૦૨
૧૨	મેરી ૨જા. ...	૧૦૯			

પ્રવેશક.

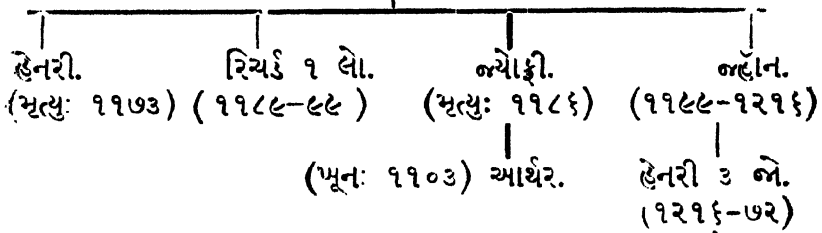
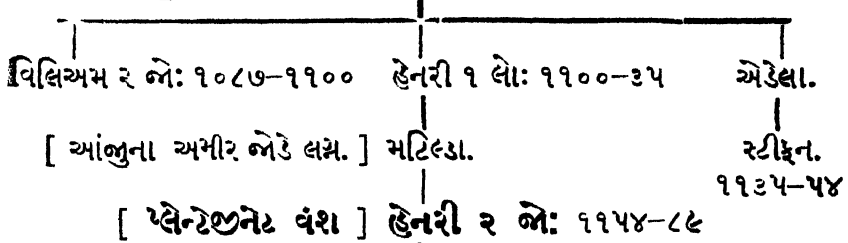
[ઈ. સ. પૂ. ૫૫ થી ઈ. સ. ૧૪૮૫]

ઈ. ઈ. પ્ર. ૬. ૧.

નોમન—પ્લેન્ટેનેટ—લેકેસ્ટર—ચોર્ક વંશવૃક્ષ.

ઇ. સ. ૧૦૬૬ થી ઇ. સ. ૧૪૮૫.

[નોર્મન વંશ] વિલિઅમ ૧ લો: ૧૦૬૬-૮૭

એડવર્ડ ૧ લો: ૧૨૭૨-૧૩૦૭

એડવર્ડ ૨ લો: ૧૩૦૭-૨૭

એડવર્ડ ૩ લો: ૧૩૨૭-૭૭

[ચોર્ક વંશ] ૩ જો પુત્ર. રામયુવરાજ (મૃત્યુ: ૧૩૭૬) ૪થો પુત્ર. [લેકેસ્ટર વંશ.]

લાયોનલ.

ફિલિપ્પા.

રોબર્ટ.

આન.

રિચર્ડ.

રિચર્ડ ૨ લો: ૧૩૭૭-૯૯

જહોન.

હેનરી ૪ થો.

(૧૩૯૯-૧૪૧૩)

હેનરી ૫ મો.

(૧૪૧૩-૨૨)

હેનરી ૬ ટો.

(૧૪૨૨-૬૧)

એડવર્ડ ૪ થો: ૧૪૬૧-૮૩ રિચર્ડ ૩ લો.

એડવર્ડ ૫ મો: (૧૪૮૩) (૧૪૮૩-૮૫)

પ્રવેશક.

૧

તમે આપણા દેશનો ઇતિહાસ વાંચ્યો. હવે તમારે આપણા દેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર અંગ્રેજ લોકનો ઇતિહાસ વાંચવો છે ? એક નાના ટાપુમાંથી ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય આજે પાંચે ખંડમાં વિસ્તાર પામ્યું છે, તે શી રીતે, અંગ્રેજ લોકોએ સ્વતંત્રતાની ખાતર કેવાં કેવાં કષ્ટો વેઠ્યાં છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે તેમણે કેવું શૌર્ય અને કેવું દેશાભિમાન બતાવ્યું છે, તે સર્વ જાણવા માટે તમારે ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ વાંચવાની ખરેખરી જરૂર છે.

અસલ વતનીઓ: લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં આજે જે દેશ ઇંગ્લેન્ડ કહેવાય છે તે સ્થિત કહેવાતો હતો, અને ત્યાંના વતનીઓ પણ સ્થિતના નામથી ઓળખાતા હતા. તેઓ છેક જંગલી અવસ્થામાં હતા, અને દેશ પણ વેરાન અને ગાઢાં જંગલોથી છવાયેલો હતો. લોકો શિકાર કરીને કે માછલાં પકડીને ગુજરાન ચલાવતા, અને જરૂર પડે ત્યારે પથ-રનાં હથિયાર વાપરતા. તેઓ છૂટાંછવાયાં ગામડાંમાં ટોળીઓ બાંધી પોતપોતાના સરદારના તાબામાં રહેતા. આ ટોળીઓમાં પરસ્પર અણબનાવ રહેતો હોવાથી તે લોકો શૂરવીર હોવા છતાં તેમના પર પરદેશીઓ ચઢી આવ્યા.

રોમન અમલ: ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫ માં યૂરોપની દક્ષિણે આવેલા રોમનો સુપ્રસિદ્ધ સેનાપતિ જુલિયસ સીઝર એક નાનું લશ્કર લઈ દેશ પર ચઢી આવ્યો. દેશ જીતી સીઝર પાછો ગયો, ત્યાર પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી સ્થિતોનું કાઈએ નામ દીધું નહિ. પરંતુ ત્યાર પછી ફરીથી રોમનો ચઢી આવ્યા, અને સ્થિતમાં તેમનું રાજ્ય સ્થપાયું. ઉત્તર તરફનો હુંગરાળ મુલક અને વેલ્સનો પહાડી મુલક સ્વતંત્ર રહ્યા. સ્થિતોએ રોમનોની સામે ચલાવેલું તો ઘણુંએ કર્યું, પણ તેમનું કશું વળ્યું નહિ. રોમન અમલ ચારસો વર્ષ સુધી ટક્યો. આ દરમિયાન સ્થિતની ઉન્નતિ થઈ. સ્કૉટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ અને જર્મનીના લૂટકાટ કરનારા લોકોથી સ્થિતોનું રક્ષણ કરવા

માટે રોમનોએ ઠેરઠેર કિલ્લાઓ બાંધ્યા, અને દેશમાં પાકા અને સળંગ

રસ્તા બંધાવી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું; તેમણે કાયદાઓ બાંધી દેશમાં શાંતિ આણી. આ ઉપરાંત તેમણે ભેજવાળી જમીન સૂકવી નાખી, ખાણો ખોદાવી અને ફેટલાંક શહેરો વસાવ્યાં. ઉત્તરના રાની ચાંચીઆ રહેવાસીઓના હુમલા અટકાવવા માટે સોલ્વે ફર્થથી ટાઈન નદીના મુખ સુધી એક મજબુત દિવાલ રોમન અમલમાં બાંધવામાં આવી.

ઇ. સ. ૪૧૦ માં ગૌથ અને ખ્રીજ ફેટલીક યૂરોપની જંગલી જતોએ રોમ ઉપર ધસારો કર્યો, એટલે જ્યાં જ્યાં

સીઝર.

રોમન સૈન્ય હતું, ત્યાં ત્યાંથી પાછું ખેંચાવી લેવામાં આવ્યું. આથી ખ્રિસ્તોને ખોતાનું રક્ષણ જાતે કરવાનો વખત આવ્યો.

એંગ્લો-સેક્સન લોકો: રોમનોને ગયા જણી ઉત્તર તરફના અને આયર્લેન્ડના લૂટારાઓ તથા ઉત્તર મહાસાગરના ચાંચીઆઓ દેશમાં ઉતરી પડ્યા. રોમન રાજ્યની શીળી છાયામાં શુરાતન ગુમાવી બેઠેલા મોજલા ખ્રિસ્તોમાં તેમની સામે થવાનું બળ ન હતું, એટલે તેમણે પરદેશી લડવૈયાઓની મદદ માગી. ખ્રિસ્તોના આમંત્રણથી જૂટ નામે લોકોની ટોળી આવી. તેણે ખ્રિસ્તોના શત્રુઓને તો હરાવ્યા, પણ પછીથી તેમનાજ દુશ્મન બની તેમની જોડે લડ્યા, અને ફેટલોક મુલક કબજે કર્યો. જૂટ લોકોની આ ફતેહથી લલચાઇને સેક્સન જાતિની ટોળીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ કિનારાઓ ઉપર ધસી આવી, અને એંગલ જાતિની ટોળીઓએ નોર્ફોક અને સંફોર્ક પુરગણામાં વસવાટ કર્યો, તેમજ ધીમે ધીમે ધસારા કરીને પગપેસારો કરવા

માંડયો. તેમણે ખ્રિસ્તો પર જીજ્ઞાસુ વરસાવીને તેમની કૃતજ્ઞ કરી, કે તેમને પશ્ચિમમાં મારી હઠાવ્યા. બાપડા ખ્રિસ્તોને વેલ્સ અને કોર્નવૉલના પર્વતોમાં ભરાઈ બેસવું પડ્યું. આ નવા આવનારાઓને એંગલ એવા સામટા નામે ઓળખવામાં આવે છે. તેમના ઉપરથી દેશનું નામ એંગલેન્ડ પડ્યું, અને તેનું પાછળથી રૂપાંતર થઈને ઈંગ્લેન્ડ થયું.

એંગલ લોકો શુરા, સાહસિક, આનંદી, ચંચળ અને ખંતીલા હતા. તેઓ ખેતરોમાં છૂટાછવાયા વસતા. તેમનામાં ઉચ્ચ ઓલાદના એટલે અર્થ, અને હલકા એટલે ચર્થ એવા બે સામાજિક વિભાગ હતા. તેઓ પોતાનો રાજ પસંદ કરી લેતા; આ રાજ વિટનના નામથી ઓળખાતી ગ્રાહા લોકની સભાને પૂછ્યા વિના સ્વતંત્રપણે રાજ્યવહીવટ ચલાવી શકતો ન હતો.

આ લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતા ન હતા. તેઓ ગર્જનાના દેવ થોર, યુદ્ધના દેવ વોડન, સમુદ્રના દેવ ઇગર, વગેરે ભયંકર દેવોને પૂજતા. છેક નવમા સૈકામાં સેન્ટ ઓગસ્ટાઈન નામે સાધુએ ઈંગ્લેન્ડમાં આવેલા કેન્ટ પરગણામાં આવી ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવા માંડ્યો, અને ત્યારથી તે ધીમે ધીમે આખા દેશમાં ફેલાઈ ગયો.

એંગ્લો-સેક્સનોનાં નોર્થિઆ, મર્સિઆ, અને વેસેક્સ નામે ત્રણ બળવાન રાજ્યો સ્થપાયાં. આ ત્રણે રાજ્યો વચ્ચે માંહોમાંહે સર્વોપરિ બનવાની હરિકાઈ ચાલતી. આખરે નવમા સૈકામાં ઇંગિર્ટ નામે વેસેક્સના પ્રતાપી રાજાની હકુમત નીચે બધાં રાજ્યો આવી ગયાં. ઇંગિર્ટ એક પ્રતાપી યોદ્ધો અને હોશિયાર રાજકર્તા હતો. તેણે યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યો જોડે દોસ્તી બાંધી, રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત કર્યો, અને ખ્રિસ્તી ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું. પરંતુ તેના મરણ પછી વેસેક્સના રાજ્યની પડતી આવી. હજી આખા દેશની પ્રજા એકસંપીલી થઈ નહોતી, પણ થોડા વખતમાં તેમને ડેન લોકોના હુમલાની સામે થવા માટે એકસંપ થવાની જરૂર પડી.

ડેન લોક: આ નવા ચડી આવનાર લોકો સ્વીડન, ડેન્માર્ક, નોર્વે, વગેરે ઉત્તર તરફના દેશોના ચાંચીઆઓ હતા. તેઓ ઈંગ્લેન્ડના કિનારા પર અચિંત્યા ચઢી આવી લૂટફાટ કરતા, ખૂનરેજી ચલાવતા, અને ખ્રિસ્તી મંદિરો બાળતા કે લૂટતા. ઇંગિર્ટ પછીના રાજાઓ નબળા થયા, એટલે

નીડર અને સાહસિક લોકોને દેશમાં ધસી આવતા અટકાવનારી કોઈ પ્રતાપી સત્તા રહી નહિ. ઇ. સ. ૮૫૦ પછી તેઓ ઈંગ્લેન્ડમાંજ વસી ગયા. નોર્થવિચિઆ અને બીજાં રાજ્યો તેમને હાથ પડ્યાં, અને ધીમે ધીમે તેમણે વેસેક્સ ઉપર નજર નાખવા માંડી. જે વેસેક્સનું રાજ્ય તેમને હાથ પડે, તો તેઓ આખા ઈંગ્લેન્ડના ધણી થાય તેમ હતું.

મહાન્ આલ્ફ્રેડ: આવા અણીના પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ રાજા આલ્ફ્રેડે ધસી આવતા ડેન લોકોને ખાળી રાખ્યા. ઇ. સ. ૮૭૧ માં બાવીસ વર્ષની વયે તે ગાદીએ આવ્યો, ત્યાર પહેલાં તે ધણી વાર ડેન લોકો જોડે લડ્યો હતો, એટલે ગાદીએ આવતાંજ તેણે આ ધાડપાકુઓની સામે થઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો ઝુંડો ઉપાડ્યો. તેને ડેન લોકો જોડે ધણાં યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં, અને અનેક વેળા તે હાર્યો અને જીત્યો. ધરખાર તજ તે ભિખારી હાલતમાં રખડ્યો, પરંતુ આખરે ઇ. સ. ૮૭૮ માં એક ખૂનખાર લડાઈમાં તેણે ડેનોને હરાવી શરણે આવવાની ફરજ પાડી. તેમનો સરદાર ખ્રિસ્તી થયો, અને તેણે આલ્ફ્રેડને ઉપરી તરીકે સ્વીકાર્યો. આલ્ફ્રેડે તેમને ઉત્તર અને પૂર્વમાં સલાહશાંતિથી રહેવા દઈ પોતાનું રાજ્ય દક્ષિણમાં જમાવ્યું.

આલ્ફ્રેડે પ્રજાહિતનાં ધણાં કામ કર્યાં. તેણે દેશમાં અનેક પાઠશાળાઓ સ્થાપી, પંડિતોને આશ્રય આપ્યો, અને તે સમયની યૂરોપની મુખ્ય ભાષા લેટિનમાં રચાયેલા ધણા ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કર્યા અને કરાવ્યાં. તેણે એંગ્લો-સેક્સનોનો જીનો ઇતિહાસ શોધાવ્યો. તેણે લશ્કરની નવેસરથી વ્યવસ્થા કરી, અને ડેન લોકોના હુમલાથી બચવા માટે વિસારે પડેલા વહાણો બાંધવાના ઉદ્યોગમાં સુધારાવધારા કરી નૌકાસૈન્યને સારા પાયા ઉપર મૂક્યું. આ ચંચળ, ન્યાયા, ઉદ્યોગી, પરાક્રમી અને કાર્યકુશળ રાજાને ‘મહાન્’ એવું જે વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તે દરેક રીતે યોગ્યજ છે. આલ્ફ્રેડ ઇ. સ. ૯૦૧ માં બાવન વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

આલ્ફ્રેડના વંશજો: આલ્ફ્રેડના ચતુર અને પરાક્રમી વંશજોએ તેને થગલે ચાલીને સેક્સન સત્તા મજબુત કરી. ડેન લોકો એમની આજ્ઞામાં રહેવા લાગ્યા, પણ ઇથેલરેડ નામે કમઅક્ષર રાજા ગાદીએ આવતાં તેની નબળાઈનો લાભ લઈ ડેન લોકોનાં ધાડાં ફરીથી ચઢી આવવા લાગ્યાં.

ધથલરેડે તેમને લાંચ આપી પાછાં કાઢ્યાં, એટલે તેમનો ધનલોભ વધ્યો. આખરે કંટાળીને ધથલરેડે ઈંગ્લેન્ડમાં આવી વસેલા ડેન લોકાની કતલ કરવાનો હુકમ કર્યો. ડેન્માર્કનો રાજા આ કૃત્યનું વેર લેવા માટે જખરૂં લશ્કર લઈને ચઢી આવ્યો. નિર્માલ્ય રાજથી કંટાળેલી પ્રજાએ તેને રાજા તરીકે સ્વીકારી લીધો, પરંતુ તે થોડાજ વખતમાં મરણ પામ્યો, (ઇ. સ. ૧૦૨૨). તેના પુત્ર પછી ગાદી સેકસન વંશમાંથી જતી રહી.

ડેનિશ રાજાઓ: પછીનાં ત્રીસ વર્ષ સુધી ડેનિશ રાજાઓ ઈંગ્લેન્ડની ગાદીએ આવ્યા; તેમાં કેન્યૂટનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ સર્વથી વધારે પરાક્રમી હતો. વીસ વર્ષ સુધી ન્યાયી રાજ્ય ચલાવી તેણે દેશમાં શાન્તિ આણી, લોકહિતનાં કામ કર્યાં, અને પ્રજાની પ્રીતિ મેળવી. તે ઈંગ્લેન્ડનો રાજા થયો, ત્યારે ડેન્માર્કનો રાજા તો હતોજ. આ ઉપરાંત તેણે નોર્વે, વગેરે મુલક જીત્યા અને રકોટલેન્ડના રાજા પાસેથી ખંડણી ભરવાની કચ્છલાત લીધી, એટલે તે યૂરોપનો એક જોરાવર રાજા ગણાયો.

તેની પછી તેના બે પુત્રો પણ તરત મરણ પામતાં ગાદી પાછી સેકસન વંશમાં આવી, (ઇ. સ. ૧૦૪૨). ધથલરેડના પુત્ર એડવર્ડને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો.

એડવર્ડ ભગત: એડવર્ડ ધર્મપરાયણ અને સાધુવૃત્તિનો હોવાથી તેનામાં રાજદારી આવડત કે કુનેહ ન હતી. તેણે પોતાની બાલ્યાવસ્થા નોમડીમાં પીતાવેલી હોવાથી પોતાના નોર્મન મિત્રોને બોલાવી રાજ્યમાં તેમને મોટા અધિકાર આપ્યા; અને એમ પણ કહેવાય છે, કે નોર્મંડીના ઠાકોર વિલિઅમને પોતાની પાછળ ગાદીએ આવવા દેવાનું વચન પણ આપ્યું. અમીરો તેના આવા કૃત્યથી નારાજ થઈ તેની સામે થયા, અને અર્લ ગોડવિન નામે એક અમીર સર્વસત્તાધારી થઈ પડ્યો. એડવર્ડના મરણ પછી પરદેશીઓની આપદા દૂર કરવાની આશાથી લોકસભા-વિટને ગોડવિનના પુત્ર હેરોલ્ડને ગાદી આપી, (ઇ. સ. ૧૦૬૬).

વિલિઅમની ચડાઈ:—આ સમાચાર સાંભળી નોર્મંડીના વિલિઅમે ગાદીનો દાવો કર્યો, અને બળજોરીથી પોતાનો હક સાબીત કરવા માટે જખરૂં લશ્કર એકઠું કરી તેણે ઈંગ્લેન્ડ પર ચડાઈ કરી. હેરોલ્ડે પણ લશ્કર

એકઠું કર્યું હતું, પરંતુ કમનસીબે તેનો લાઈ ટેસ્ટિંગ નોર્વેના રાજની મદદ લઈ દેશ પર ચડી આવ્યો. હેરોલ્ડ તેની જોડે લડ્યો અને જીત્યો, પણ તે દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડની દક્ષિણે વિલિઅમના લશ્કરને ઉતરી આવતાં તે અટકાવી શક્યો નહિ. પોતાના થકિલા લશ્કર સાથે ઇ. સ. ૧૦૬૬ માં તે હેરિટગ્સના યુદ્ધમાં વિલિઅમની સામે થયો, પણ તે માર્યો ગયો અને વિલિઅમ લડાઈમાં જય પામવાથી દક્ષિણ ઇંગ્લેન્ડનો ધણી થયો. સેકસન રાજ્યનો અંત આવ્યો, અને કાયમને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં પરદેશીઓની સત્તા સ્થપાઈ. ઇંગ્લેન્ડ નોર્મનોના હાથમાં પડ્યું.

૨

નોર્મન વિજય:—આ નોર્મનો ફ્રાન્સના ઉત્તર પ્રાન્તમાં વસનારા લોકો હતા. તેઓ અસલ તો સ્વીડન અને નોર્વેની ઉત્તરમાં વસનારા ચાંચીઆઓ હતા, પણ ફ્રાન્સમાં વસીને તેઓ ફ્રેન્ચ રીતભાત અને સુધ-ડતા શીખ્યા, ફ્રેન્ચ ભાષા બોલવા લાગ્યા, અને આખા યુરોપમાં ચતુર, સુધડ, બુદ્ધિશાળી, ઝંસ્કારી, અને સુધરેલા તરીકે પ્રખ્યાત થયા. શરૂઆતમાં તો તેઓ ઇંગ્લેન્ડના વતનીઓ ઉપર તુચ્છકારની નજરે જોતા, પણ તેમણે દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપ્યાં. તેમણે ગરીબ કે તવંગરનો બેદલાવ રાખ્યા વિના સર્વ દેશીઓને સરખી રીતે રંજડવા માંડ્યા, એટલે પ્રજામાં પણ બ્રાતૃભાવની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. નોર્મનોના આવવાથી ઇંગ્લેન્ડ યુરોપના સંસર્ગમાં આવ્યું. વેપારીઓ, કારીગરો, અને સાધુસંતો ઇંગ્લેન્ડમાં નવી વિદ્યા લાવ્યા. નોર્મનોના આવવાથી અંગ્રેજી ભાષામાં અનેક નવા શબ્દો ઉમેરાયા. આમ એકંદરે નોર્મન વિજયથી ઇંગ્લેન્ડને લાલ થયો.

વિલિઅમ ૧ લો: હેરિટગ્સના યુદ્ધમાં જીતનાર વિલિઅમને લોક-સભાએ રાજ તરીકે કબુલ રાખ્યો. તેણે બીજા પ્રદેશો તાબે કર્યા, અને પોતાની સામે લડવા આવનારની જાગીરો જપ્ત કરી પોતાનાં માણસોને આપી નોર્મન સત્તા મજબુત કરી. તેણે બધી જમીન રાજની માલકીની ઠરાવી, અને પોતાને માટે થોડી રાખી બાકીની પોતાના સરદારોમાં વહે-

દાર રહેવાની અને બીડ પડે ત્યારે રાજને લશ્કરી મદદ આપવાની પ્રતિ-
જ્ઞાના બદલામાં વહેંચી આપી.

આ સરદારો પાછા એજ સરતોએ નાના જગીરદારોને પોતાની જમીન આપી શકતા, અને આ જગીરદારો વળી નાના વતનદારોને એની એજ સરતે આપતા. દરેક વતનદાર કે જગીરદારને પોતાના ઉપરી અને રાજને વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી પડતી હતી. આ પદ્ધતિને ફ્યૂડલ પદ્ધતિ કહે છે.

આ પદ્ધતિથી અંગ્રેજોની પુરી દુર્દશા થઈ: મોટી જગીરો પરદેશી અમીરોના હાથમાં

વિલિઅમ ૧ લો.

જઈ પડી, અને તેમની દાદરિયાદ સાંભળનાર હવે કોઈ રહ્યું નહિ. આથી દેશમાં અસંતોષ થયો અને કેટલેક ઠેકાણે બંડ પાણુ ઉઠ્યાં, પરંતુ વિલિઅમને તે મજબુત હાથે દબાવી દીધાં, અને દેશીઓને ધાકમાં રાખવા માટે પોતાના નોર્મન સરદારોને ઠેકાણે ઠેકાણે કિલ્લાઓ બાંધી તેમાં લશ્કર સહિત પડાવ નાખવાનું ઉત્તેજન આપ્યું.

તેણે કેટલીક વિશાળ જમીન શિકારને માટે અલગ રાખી તેની સંભાળને માટે જંગલના આકરા કાયદા બનાવ્યા. આ ઉપરાંત તેણે દેશની તમ્બુએ તમ્બુ જમીનની માપણી કરાવી તેની ઉપજ, તેના માલીકનું નામ, તેની પાસે માણસોની સંખ્યા, વગેરે ઝીણામાં ઝીણી વિગતોની પાકી નોંધ તૈયાર કરાવી. આ દ્વંતરને ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો (કુમ્સ ડે બુક) કહી શકાય.

ઇ. સ. ૧૦૮૭ માં વિલિઅમ મરણ પામ્યો. તે કડક, નિર્દય, અને રાજ્ય-લોભી હોવા છતાં ન્યાયી, ચતુર, દૂરદર્શી અને પ્રજાનું લલ્લું કરવાની ઇચ્છાવાળો હતો.

વિલિઅમને ત્રણ પુત્રો હતા. મોટા રૉઅર્ટને નોર્મંડીનું રાજ્ય મળ્યું, અને બીજો વિલિઅમ તે ઇંગ્લેન્ડનો રાજા થયો. ત્રીજા પુત્ર હેનરીને નાણું આપી સંતોષવામાં આવ્યો.

વિલિઅમ ૨ જો: તે પણ પિતાના જેવો શુરો અને પરાક્રમી હોવા છતાં અધર્મી, નિર્દય, અને લોભી હોવાથી પ્રજામાં અકારો થઈ પડ્યો. પોતાના ભાઈ રૉઅર્ટને પવિત્ર લડાઈમાં જવા માટે નાણું જોઈતાં હતાં, તે તેણે નોર્મંડી કબજે રાખીને આપ્યાં. તેણે વેલ્સનો કેટલોક મુલક જીત્યો અને સ્કૉટ લોકોના રાજાને હરાવ્યો, છતાં જ્યારે તે કોઈનાં બાણથી ઝાચિતો વિધાઈ મુઝ્યો, ત્યારે કોઈ એ તેનો શોક કર્યો નહિ, (ઇ. સ. ૧૧૦૦). તેના નાના ભાઈ હેનરીએ રૉઅર્ટની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને પોતાને રાજા તરીકે સ્વીકારાવી લીધો. પાછળથી તેણે રૉઅર્ટને હરાવી નોર્મંડી જીતી લીધું.

હેનરી ૧ લો: તે જમાનામાં હેનરી વિદ્વાન્ ગણાતો હોવાથી તે બોકલેર એટલે પંડિત કહેવાતો હતો. તેણે જુના સેકસન કાયદા પ્રમાણે ચાલવાનું વચન આપીને તથા સેકસન રાજકુળની કન્યા જોડે લગ્ન કરીને પ્રજાની પ્રીતિ મેળવી લીધી. તેણે દેશમાં સુધારા દાખલ કર્યા, અને રાય કે રંકને એકસરખો ન્યાય આપવા માંડ્યો. એના સમયમાં નોર્મનો અને અંગ્રેજો વચ્ચેનો બેદલાવ ઓછો થવા લાગ્યો, અને નોર્મનો અંગ્રેજો બોલવા લાગ્યા. સાધુઓના પ્રયત્નથી ધર્મ અને વિદ્યાને ઉત્તેજન મળ્યું.

અંધાધુંધી: હેનરીનો એકનો એક પુત્ર અંગ્રેજ ખાડીમાં ડૂબી જવાથી તેની ઇચ્છા પોતાની પુત્રીને ગાદી આપવાની થઈ. તેના અમીરોએ રાજકુવરી માંડને વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ ઇ. સ. ૧૧૩૫ માં તેના મરણ પછી એક સ્ત્રી રાજ્ય ચલાવે તે ઘણા અમીરોને ગમ્યું નહિ, એટલે તેમણે હેનરીના ભાણેજ સ્ટીફનનો પક્ષ લીધો. ગાદી માટે માંડ અને સ્ટીફન વચ્ચે ૧૯ વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલી, અને દેશ ખેદાલ થઈ ગયો. આ અંધાધુંધીનો લાભ લઈ અમીરોએ સજીવિત ક્રિસ્ટા બાંધી લઈ લોકો પર કેર વર્તાવી મૂક્યો. આખરે માંડનો પરાક્રમી પુત્ર હેનરી લશ્કર લઈ ચઢી આવ્યો, ત્યારે જીવતાં સુધી સ્ટીફન ગાદી બોમવે અને તેના પછી

હેનરી રાજ થાય એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. સ્ટીફન બીજેજ વર્ષે મરણ પામ્યો, (ઇ. સ. ૧૧૫૪).

૩

સ્ટીફનના મરણથી નોર્મન વંશનો અંત આવ્યો. મૉડ આંજુ નામે ફ્રાન્સના એક પ્રાન્તના અમીર જોડે પરણી હતી, એટલે હવે નવા વંશ શરૂ થયો. જો કે મૉડ સેકસન કુળની હોવાથી આ રાજ્યો પરદેશી ગણાય નહિ. આ નવા વંશના રાજ્યો આંગ્લીન કે પ્લેન્ટેજનેટ વંશના રાજ્યો કહેવાય છે.

હેનરી ૨ જો: ઈંગ્લેન્ડની ગાદીએ આવવાથી હેનરી ફ્રાન્સમાં આવેલા પોતાના મુલક ઉપરાંત બીજા મુલકનો માલીક થયો. તે કડક સ્વભાવનો છતાં ચતુર, પરાક્રમી, અને બુદ્ધિમાન હતો, એટલે તેણે દેશનું લલ્લું કર્યું છે. ઉમરાવોને દાખમાં આણી તેણે ફરી શાંતિ ફેલાવી. દેશમાં પ્રવાસ કરી ન્યાય આપનાર અમલદારો નીમવામાં આવ્યા. આરોપીને ન્યાય મળે તે માટે નિષ્પક્ષપાત અને ડાહ્યા માણસોનું પંચ નીમવાનો ધારો દાખલ થયો. લશ્કરી નોકરીના બદલામાં રોકડ નાણું આપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. આ સર્વમાં તેનો હેતુ મગર બનેલા ઉમરાવોની સત્તા કમી કરી રાજની સત્તા બળવાન બનાવવાનો હતો.

બેકેટનો વધ: દેશમાં ધર્મગુરુઓનું જોર બહુ વધી ગયું હતું. તેમને માટે અદાલતો જુદી હતી; તેમને દેહાંતદંડની સજા થઈ શકતી નહિ, એટલે ગમે તેવા ભારે ગુનાહની પણ હલકી સજા પામી તેઓ છૂટી જતા. હેનરી-ને આ અન્યાય લાગવાથી તેણે ધર્મગુરુઓને પોતાની સત્તા નીચે આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પોતાના માનીતા મિત્ર અને મંત્રી ટોમસ બેકેટને મુખ્ય ધર્મગુરુ બનાવ્યો. પરંતુ રાજ છેતરાયો. બેકેટે તો ધર્મગુરુઓનો પક્ષ લીધો. બંને વચ્ચે ધણા વખત સુધી તકરાર ચાલી, અને આખરે બેકેટને દેશ તજી જતા રહેવું પડ્યું. છ વર્ષે સમાધાન થયું. બેકેટ પાછો આવ્યો, પણ તેણે પોતાનો આગ્રહ તજ્યો નહિ. આથી રાજબેકેટ વિરુદ્ધ કંઈબોલ્યો હશે, તે સાંભળી કેટલાક સરદારોએ બેકેટનું ખૂન કર્યું, (ઇ. સ. ૧૧૭૦). તેની હત્યાના સમાચાર સાંભળી રાજને શોક થયો, અને તેની કબર પાસે

તેણે પોતાની પીઠ પર કારડા મરાવ્યા. ધર્મમાં સુધારા કરવાના રાજના મનોરથ મનમાં જ રહ્યા.

આયલેન્ડની જીત: હેનરીને રાજ્યલોભ પણ હતો. તેણે વેલ્સનો કુટલોક લાગ કબજે કર્યો હતો, સ્કોટલેન્ડ ઉપર અનેક વેળા ચડાઈ કરી હતી, અને ત્યાંના રાજ પાસેથી ખંડણી ભરવાનું વચન લીધું હતું. હવે તેણે આયલેન્ડ તરફ નજર દોડાવી. ત્યાંના સરદારો વચ્ચે ઝગડા ચાલતા હતા, તેનો લાભ લઈ હેનરી ત્યાં ગયો. બધા સરદારોએ તેને ઉપરી માન્યો. ધણા નોર્મનો અને અંગ્રેજો ત્યાં વસવા ગયા. આયલેન્ડના લોકો અને તેમના વિચાર, રહેણીકરણી, વગેરે જુદાં હોવાથી ખંતે વચ્ચે કંકાસ શરૂ થયો.

છેલ્લાં વર્ષો: આવા ડાહ્યા અને પરાક્રમી રાજનાં છેલ્લાં વર્ષો દુઃખમાં ગયાં. તેના ચારમાંથી બે મોટા પુત્રો તો તેની હયાતીમાં મરણ પામ્યા હતા. બીજા બે રિચર્ડ અને જહોને તેની સામે બળવા કર્યા, અને ધણા અમીરોએ તેમનો પક્ષ લીધો. ખંડ તો શમાવી દેવામાં આવ્યાં, અને હેનરીએ ઉદારતાથી બળવાખોરોને માફી આપી, તો પણ તેઓ સામા થયા, એટલે પાંત્રીસ વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યા પછી નિરાશ અને વૃદ્ધ થયેલા રાજાએ કલેશમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો.

હેનરીના વખતમાં નોર્મન અને અંગ્રેજ લોકો પરસ્પરનાં વેર વીસરી મિત્રાચારીથી રહેવા લાગ્યા.

રિચર્ડ ૧ લો: હેનરી પછી ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર રિચર્ડ અણધર, ઉતાવળીઓ, અને પરાક્રમી હતો. તેને ધાર્મિક યુદ્ધો લડવામાં ખૂબ રસ પડતો, તેથી તેણે ઈંગ્લેન્ડની બહુ દરકાર ન કરી. દસ વર્ષના અમલ દરમિયાન લાગ્યેજ સાત માસ તે ઈંગ્લેન્ડમાં રહ્યો હશે. ખ્રિસ્તીઓનું પવિત્ર ધામ જેરૂસલેમ મુસલમાનોના કબજામાંથી છોડાવવા માટે યુરોપના રાજાઓ એકઠા થઈ ધર્મયુદ્ધ (ક્રુઝેડ) કરવા ગયા હતા, તેમાં રિચર્ડ પણ ગયો હતો. તેની બહાદુરીને લીધે તેને સિંહ-હૃદયનો (લાયન-હાર્ટેડ) કહેવામાં આવે છે.

જહોન: ઇ. સ. ૧૧૯૯ માં નિઃસંતાન રિચર્ડનું મરણ થવાથી તેનો કપટી અને દુરાચારી ભાઈ જહોન ગાદીએ બેઠો. ક્રાન્સના રાજાએ જહોનની ક્રાન્સમાં આવેલી જગીરો જપ્ત કરી લીધી, અને ક્રાન્સનું સંધનું

રાજ્ય આ નામદ્ રાજ્ય ગુમાવી ખેડો. આથી ઇંગ્લેન્ડને તો લાલજ થયે છે; કેમકે હવે ઇંગ્લેન્ડ નોર્મડીનું ઉપરાજ્ય મટી ગયું, તેનો પૈસો નોર્મડી જતો બચ્યો, અને નોર્મડો ઇંગ્લેન્ડને સ્વદેશ માની તેની પ્રજા જોડે છૂટથી ભળવા લાગ્યા, તથા દેશના કલ્યાણના પ્રશ્નમાં એકસરખો રસ લેવા લાગ્યા.

જહાન પોતાનાં દુરાચારી કામો વડે થોડાજ વખતમાં અકારો થઈ પડ્યો. તેને ખ્રિસ્તીઓના વડા ધર્મગુરુ પોપ જોડે પણ ઝગડો થયો. કેન્ટરબરીનો ધર્માધ્યક્ષ મરણ પામ્યો, એટલે તેની જગાએ કોને નીમવો એ વિષે પોપ અને જહાન વચ્ચે મતભેદ થયો. પોપે જહાનને ધર્મ બહાર મૂકી તેને પતિત અને પદબ્રષ્ટ જાહેર કર્યો, અને ક્રાન્સના રાજ્યને ઇંગ્લેન્ડ ઉપર ચઢાઈ લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. જહાન ગભરાયો અને પોપને નમી પડ્યો.

હવે જહાનને પ્રજા ઉપર ત્રાસ વર્તાવવામાં મણા રાખી નહિ, પ્રજાને

દરેક વગ તેનાથી ત્રાસી ગયો. ઉમરાવો, ધર્મગુરુઓ, અને લશ્કર સંપી ગયાં, અને સંપીલી પ્રજાએ પોતાના સામટા બળથી રાજ પાસે પોતાના હકની માગણી કરી. રાજ્યને નમી જવામાં ડહાપણ માન્યું, અને ઇ. સ. ૧૨૧૫ માં તેણે રનીમીડના ટાપુમાં પ્રજાની માગણીના પત્ર ઉપર સહી કરી આપી. આ હકપત્રને મોટો પટ્ટો (મેન્નાકાર્ટ) કહેવામાં આવે છે.

આ પટ્ટામાં ધણી કલમો તો જુની છે. જેમાં બે મુખ્ય છે:

રાજ્ય જહાન મેન્નાકાર્ટ ઉપર સહી કરે છે. (૧) મહાન સભાની મંજૂરી વિના રાજ્ય કોઈ પ્રકારના કર ઉધરાવી શકે નહિ; (૨) કોઈ પણ

આણસને રાજ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે શિક્ષા કરી શકે નહિ. ગુનેહગારની તપાસ તેના સમોવડીઆ કરે.

આ ઉપરાંત કોઈ જાતનો જુલમ ન કરવા બાબત, ઇન્સાફ આપવાની ના ન કહેવા બાબત, શહેરોની સ્વતંત્રતા ખંચવી ન લેવા બાબત પણ કલમો હતી. સહી તો કરી આપી, પણ તે પ્રમાણે પાળવાની જલ્દાનની ઇચ્છા ન હતી. હવે અમીરો વીકર્યા. તેમણે ક્રાન્સના રાજકુવરને ઈંગ્લેન્ડમાં આવી તાજ પહેરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. જલ્દાન ગભરાયો અને ફ્રેન્ચ રાજકુમારને આવતો અટકાવવા દોડ્યો. પરંતુ રસ્તામાંજ તે ફીકર, ચિન્તા, અને દુઃખના તાવથી ઓચિન્તો મરણ પામ્યો, (ઇ. સ. ૧૨૧૫). જલ્દાન ગયો અને મોટો પટ્ટો રહ્યો. આજ સુધી અંગ્રેજોની સ્વતંત્રતા આ હકપત્રકથી રક્ષાતી આવે છે.

જલ્દાન પછી તેનો બાળપુત્ર હેનરી નવ વર્ષની વયે ગાદીએ આવ્યો.

૪

હેનરી ૩ જો: નવો રાજ હેનરી ૩ જો ઇ. સ. ૧૨૧૬ માં ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે માત્ર નવ વર્ષની વયનો હોવાથી અમીરોની સલાને મનમાન્યો રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનો લાગ મળ્યો. પુખ્ત વયે પહોંચીને પણ તેણે કારભાર પોતાને હસ્તક લીધો, ત્યારે પારકાની બુદ્ધિએ ચાલવાના તેના સ્વભાવને લીધે અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા ઉભી થવા લાગી. તેનામાં આવી જોખમદાર પદવીને માટે જોઈતી શક્તિ કે ગુણ કંઈ ન હતું. તે બિચારો ભલો, ભોળો, અક્ષલહીણો, હડીલો, તરંગી, ઉડાઉ, અને વિલાસી સ્વભાવનો હોવાથી તેના પરદેશી માનીતાઓ ફાવી ગયા, અને પ્રજાને પીડી પોતાનાં ગજવાં ભરવા લાગ્યા. વર્ણો પોપ તો દર વર્ષે ઈંગ્લેન્ડમાંથી અઢળક નાણું ખેંચી જતો અને તેનો લાભ પ્રજાને મળતો નહિ, એટલે પણ પ્રજાને અકળામણ થવા લાગી. અમીરોએ સ્વચ્છંદી બનેલા રાજાને કાંથમાં આણવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અમીરોનો આગેવાન એક દેશપ્રેમી, ચતુર, ને દૂરંદર્શી સાઈમન ડી મોન્ટફર્ડ નામે હતો. તે રાજાનો બનેલી થતો હતો, છતાં તેણે દેશહિતને

હૈયે રાખી પ્રજાનો પક્ષ લીધો. અમીરોની સલા મળી; તેમાં રાજાના કામ-કાજ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ૨૪ અમીરો નીમવામાં આવ્યા. હેનરીને આ વ્યવસ્થા સ્વીકારવી તો પડી, પરંતુ થોડાજ સમયમાં એ મિથ્યાવચની રાજાએ આપેલા વચનનો ભંગ કરવા માટે પોપની રજા મેળવી લીધી. અમીરોને હવે લડવા વિના છુટકો રહ્યો નહિ. સાધ્મિન અને તેના પક્ષનું સન્ય રાજસૈન્ય કરતાં નાનું અને નબળું હતું, છતાં સાધ્મનની યુદ્ધકુશળતાથી તેઓ જય પામ્યા. રાજપુત્ર એડવર્ડને પકડી કેદ કરવામાં આવ્યો.

પાર્લમેન્ટનાં બીજાં: સાધ્મનને બળવાખોર ગણીએ, તોપણ એ મહાપુરુષ હતો એ નક્કી. તેની ઇચ્છા તો દેશમાં સાફ રાજ્ય સ્થાપવાની હતી. તેણે પાર્લમેન્ટ બોલાવી. આજ સુધી જે લોકસલા મળતી, તેમાં અમીરો અને ધર્મગુરુઓ બેસતા; પ્રજાનો રાજ્યતંત્રમાં અવાજ ન હતો. સાધ્મને આટલેથી સંતોષ ન માનતાં પ્રજાના પ્રત્યેક વર્ગને રાજકાજમાં લાગ આપવાના શુભ હેતુથી દરેક કસ્ટોમાંથી બે ગરાસીઆ (નાઈટ) અને દરેક શહેરમાંથી બે શહેરીઓને પણ આ સલામાં આવવા માટે નોતર્યા, (ઇ. સ. ૧૨૬૫). આજે આપણે જોને આમની સલા કહીએ છીએ, તેમાં બેસનારા લોકપ્રતિનિધિઓ ઇતિહાસમાં પહેલીજ વાર આવ્યા. આ સલાને પાર્લમેન્ટ નામ આપવામાં આવ્યું. પાર્લમેન્ટ શબ્દનો અર્થ વિચાર કરનારી સલા એવો થાય છે. અર્વાચીન પાર્લમેન્ટનાં બીજાં રોપીને સાધ્મન અમર કીર્તિ પામ્યો છે.

છેલ્લાં વર્ષ: સાધ્મને આ પ્રમાણે રાજ્ય તો સાફ ચલાવ્યું, પરંતુ ધર્ષાખોર અમીરો તેની સત્તા સાંખી શક્યા નહિ. અમીરોની પરસ્પર તક-રારનો લાભ લઈ એડવર્ડ કેદમાંથી નાસી જઈ બળવાન સૈન્ય એકઠું કર્યું, અને ધવશામના યુદ્ધમાં સાધ્મનને મારી હેનરીની સત્તા ફરી સ્થાપી. છેલ્લાં સાત વર્ષ હેનરીએ એવાં શાંતિમાં ગાળ્યાં કે તેના મરણ સમયે એડવર્ડ કેન્ઝેડમાં ગયો હતો, છતાં તેની આણુ ફેરવવામાં આવી, (ઇ. સ. ૧૨૭૨).

એડવર્ડ ૧ લો: નિર્બળ પિતાનાં આ પ્રતાપી પુત્રની મજાના આદર અને હેનરી ૨ ના જેવો મહાન રાજાઓમાં થાય છે. એડવર્ડ દયાળું, દીર્ઘદષ્ટિવાળો, ચતુર, ઉદાર, અને પ્રજાવત્સલ હતો. તે પ્રવીણ રાજદ્વારી

અને સમર્થ સેનાપતિ હતો. તેના સદ્ભાવે તેની રાણી પણ પરમ સાધ્વી અને પતિવ્રતા હતી.

તેણે ગાદીએ આવતાંજ રાજસત્તા મજબુત અને તેવા સુધારાએ કરવાનું માથે લીધું. તેણે જુના ધારાઓનો કડક અમલ કરીને અને બીજા નવા ધડીને પણ અમીરોની સત્તા નબળી કરી નાખી. અત્યાર સુધી રાજાઓને અમીરોનાં સૈન્યો ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું પડતું હતું. આવી પરાધીનતા દૂર કરવા માટે એડવર્ડ દરેક સ્વતંત્ર પ્રજાજનને હથિઆરોનો ઉપયોગ શીખી લેવાનું ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. આ ઉપરાંત કોઈ પણ જમીનદારે પોતાની જગીર મઠને કે મંદિરોને આપી જવી નહિ એવું પણ ફરમાન કાઢ્યું; કેમકે એથી ધર્મગુરુઓનું દેશમાં પ્રબળ વધતું જતું હતું એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણે ધર્માદાની થઇ ગએલી જમીનનું મહેસુલ ભરાતું નહિ, અને રાજ્યને એટલી ખોટ જતી. પાદરીઓને આ કાયદો રુચ્યો તો નહિ, પરંતુ તેઓનો આગળ જેટલો પ્રતાપ હવે રહ્યો ન હતો. પોપ પ્રત્યે લોકોનો આદરભાવ ઓછો થતો જતો હતો. હેનરી ૨ જ અને જહાંનને નમાવી દેનારા પાદરીઓ આ પ્રતાપી રાજા સામે આંગળી પણ ઉંચી કરી શક્યા નહિ. આ ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૨૯૫ માં સાઈમિનના જેવીજ તેણે પાર્લમેન્ટ મેળવી તેનું સ્વરૂપ કાયમને માટે નક્કી કરી નાખ્યું. આથી તેને આદર્શ પાર્લમેન્ટ કહેવામાં આવે છે. અલબત્ત, તે દિવસની અને આજની પાર્લમેન્ટની સત્તા, કીર્તિ, અને કાર્યપદ્ધતિમાં ઘણો ફેર છે, છતાં એટલું તો ખરું કે જ્યારે દેશમાં કંઈ સુધારા દાખલ કરવા હોય, કોઈ મદોનમત રાજાને પદબ્રજ કરવો હોય કે કાબુમાં આણવાનો હોય, ત્યારે પ્રજાની દૃષ્ટિ પાર્લમેન્ટ પ્રત્યે વળતી. એડવર્ડ તો સર્વ કાયદાઓ જાતેજ કરતો; પાર્લમેન્ટ માત્ર તેને સલાહ આપતી.

વેલ્સની જીત: એડવર્ડનો મનોરથ તો આખા ગ્રેટબ્રિટનના ચક્રવર્તી રાજા થવાનો હતો. તેની દૃષ્ટિ વેલ્સ પર પડી. સેકસનોએ દેશમાંથી હાંકી કાઢેલા બ્રિટનો વેલ્સમાં જઈ વસી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રહ્યા હતા. નોર્મનોએ એ પહાડી પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો હતો, અને બાકી રહેલા મુલકમાં નોર્મન રાજાઓના ખંડીઆ થઈ રહેલા નાના તાલુકદારો રાજ્ય કરતા હતા. આમાંના લુવેલીન નામે એક તાલુકદારે

એડવર્ડને ઉપરી સ્વીકારવાની ના પાડી, એટલે એડવર્ડ તો જખરૂં લશ્કર લઇ તેના ઉપર ચઢી ગયો. લુવેલીન હાર્યો અને મરાયો, એટલે વેલ્સને ખાલસા કરી ઇંગ્લેન્ડ જોડે જોડી દેવાનો એડવર્ડે નિશ્ચય કર્યો.

ઇંગ્લેન્ડના ધારા દાખલ કરીને, કેટલાક પ્રાચીન દેશી રિવાજ જાળવીને, અને કેટલીક વહીવટી સ્વતંત્રતા આપીને એડવર્ડે વેલ્સમાં શાંતિ સ્થાપી, અને પોતાના વડા રાજકુમારને વેલ્સનો રાજકુમાર એવું નામ આપ્યું. આજ પર્યંત ઇંગ્લેન્ડનો યુવરાજ એ પદને સાચવી રહ્યો છે.

સ્વતંત્ર સ્કૉટલેન્ડ: વેલ્સમાં આ પ્રમાણે સરળતાથી જય પામેલો એડવર્ડ સ્કૉટલેન્ડમાં સફળ થયો નહિ. સ્કૉટલેન્ડના રાજાઓએ વિલિયમ ૧ લા અને હેનરી ૨ જાના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું હતું, છતાં એકંદર રીતે એ દેશ સ્વતંત્રજ હતો. ઇ. સ. ૧૨૬૦ માં સ્કૉટલેન્ડના રાજકુળમાં એક સાત વર્ષની કન્યા વિના બીજું કોઇ રહ્યું નહિ. ચતુર એડવર્ડે લાગ સાધી સ્કૉટલેન્ડ હાથ કરવાની આશાએ તે રાજકુમારીનાં લગ્ન પોતાના યુવરાજ જોડે કરવાની પેરવી કરી. પરંતુ નાનાં રાણી મરી ગયાં, અને એડવર્ડની આશા મનમાંજ રહી.

હવે રાજકુળ જોડે સગપણ કાઢી ગાદી માટે ત્રણ દાવાદારો નીકળ્યા. એડવર્ડે પંચ તરફિ જલ્દાન બેલિયલ નામે એકને પસંદ કર્યો. બેલિયલ ગાદીએ તો બેઠો, પરંતુ પરદેશી રાજાની ગુલામી સ્વીકારનાર રાજાને સ્કૉટ લોકો ફિટકાર દેવા લાગ્યા. એડવર્ડનું પણ બેલિયલ ઉપર દબાણ વધતું ચાલ્યું, એટલે ક્રોધે ભરાએલો બેલિયલ એડવર્ડની સામે ચઢી ગયો, (ઇ. સ. ૧૨૬૫). એડવર્ડે તેને હરાવી પદબ્રજ કર્યો, અને સ્કૉટલેન્ડનો વહીવટ કરવા એક અંગ્રેજ સુબાને નીમ્યો.

દેશાભિમાની અને બહાદુર સ્કૉટ એમ નમી જાય તેવા નહોતા. સર વિલિયમ વૉલેસ નામે એક નીડર અને સાહસિક નરે સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉપાડ્યો.

એડવર્ડ યુનંદા યોદ્ધાઓ લઇ વૉલેસની સામે ગયો. ફાલ્કર્કના યુદ્ધમાં વૉલેસ હાર્યો, પણ નમ્યો નહિ. આખરે એક દેશદ્રોહીએ ભારે ઇનામની લાલચે વૉલેસને પકડાવી દીધો, એટલે પ્રજામાં ધાક બેસાડવા માટે એડવર્ડે ઇ. ઇ. પ્ર. ૬. ૨.

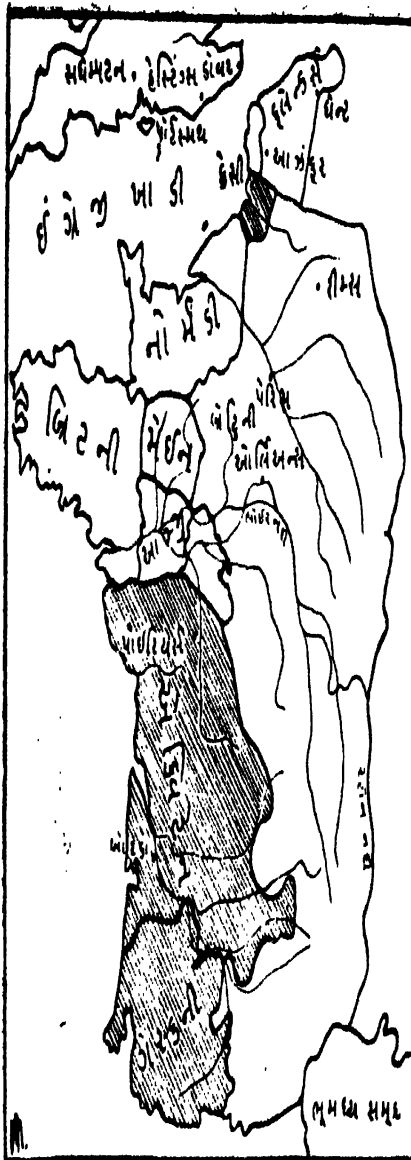
તેનો વધ કર્યો, અને તેના શરીરના કકડા કરી કિલ્લાના દરવાજા ઉપર લટકાવી દીધા. પરંતુ આમ કરવાથી એડવર્ડ નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવી શક્યો નહિ. દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાને રૉબર્ટ યુસ નામે એક પરાક્રમી વીરની આગેવાની નીચે અમીરો આળસ તજી એકઠા થઈ ગયા. પરંતુ એડવર્ડની તાલીમ પામેલી અંગ્રેજ સેના પાસે તેમનું ચાલ્યું નહિ; યુસના માણસો વીખરાઈ ગયા; એડવર્ડ તેમને પકડી પકડી કતલ કરવા માંડ્યા, અને હરેક પ્રકારે તેમના પ્રત્યે સખતાઈ વાપરવા માંડી. પરંતુ રાજાને વૃદ્ધાવસ્થા આવતી હતી, અને તેની કાયા કાયલી થઈ ગઈ હતી. ઇ. સ. ૧૩૦૭ માં સ્કૉટલેન્ડ જીત્યા વિનાજ એ મરણ પામ્યો.

એડવર્ડ ૨ જો: સ્કૉટલેન્ડ જીતવાની એડવર્ડ ૧ દ્વારા ઉત્કંઠા એટલી તીવ્ર હતી, કે તેણે મરતી વખતે પોતાના પુત્રને યુદ્ધ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી હતી; પરંતુ એ પ્રતાપી પિતાનો નમાલો પુત્ર પ્રમાદી, વિલાસી, આળસુ, અને આવડત વિનાનો હતો. તે પોતાનું નાણું નાલાયક માનીતાઓમાં ઉડાવી દેતો હતો.

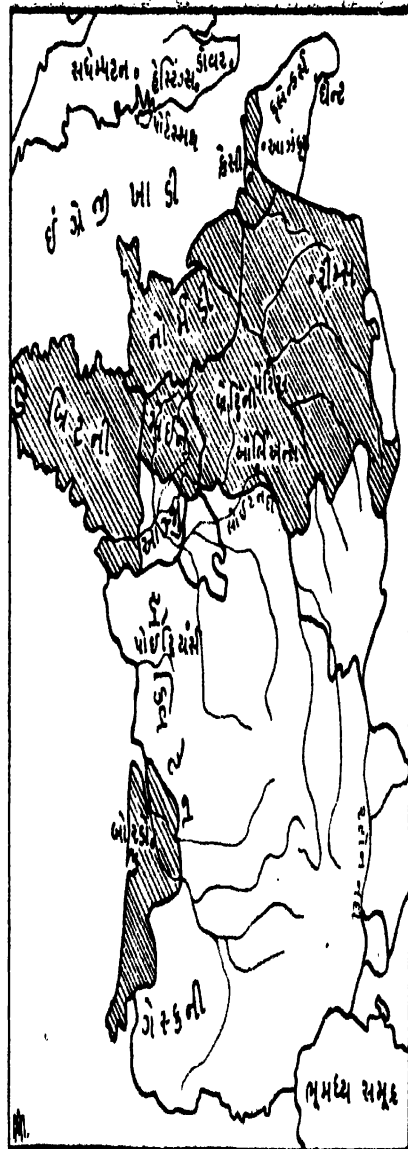
સાત વર્ષ સુધી તેણે સ્કૉટલેન્ડ સામું પણ જોયું નહિ, અને યુસ તો એક પછી એક શહેરો અને કિલ્લાઓ તડામાર સર કરતો કરતો આખરે લગલગ આખા સ્કૉટલેન્ડનો ધણી થઈ પડ્યો. હવે તો નમાલા એડવર્ડને પણ શુરાતન ચડ્યું. તેણે સ્કૉટલેન્ડ પાછું લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ બેનાંક-બનના યુદ્ધમાં તે હાર્યો, (ઇ. સ. ૧૩૧૪). સ્કૉટલેન્ડ સ્વતંત્ર થયું.

એડવર્ડની બેવડા રાણી પોતાના માનીતા રોજર મોર્ટિમર નામે અમીરની સાથે ઇંગ્લેન્ડમાં ઉતરી આવી. પાર્લમેન્ટે રાજાને નાલાયક ગણી પદબ્રજ કર્યો. પાછળથી તેને નિર્દય રીતે મારી નાખવામાં આવ્યો.

એડવર્ડ ૩ જો: બાળક એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યો ત્યાર પછી કેટલોક વખત તેની મા અને મોર્ટિમરના હાથમાં રાજ્યવહીવટ રહ્યો. એડવર્ડે સત્તા મેળવી, ત્યાર પછી તેણે સ્કૉટલેન્ડ જીતવા તરફ લક્ષ લગાડ્યું. યુસ મરણ પામ્યો હતો, અને તેનો પુત્ર બાળક હતો એટલે તેણે બેલિય-લવા પુત્રનો પક્ષ લઈ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. પણ સ્કૉટલેન્ડમાં કાયમી જીત મળી નહિ. રાજ્યલોભી રાજાએ પોતાની નજર ફ્રાન્સ ઉપર માંડી.

એકવર્ગ ૩ જાતું ફાન્સનું રાજ્ય.

હેનરી ૨ નાનું ક્રાન્સનું રાજ્ય.

સો વર્ષનો વિગ્રહ:—ફ્રાન્સનો રાજ અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો. એડવર્ડની મા તેની બેન થતી હતી, એટલે તેણે ગાદીનો દાવો કર્યો. દીકરીના વંશમાં ગાદી જાય નહિ, એવો ફ્રાન્સમાં કાયદો હોવાથી એડવર્ડનો હક સ્વીકારવામાં આવ્યો નહિ, એટલે તેણે ફ્રાન્સ જોડે નિરર્થક લડાઇ માંડી. ઇ. સ. ૧૩૩૮ થી ૧૪૫૩ સુધી પાંચ અંગ્રેજ રાજાઓના રાજ્ય-વહીવટ દરમિયાન આ વિગ્રહ ચાલ્યા કર્યો, તેથી તેને સો વર્ષનો વિગ્રહ કહેવામાં આવે છે. આ વિગ્રહથી બેમાંથી એક પણ દેશને લાભ થયો નથી.

અંગ્રેજ લશ્કરે કેસીની ધાર આગળ એક જીત મેળવી (ઇ. સ. ૧૩૪૬), અને કેલે બંદર જીતી લીધું. બસો વર્ષ સુધી આ બંદર અંગ્રેજોના હાથમાં રહ્યું. આ યુદ્ધમાં એડવર્ડના પાટવી કુંવરે ભારે પરાક્રમ બતાવ્યું. તે પોતાના લોખંડી બખતરને લીધે શ્યામ યુવરાજ કહેવાતો હતો. પોયટીયર્સની લડાઇમાં અંગ્રેજોએ જબરી જીત મેળવી અને ફ્રેંચ રાજાને કેદ પકડવામાં આવ્યો, એટલે સુલેહના કરારો કરવામાં આવ્યા. એડવર્ડે ફ્રાન્સમાંનો થોડો મુલક મેળવ્યો; પણ જયની ભરતીને પણ ઓટ આવી, અને એજ રાજ્યમાં અંગ્રેજો મેળવેલો મુલક ખોવા લાગ્યા. શ્યામ યુવરાજ મરણ પામ્યો, અને માત્ર કેલે અને થોડો પ્રદેશ અંગ્રેજોની પાસે રહ્યાં. છેવટના વખતમાં પ્રજામાં અકારો બનેલો રાજ ઇ. સ. ૧૩૭૭માં મરણ પામ્યો.

એડવર્ડના વખતમાં ઈંગ્લેન્ડમાં કાળી મરડી ફાટી નીકળવાથી અસંખ્ય જનોની ખુવારી થઈ.

જહાન વિકલીફ: આ રાજ્યમાં વિકલીફ નામે એક પંડિતે ધર્મમાં સુધારો કરવાનો ઝુંડો ઉપાડ્યો. તે વખતના ધણાખરા પાદરીઓ એશઆરામી, મોજલા અને સ્વચ્છંદી બની ગયા હતા, અને તેમની સત્તા વધી પડી હતી. વિકલીફે ગરીબ રહેવાનું વ્રત લેનારા ઉપદેશકો તૈયાર કર્યા, ધર્મ-ગુરુઓના ઢોંગ ખુલા પાડવા માંડ્યા, તેમજ સરળ અને મરોડદાર અંગ્રેજ ભાષામાં બાઈબલનો તરજુમો કરી પાદરીઓની મદદ વિના ધર્મશાસ્ત્ર જાતે વાંચી લેવાનો લોકોને સુચોગ કરી આપ્યો. તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઝડપથી વધવા લાગી. તેઓ લોલાર્ડ કહેવાતા. વિકલીફના મરણ પછી લોલાર્ડ વિરુદ્ધ સખત કાયદા કરવામાં આવ્યા, અને ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં તેમને

જીવતા બાળી મૂકવાની સજા કરવાનો કાયદો કરવામાં આવ્યો. આથી તેમની સંખ્યા ઘટી ગઈ, પરંતુ તેમણે આણેલી ધર્મની જાગૃતિ પ્રજામાં રહી ગઈ.

૫

મધ્યયુગમાં લોકજીવન:—આપણે જે જમાના વિષે વાંચીએ છીએ તે મધ્યયુગ કહેવાય છે. તેરમા સૈકાના આરંભ પહેલાંનો સમય સાધારણ રીતે અંધકારનો યુગ ગણાય છે. એ યુગમાં સેકસન, ડેન, અને નોર્મન પ્રજાઓ લૂટફાટ અને મારફાડ કરતી હતી. પરંતુ જેમ જેમ તેઓ ઠરી-ઠામ થતા ગયા, તેમ તેમ જીવન શાંતિભર્યું થતું ગયું, અને લોકોને પણ શાંતિના વખતમાં કરવાનાં કાર્યોની સૂઝ પડતી ગઈ. મધ્યયુગમાં પણ આપણે અનેક વિગ્રહો વિષે વાંચી ગયા, પરંતુ તેમાં જોઈ શકાશે કે સેકસન કે ડેન પ્રજાની પેઠે કોઈ આખી પ્રજા ભટકતી કે લૂટફાટ કરતી નથી. મધ્યયુગના વિગ્રહોમાં માત્ર રાજાઓ અને અમીરો ભાગ લે છે.

જેમ જેમ શાંતિ પ્રસરતી ગઈ તેમ તેમ પ્રજાની સ્થિતિમાં સુધારો થતો ગયો. મઠમાં વસનારા ખ્રિસ્તી સાધુઓએ પ્રજાના સંસ્કાર કેળવવામાં સારો ભાગ લીધો. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે, કે કુઝેડનાં ધર્મયુદ્ધોએ પણ દેશમાં સુધારો આણ્યો. ધર્મઝૂનૂની અને રણશુરા લોકોને લડવાનું મળતાં એઓ યુદ્ધમાં ગયા, એટલે પાછળ વર્તેલી શાંતિમાં દેશની આબાદી વધવા લાગી. રિચર્ડ ૧લા જેવા રાજાએ તો યુદ્ધમાં જોઈતાં નાણાં મેળવવા માટે કેટલાક અગત્યના હુકો વેચવા માંડ્યા. આ ઉપરાંત પૂર્વના લોકો જોડેનો પરિચય થતાં તેમની વિદ્યા, કલા અને હુન્નર જેવા અને જાણવાનો પણ પશ્ચિમને લાલ મળ્યો, અને તેમની જોડે વેપાર કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. હિંદુસ્તાનથી આવેલા તેજનાઓ પર તો ચૂરોપની પ્રજા આકર્ષીત થઈ ગઈ; કેમકે તે જમાનામાં શ્રીમંતોનું ભોજન પણ સાદું અને શણગાર વિનાનું હતું.

ગરીબોને રહેવા માટે તો તૂટીફાટી ઝુંપડીજ હતી. સામાન્ય લોકોનાં ઘર નાનાં અને સાદાં તેમજ ઘણું કરીને લાકડાં કે માટીનાં બાંધેલાં હતાં. અમીરો તેમના લવ્ય કિલ્લાઓમાં રહેતા, અને આસપાસના વનમાં શિકાર

કરવામાં કે યુદ્ધ કરવામાં પોતાનો સમય વીતાવતા. તેમનાં ઘરોમાં પણ વગ કે શોભાનું તો નામ ન હતું. ઘરનો શણગાર થોડો ને વાસણો લાકડાનાં, અને ખાવાનું હાથવતી. તેમનાં કપડાં ખરબચડાં અને મુખ્યત્વે બિનનાં બનેલાં રહેતાં; ગરીબો તો ચામડાનાં વસ્ત્રોથીજ નીભાવતા.

ખેડુતો:—સેકસનો આવીને છુટાંછવાયાં ગામડાંમાં વસીને આસપાસની સીમમાં આવેલાં ખેતરો ખેડતા. બધી જમીન સરખી ફળદ્રુપ હોય નહિ, તેથી સર્વ ખેડુતો જમીનના ટુકડા કરી ખેડતા અને ઉપજ વહેંચી લેતા. નોર્મન લોકો આવ્યા પછી દેશની ઘણીખરી જમીન નવા ગરાસીઆઓને મળી, એટલે તેઓ તો ઘણી થઈ પડ્યા. જે સેકસન ખેડુતો જમીન ખેડી શકતા તેમને પણ ઉપજમાંથી નવા શેઠને ભાગ આપવો પડતો, અને પ્રસંગે પ્રસંગે વધારાની ભેટ પણ મોકલવી પડતી. કેટલાક ખેડુતોની સ્થિતિ તો શ્દ્ર જોવી થઈ ગઈ. તેઓને પોતાના માલીકના ખેતરમાં વેઠ કરવી પડતી. આ પ્રમાણે એકજ દેશમાં સ્વતંત્ર અને શ્દ્ર ખેડુતો જોડાજોડ રહેવા લાગ્યા.

પરંતુ ધીમે ધીમે એ સ્થિતિ પલટાવા લાગી. ખેતરના ઉત્પન્નમાંથી ભાગ આપવાને કે વેઠ કરવાને બદલે નાણું આપવાની પ્રથા દાખલ થઈ, એટલે જમીનદાર રોજ આપીને મજૂર રાખવા લાગ્યા. વળી સર્વ મનુષ્યોને સમાન ગણવાની આજ્ઞા કરનારા ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ ફરી ફરીને માલીકોને ઉપદેશ આપવા લાગ્યા, એટલે શ્દ્રોની સ્થિતિ સુધરવા લાગી.

કાળી મરકોનો ફેર: એડવર્ડ ૩જીના સમયમાં ચાલેલી કાળી મરકોએ દેશમાં ઘણા ફેરફારો કરી નાખ્યા. તેમાં સંખ્યાબંધ માણસો મરી ગયાં, અને દેશમાં એવો કાળો ફેર વર્તાઈ રહ્યો, કે ખેતરોમાં પાક લાગુનાર કે મજૂરી કરનાર મળવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. દેશમાં મોંઘવારી થઈ ગઈ. થોડા ઘણા જીવતા રહેલા માણસો સસ્તા દરે મજૂરી કરે, અને જમીનદારો વધારે રોજ આપે નહિ. જગીરદારોની આવક ઘટવા લાગી, એટલે પાર્લમેન્ટે કાયદો કરી મજૂરોની રોજ ઠરાવી, અને મજૂરોએ પોતાના માલીકનું ખેતર છોડી બીજે જવું નહિ એવો કાયદો કર્યો; પણ કાયદો પાળે કાણુ ? ધ ગરબઉ જમીનદારો મોંઘા દરે આપીને પણ કામ કરાવી લેવા.

લાગ્યા. બીજા ફેટલાક જમીનદારો ધાન્યની અછત અને મજૂરીની મોંઘ-
વારીને લીધે પાક વાવવાનું બંધ કરી પોતાની જમીન ઘેટાં ઉછેરવાના
ઉપયોગમાં લેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડમાં બિનનો ઉદ્યોગ દાખલ
થયો. અંગ્રેજો પોતે કપડાં વણી જાણતા ન હોવાથી આ બિન અંગ્રેજી
વહાણોમાં ભરીને ફ્રાન્સ મોકલવામાં આવતું.

૬

હેનરી ૪ થો: એડવર્ડ ડબ્લ્યુ મોટો કુંવર તેની હયાતીમાંજ મરણ
પામ્યો હતો, એટલે તેનો પૌત્ર રિચર્ડ ગાદીએ આવ્યો. પરંતુ તે નિર્બળ
મનનો હોવાથી તેણે આપઅખત્યાર અને સખતાઈ વાપરી પ્રજાનાં દીલ
ફુલવ્યાં. એડવર્ડ ડબ્લ્યુ પુત્ર ડયૂક ઓફ બેંકેસ્ટરના પુત્ર હેનરીએ અમી-
રો અને પાર્લમેન્ટની મદદથી તેને પદબ્રષ્ટ કરી તેને મરાવી નંખાવ્યો.
ઇ. સ. ૧૩૯૯ માં હેનરી ગાદીએ આવ્યો, ત્યારથી લેંકેસ્ટર વંશ શરૂ થયો
કહેવાય છે.

તેના વખતમાં વેલ્સ, સ્કોટલેન્ડ અને ફ્રાન્સે તેની સામે શત્રુવટ
ખતાવી; પરંતુ હેનરી તે સર્વને પહેાંચી વળ્યો, અને પોતાના વંશમાં ગાદી
ટકાવી શક્યો.

જે પાર્લમેન્ટે તેનો ગેરવાજબી હક સ્વીકારી તેને ગાદી લેવામાં મદદ
કરી હતી, તેને રીઝવવા માટે હેનરીને અનેક વેળા તેના કલ્યાણમાં રહેલું
પડતું. પાર્લમેન્ટે પોતાની સત્તા મજબૂત બનાવી અસલી હક સ્થાપિત કરી
લીધા. રાજા જ્યાં સુધી પોતાની દાદ સાંભળે નહિ ત્યાં સુધી તેને નાણાં
આપવાં નહિ, એવો તેણે આગ્રહ રાખવા માંડ્યો. લોલાડોને જીવતા બાળી
મૂકવાનો કાયદો આ રાજ્યમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

હેનરી ૫ માં: હેનરી ૪થાનું શરીર રોગીલું હોવાથી તેના
રાજ્યનાં છેલ્લાં ચાર વર્ષ તેના પુત્ર હેનરીએ રાજ્યવહીવટ ચલાવ્યો હતો.
ઇ. સ. ૧૪૧૩ માં તે હેનરી ૫મા તરીકે ગાદીનશીન થયો ત્યાર પહેલાં

તેણે કુશળ રાજદારી અને પ્રવીણ સેનાપતિ તરીકે નામના મેળવી લીધી હતી. તેણે પણ લોકાર્પણે રીખાવ્યા.

તે વખતે ફ્રાન્સનો રાજા ગાંડો થઈ ગયો હતો, અને દેશમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તેનો લાલ લઈ હેનરીએ ફ્રાન્સની ગાદીનો જીતો દાવો તાજો કરી તે દેશ પર ચઢાઈ કરી હાર્ફલ્યૂર નામે બંદર હાથ કર્યું, અને આઝંદૂરના યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ સૈન્યનો ધાણ વાળી નાખ્યો, (ઇ. સ. ૧૪૧૫). આખરે ઇ. સ. ૧૪૨૦ માં ફ્રાન્સ જોડે સલાહ થઈ. તેમાં ફ્રાન્સનો રાજા મરણ પામ્યા પછી હેનરી ગાદીએ આવે, અને ત્યાં સુધી તે રાજ્યનો પાલક રહે એમ દર-વવામાં આવ્યું. હેનરી ફ્રાન્સની રાજકુવરી જોડે પરણ્યો, અને ત્યાર બાદ ફ્રાન્સના રાજાની પહેલાં તે પાંત્રીસ વર્ષની વયે એક બાળક પુત્ર મૂકી મરણ પામ્યો, (ઇ. સ. ૧૪૨૨).

હેનરી ૬ ટ્રૂ: હેનરી પમાના મરણ સમયે તેનો પુત્ર બાર મહીનાનોએ ન હતો, છતાં એ હીણુલાગી રાજ્યએ લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કરી આપદાદાઓએ મેળવેલાં રાજ્ય અને પ્રતિષ્ઠા ખોયાં. તે નરમ, ઓછી અક્ષતો અને નબળા મગજનો હોવાથી તે જમાનામાં રાજપદને માટે છેક નાલાયક હતો.

રાજાની બાલ્યાવસ્થામાં તેના રક્ષક તરીકે કામ કરતા તેના કાકાએ ફ્રાન્સમાં અંગ્રેજોનો પગ મજબુત કર્યો હતો, પરંતુ હવે બાળનો રંગ બદલાવા માંડ્યો હતો. ફ્રાન્સનો દિવાનો રાજા અને હેનરી પામે એકજ વર્ષમાં મરણ પામ્યા. ફ્રાન્સના રાજાનો પાટવી કુવર ગાદીએ બેઠો, એટલે અંગ્રેજોએ ફરી લડાઈ માંડી. અંગ્રેજ સૈન્ય ઓર્લીઅન્સને ઘેરા ધાલી પડ્યું હતું, ત્યાં ફ્રાન્સને અણચિંતવી મદદ મળી. જોન આર્ચ બાર્ક નામે એક નમ્ર, દયાળુ, સરળ અને ધાર્મિક હૃદયની કામળ ખેડુત કન્યાનો આત્મા દેશમાં ચાલી રહેલો જીલમ જોધને કકળી ઉઠ્યો. તે સ્વપ્નો જોવા લાગી, અને સંતોની પ્રેરણાના ગેળી અવાજો સાંભળવા લાગી, કે “ ઊઠ, ફ્રાન્સનાં સૈન્યને વિજય અપાવ, અને ફ્રેન્ચ રાજાનો રીમ્સમાં રાજ્યાભિષેક કર. ” રીમ્સ તો અંગ્રેજોને તામે હતું, એટલે તેણે રાજા પાસે જઈને પોતાની પ્રેરણાની

વાત કરી. તેણે ખુશીથી તેને પોતાનું સૈન્ય આપ્યું. જોન સૈન્યને લઈ ઓર્લીઅન્સ ગઈ. આ અદ્ભુત બાબાના પરાક્રમથી સ્તબ્ધ થએલા અંગ્રેજોને

જોન ઑવ આર્ક.

અંગ્રેજ રાજ્યએ ફ્રાન્સના કોઈ પણ પ્રદેશ પર રાજ્ય કર્યું નથી.

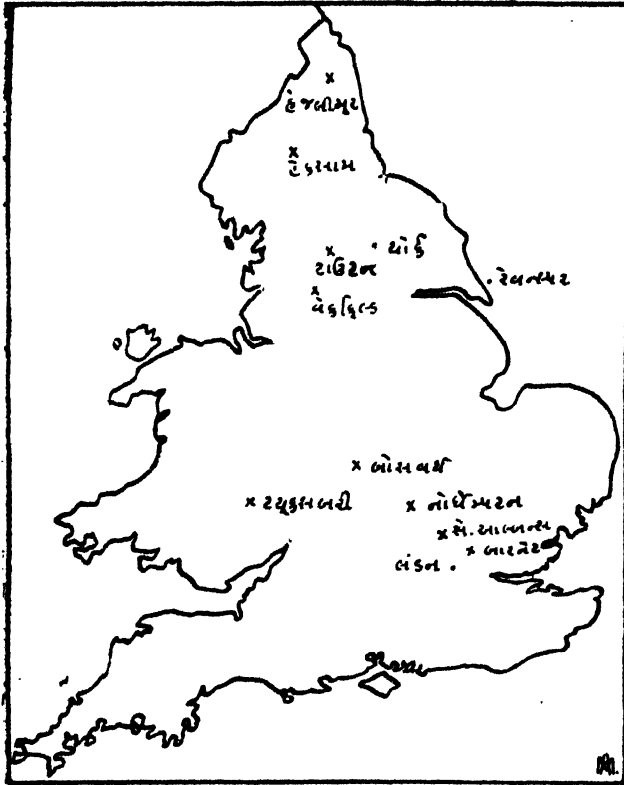
ઇ. સ. ૧૪૫૩ માં સો વર્ષના નિરર્થક વિગ્રહના અંતની જોડે યુરોપમાં મુલક મેળવી રાજ્યવિસ્તાર કરવાનો ઈંગ્લેન્ડની ઇચ્છાઓનો પણ અંત આવ્યો. આપણે જોઈશું કે હવે તેણે સમુદ્રમાર્ગે નવી દુનિયામાં પગપેસારો કરવાની યોજનાઓ કરવા માંડી, પરંતુ તેમ થઈ શકે તે પહેલાં દેશમાં લોહી તરસ્યા અમીરો વચ્ચે લયંકર આંતરવિગ્રહ સળગી ઉઠ્યો.

૭

અમીરોમાં ખટપટ:—લલો હેનરી રાજ કરતાં સાધુ થવાને યોગ્ય હતો. દેશમાં અમીરોની ખટપટ વધી પડી. પાર્લમેન્ટમાં સડો પેઠા અને

આખરે ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો. પછી જોને રીમ્સમાં ચાર્લ્સનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. જોનની સરદારી નીચેના ફ્રેન્ચ લશ્કર સામે અંગ્રેજોને ટકી રહેવું ભારે થઈ પડ્યું. તેઓ એક પછી એક કિલ્લાઓ ખોવા લાગ્યા. બે વર્ષ પછી જોન અંગ્રેજોને હાથ કેદ પકડાઈ, એટલે તેમણે એ બહાદુર અને દેશપ્રેમી બાબાને ડાકણ ગણી જીવતી બાળી મૂકી. હવે જાણે અંગ્રેજોનું ભાગ્ય રૂંધું. તેઓ એક પછી એક મુલક ખોવા લાગ્યા, અને આખરે તેમના હાથમાં ફેલે વિના બીજાં કશું રહ્યું નહિ. ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ત્યાર પછી ઘણા વિગ્રહો થયા છે. પરંતુ કોઈ

રાજ્યવહીવટમાં અવ્યવસ્થા થવા લાગી, એટલે તેના પાસેના સગા ચોર્કના ઠાકોર રિચર્ડની દાઢ સળકી. એટલામાં હૈવયોગે નિર્બળ મનનો હેનરી ગાંડો થઈ ગયો, એટલે રિચર્ડને રાજરક્ષક નીમવામાં આવ્યો. રાજા તો થોડા સમયમાં સાળો થઈ ગયો, એટલે ચોર્કને રજા આપવામાં આવી. હેનરીની રાણી માર્ગરેટ એક પુત્રને જન્મ આપવાથી રિચર્ડની સર્વ આશાઓ લાગી પડી. હવે તેણે ખુદી રીતે હુકની રૂએ ગાદીનો દાવો કર્યો, અને અનેક અમીરો તેના પક્ષમાં જઈ મળ્યા. દેશમાં રાજાનો એટલે લેક્ટરનો અને રિચર્ડનો એટલે ચોર્કનો એમ બે પક્ષ પડી ગયા, અને તેમની વચ્ચે વિગ્રહ ચાલ્યો.

ગુલાબનો વિગ્રહ.

આખરે તો અમીરો અને તેમનાં માણસો પરસ્પર લડયાં કર્યાં.

ગુલાબનો વિગ્રહ:

ત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલેલા આ વિગ્રહને ગુલાબનો વિગ્રહ કહેવામાં આવે છે. કેમકે લેક્ટર પક્ષવાળાઓએ પોતાના વાવટા પર રાતા ગુલાબનું, અને ચોર્ક પક્ષવાળાઓએ સફેદ ગુલાબનું ચિહ્ન રાખ્યું હતું. આથી આ વિગ્રહને ગુલાબનો વિગ્રહ કહેવામાં આવે છે. રાજાની નબળાઈને લીધે વધી ગયેલા પ્રજાના અસંતોષને આગળ કરીને આ વિગ્રહનો આરંભ કરવામાં આવ્યો, છતાંએ

મદમાતા અમીરે કિલ્લા બાંધી, પોતાનાં સૈન્ય રાખી, કાયદો કોરાણે રાખી સ્વચ્છંદે વર્તવા લાગ્યા. તેમને વશ રાખી શકે એવી કોઈ પ્રબળ સત્તા દેશમાં રહી નહિ. આવા સમયમાં પણ ખેડુતો અને વેપારીઓ બાણે કથું બનતુંજ નથી, તે પ્રમાણે પોતાનું રોજનું કામ શાન્તિથી કર્યે જતા હતા.

વિગ્રહનાં પહેલાં પાંચ વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૪૫૫-૧૪૬૦) યૉર્ક અને લેંકેસ્ટર પક્ષવાળાની વારાફરતી હારજીત થતી. ઇ. સ. ૧૪૬૦ માં રાજા કેદ પકડાયો, અને રિચર્ડ થોડો સમય રાજરક્ષક રહ્યો. પરંતુ હેનરીની શુરી રાણીએ નિરાશ ન થતાં પોતાના પુત્રને નામે યુદ્ધ ચાલુ રાખી યૉર્ક પક્ષને હરાવ્યો. રિચર્ડ મરાયો એટલે તેના પુત્ર એડવર્ડે ગાદી ઉપર પોતાનો હક રજુ કર્યો, અને યૉર્ક પક્ષની આગેવાની લીધી. પાર્લિમેન્ટે એડવર્ડનો લંડનમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો. આ પ્રમાણે લેંકેસ્ટર વંશનો અંત આવ્યો, અને હવે ગાદી યૉર્ક વંશમાં ગઈ.

એડવર્ડ ૪ થો: ગાદી તો મળી, પરંતુ એડવર્ડથી જંપીને ખેસાય એમ ન હતું; કેમકે હજુએ હેનરીની રાણી પોતાના પુત્રની ખાતર જોસબંધ લઢી રહી હતી. ઇ. સ. ૧૪૬૧ માં ટાઉટનના યુદ્ધમાં તે હારી. બીજા એક યુદ્ધમાં લેંકેસ્ટર પક્ષનો ધાણુ નીકળી ગયો. હેનરીનો પુત્ર મરાયો, અને રાજાને કેદ કરી તેને છૂપી રીતે મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે પોતાનો પગ મજબુત કરી એડવર્ડે ધણેજ કડક અમલ ચલાવી પ્રજાની અપ્રીતિ વહોરી લીધી. પોતાના મૃત્યુસમયે તે બાળક પુત્રો મૂકતો ગયો, અને પોતાના નાના ભાઈ રિચર્ડને રાજરક્ષક નીમતો ગયો. (ઇ. સ. ૧૪૮૩). ખુંધો અને ઠીંગણો રિચર્ડ રાજલોભી અને ખંધો હતો. તેણે પોતાના ભત્રીજા એડવર્ડ પમાની જગાએ આવવાની નીચ પેરવી કરવા માંડી; પોતાની લુચ્ચાઈ પાર પાડવા માટે તેણે બંને નિર્દોષ રાજકુમારોને તુરંગમાં પુરી દીધા. પછી તે ઘણા ઠાઠમાઠથી ગાદીએ આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે ગાદી કાયમ રાખવા માટે તેણે રાજકુમારોને મરાવી નાખ્યા.

રિચર્ડ ૩ જો: પ્રજામાં તો તેના તરફ અવિશ્વાસ અને અણગમો આવી ગયો, અને દેશમાં ચોમેર દંગો થવા લાગ્યો. આવા પ્રસંગનો લાભ

સાઇ લેફ્ટર પક્ષવાળાઓએ રિયમંડના ઠાકોર હેનરી ટચૂરને પોતાનો અગ્રેસર બનાવી ગાદી ફરી મેળવવાની તળવીજ કરવા માંડી. હેનરી દેશવટો ભોગવતો હતો ત્યાંથી પાછો ઈંગ્લેન્ડમાં આવ્યો, અને રિયમંડના શત્રુઓ તેને જીત મળ્યા. મોસવર્થના યુદ્ધમાં રિયમંડ મરાયો (ઇ. સ. ૧૪૮૫), અને તેની જોડે થોર્ક વંશનો પણ અંત આવ્યો. છળકપટ અને પ્રપંચથી ભરેલો ગુલાબનો વિગ્રહ ત્રીસ વર્ષે પુરો થયો.

ગુલાબના વિગ્રહની અસર:—સો વર્ષનો વિગ્રહ લડી લડીને યુદ્ધના રસીઆ થઈ ગયેલા અનેક અમીરોનાં કુટુંબો નાશ પામ્યાં અને તેમની સત્તા નરમ પડી. કેટલાએ અમીરો નિર્વશ ગયા, અને કેટલાએ ક્રાંસીને લાકડે લટક્યા. આવી લડાઈઓથી ત્રાસેલી પ્રજાને લાગ્યું કે આવા દંગા અટકાવવા હોય, તો રાજસત્તા પ્રબળ અને પ્રતાપી હોવી જોઈએ. એડવર્ડ ૪થાએ પાર્લિમેન્ટ વગરજ રાજ્ય કર્યું હતું, અને આપણે જોઈએ કે હવે પછી આવનાર ટચૂર રાજાઓ પણ આપઅખતારી થઈ પડ્યા હતા, પણ તેમાં પ્રજાની સંમતિ હતી; કેમકે દેશમાં ફરી ગુલાબના વિગ્રહો થયેલા જોવાની તેની ઇચ્છા ન હતી.

ઉમરાવોના આ વિગ્રહ દરમિયાન દેશમાં વેપારની વૃદ્ધિ થઈ અને ચૈસો વધ્યો.

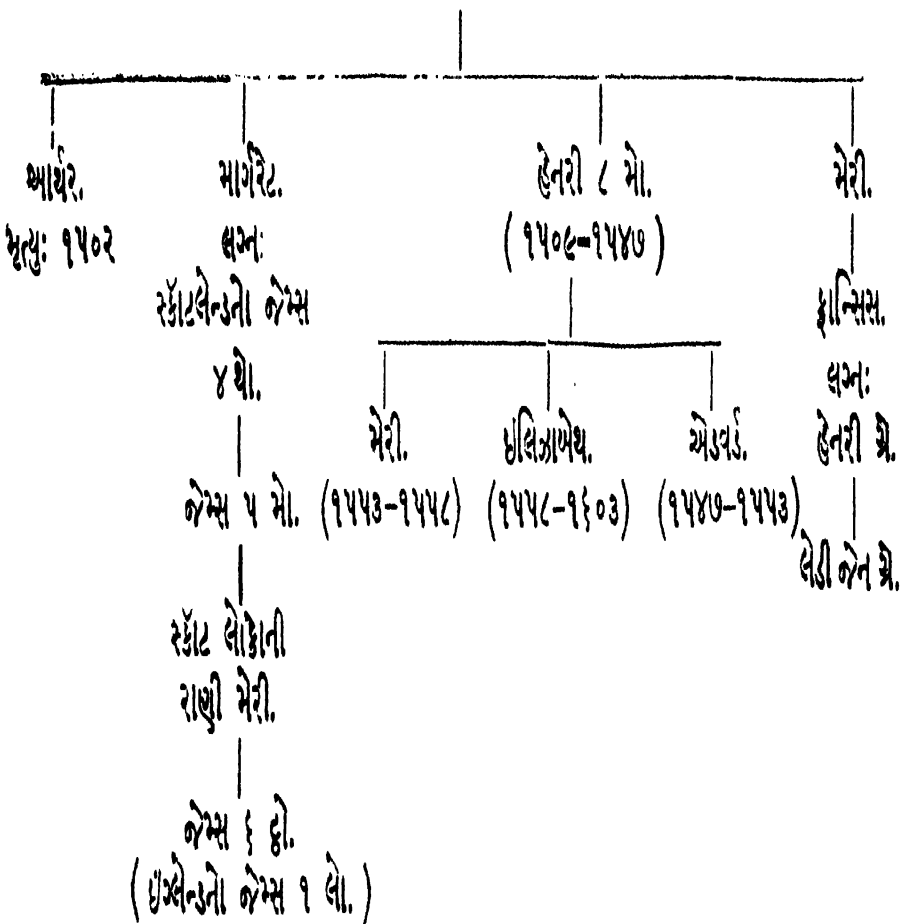
ટયૂડર વંશ.

[ઇ. સ. ૧૪૮૫ થી ઇ. સ. ૧૬૦૩].

ટપૂડર વંશાવળી.

હેનરી ૭ મો.

(૧૪૮૫-૧૫૦૯)

૧. નવી વિદ્યા અને ધર્મસુધારો.

અર્વાચીન ઇતિહાસ: ઇંગ્લેન્ડમાં ટ્યૂડર રાજ્યોનો અમલ એટો ત્યારથી તેનો અર્વાચીન ઇતિહાસ શરૂ થયો ગણાય છે; કેમકે ઇંગ્લેન્ડ ન્યારે ગુલાબના વિગ્રહમાં પડ્યું હતું, ત્યારે યૂરોપમાં ભવિષ્યના ઇતિહાસ પર બળવાન અસર કરનારા કેટલાક બનાવો બની રહ્યા હતા. અંદર અંદરના યુદ્ધમાં જકડાએલા ઇંગ્લેન્ડનો આ બનાવોમાં નહિ જેવો ભાગ હતો, છતાં તેનો લાભ તો તેણે ધણો ઉઠાવ્યો છે.

મધ્યયુગનો અંત આવી નવો યુગ ખેસતો હતો. સાહસિક વાર્કો-ડી-ગામાનાં વહાણોએ કેપ-ઓર્-ગુડ હોપની પ્રદક્ષિણા કરી છેક હિંદુસ્તાનના અંદરમાં લંગર નાખ્યાં હતાં; ચતુર અને ધીરજવાળા કોલંબસે અબ્જાયા સમુદ્રની સફર કરી અમેરિકા ખંડની શોધ કરી હતી. પૃથ્વીના આકાર અને કદ વિષેના લોકોના જ્ઞાનમાં જળમરી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ હતી; દુનિયા બાણે હતી તેથી એવડી બની ગઈ હતી. સાહસ અને પરાક્રમની વાતો સાંભળી યૂરોપી પ્રજાનાં મન ચંચળ બની ગયાં હતાં. પરમુલકમાં જઈ પોતાનો હાથ બતાવવા સહુ તલસતું હતું.

દાર્જોગાની શોધ થવાથી પ્રાચીન યુદ્ધવિદ્યા છેક નકામી થઈ પડી હતી. મધ્યયુગમાં માતેલા થઈ ગએલા અમીરોના દિવસ ભરાઈ ગયા હતા; તેમનાં ભારે લોખંડી બખતરો કે કિલ્લાઓ હવે કામના રહ્યા ન હતા. બંદુકવાળા પાયદળ પાસે બખતરીઆ ઘોડેસવાર કે તીરંદાજ કોઈનું કંઈ ચાલે તેમ ન હતું.

છાપવાની કળાની શોધ થવાથી આજ સુધી ધર્મગુરુઓ અને પરિતોની પાસે ભરાઈ રહેલું જ્ઞાન હવે સર્વને મળવું સહેલ થઈ પડ્યું. સર્વ પોતે વાંચીને વિચારી શકે અને અભિપ્રાય આપી શકે તેવી સ્થિતિ આવી. આ કળાના સર્વ શોધકો જર્મન હતા. ઇંગ્લેન્ડમાં વિલિઅમ કેક્સ્ટન નામના માણસે પહેલવહેલું છાપખાનું એડવર્ડ ૪થાના સમયમાં આપ્યું.

આ અને આવાં અન્ય કારણોથી દેશમાં કેટલાક જળમરા ફેરફાર થઈ ગયા.

જુનાં અમીર કુટુંબો તો નાશ પામ્યાં હતાં. પરંતુ જે રહ્યાંસહ્યાં હતાં, તેમની સત્તા મોળી પડી ગઈ; રાજ્યોને તેમની પરવા રહી નહિ. તેઓ આપઅખત્યારીથી વર્તવા લાગ્યા.

ધર્મસુધારો:—ધર્મગુરુઓની પણ પ્રતિષ્ઠા ઝાંખી પડી ગઈ. વિકલીફ

અને તેના અનુયાયીઓએ પોપ અને પાદરીઓની કરેલી ફજોતી વિષે આપણે વાંચી ગયા છીએ. પરંતુ ત્યાર પછી પણ અસંખ્ય ખ્રિસ્તીઓએ પોપની આજ્ઞા માનવાની ના પાડી, અને પોતાનો જીવો પંથ સ્થાપ્યો. પોપની સામે પોકાર ઉઠાવવાની ચળવળને ધર્મસુધારો કહેવામાં આવે છે, અને જેઓએ પોપનો વિરોધ કર્યો, તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે વિરોધકો કહેવાય છે.

વિકલીફ કરેલા બંડના પડધા શમી ગયા, પરંતુ ધર્મમાં સુધારો કરવાની જરૂર વિષે લોકોના મનમાં બળવાન લાગણી કાયમ રહી ગઈ. માર્ટિન લ્યૂથર નામે વિદ્વાન ધર્મપ્રિય જર્મન પંડિતે ધર્મસુધારણાનો પોકાર ઉઠાવ્યો. તેણે બાઈબલનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરીને જોઈ લીધું કે બાઈબલની અને પોપની આજ્ઞાઓમાં ઘણો ફરક હોય છે; ધર્મગુરુઓનાં આચરણ અને ઉપદેશ એક હોતાં નથી, અને ધર્મને નામે પુષ્કળ અનાચાર અને ઢોંગ ચાલી રહ્યાં છે; લોકો પણ ખરી ઈશ્વરભક્તિ કરતાં માત્ર બહારનાં કર્મકાંડ અને ધર્મનાં નિર્જીવ ખોખાંને વળગી રહ્યા છે, અને સત્ય અને શુદ્ધ ધર્મની તો કોઈને પડી નથી. તેણે સમજી લીધું કે વૈભવી, કુછંદી અને આળસુ અનેલા ધર્મગુરુઓ લોકોને ધર્મમાર્ગે દોરવાને બદલે અવળે માર્ગે ચઢાવી રહ્યા છે. તેણે સખત અને કડક લખાણો કરી પોપ અને સાધુસાધ્વીઓનાં દુરાચરણની ઝાટકણી કાઢવા માંડી; તેણે કહેવા માંડ્યું, કે દરેકને જાતે બાઈબલ વાંચી, સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાનો હક છે; બાઈબલ એકજ પ્રમાણ છે, અને તેમાં ન હોય તે કરવાનો ઉપદેશ કરનાર ગમે તે હોય, તોપણ તેની સામે થવામાં પાપ નથી, અને ઈશ્વરભક્તિ કરવામાં દલાલની જરૂર નથી; ખરા અંતઃકરણની ભક્તિથી ઈશ્વર રીઝે છે; પોપને ઉપરી થઈ બેસવાનો જરાએ હક નથી; ઉલટું ધર્મગુરુઓને નમ્ર અને ધાર્મિક વૃત્તિ રાખી લોકસેવક બની જવાનું છે.

એવામાં દૈવયોગે એવું બન્યું કે પોપનાં માણસો જર્મનીમાં માણીપત્રો વેચવા આવ્યાં. એ માણીપત્રોમાં દરેક પાપની કિંમત ઠરાવેલી હતી, અને જે લોકો પોતાનાં પાપની ઠરાવેલી કિંમત આપી એ માણીપત્ર ખરીદે, તેમનાં પાપ માફ થઈ જાય છે એમ પોપ કહેતો. અજ્ઞાન અને ભોળા લોકો આ વાતને ખરી માનતા. લ્યૂથરે આ જીઠાણાને હસી કાઢ્યું, એટલે પોપ તેના પર ક્રોધ્યો અને તેને ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી બહાર મૂક્યો. પરંતુ લ્યૂથર તેથી

ડગી ગયો નહિ; તેણે તો પોપની સામે થવાનું ચાલુજ રાખ્યું. આ પ્રમાણે ધર્મસુધારાનું કાર્ય આગળ ચાલ્યું.

લ્યૂથર સિવાય બીજા દેશોમાં પણ કેટલાક જાણીતા સુધારકો હતા.

આપણે જોયું કે લ્યૂથરે દરેક માણસને જાતેજ આધિપત્ય વાંચવાનો આગ્રહ કર્યો; છાપખાનાની શોધથી આ વાત તો સાવ સહેલી થઈ પડી હતી, એટલે તમે જોઈ શકશો કે છાપવાની કળાએ પણ ધર્મસુધારાના કાર્યમાં અગત્યનો હિસ્સો આપ્યો છે.

પરંતુ જમાનાઓ થયાં, પોપમાં આંધળી શ્રદ્ધા રાખવાને ટેવાઈ ગએલા લોકોને આ નવો ઉપદેશ એકદમ કેમ રચે? એટલું તો ચોક્કસ કે ધર્મ-ખાતામાં ખૂબ સડો પેદા હતો, અને પાછળથી પોપને પોતાને પણ તેમાં સુધારા કરવાની જરૂર પડી હતી; પરંતુ લ્યૂથરને આવાં થીંગડાં પરવડે એમ ન હતું. તેણે તો પોપનો પંથ તજી પોતાનો નવો સુધારેલો પંથ સ્થાપ્યો, અને તેમાં જે લખ્યા તે પ્રોટેસ્ટન્ટ કહેવાયા. રોમના પોપને માનનારાઓ રોમન કેથોલિક કહેવાયા.

એકંદરે જોતાં ઉત્તર યુરોપ અને જર્મન સંસ્થાનો લ્યૂથરની જોડે લખ્યાં, અને ઈટલી, સ્પેન, ફ્રાન્સ, ઇટાલી દક્ષિણ યુરોપના દેશો પોપને વળગી રહ્યા. ધર્મમાં સુધારાને નામે આ બે પંથ વચ્ચે અનેક વર્ષો સુધી દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા રહ્યાં અને લોહીની નદીઓ પણ વહી. સદ્લાગ્યે ઇંગ્લેન્ડને તેના છાંટા ઉડ્યા નહિ.

નવી વિદ્યા: પંદર અને સોળમા સૈકામાં યુરોપમાં બીજા પણ જળરો ફેરફાર થઈ રહ્યો હતો. રોમન સામ્રાજ્ય ફના થઈ ગયું, અને રોમન સુધારો મરી ગયો, ત્યારથી લગભગ આખા યુરોપમાં ગ્રીક અને રોમન સાહિત્ય વિસારે પડ્યું હતું. અલબત્ત ધર્મગ્રંથોમાં અને કર્મકાંડમાં લેટિન ભાષાનો વાપર થતો હતો, પણ તે તો અશુદ્ધ અને નિર્જીવ. પરંતુ પંદરમા સૈકાના અંત ભાગમાં લડાયક તુર્કોએ કોન્સ્ટન્ટીનોપલ કબજે કર્યું. ત્યાં ગ્રીક ભાષા બોલાતી, અને ગ્રીક અને લેટિન ગ્રંથોનો અભ્યાસ થતો. પરંતુ તુર્કોના વિજય પછી ત્યાં વસેલા ગ્રીક ક્રિસ્તીયો અને પંડિતો પોતાની વિદ્યા લઈને ત્યાંથી નાઠા અને યુરોપના દેશોમાં વેરાઈ ગયા, અને ત્યાં પોતાની વિદ્યાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. યુરોપની ગ્રંથોમાં પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રેમ પ્રકટયો; ઈ. ઈ. પ્ર. ૬. ૩.

ઇતિહાસ,કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાચીન ગ્રંથો હોંસે હોંસે વંચાવા લાગ્યા. શાળા-ઓમાં ગ્રીક અને લેટિન દાખલ થયાં. યુરોપમાં જાણે નવું જોખન આવી ગયું.

એ પ્રાચીન વિદ્યાનો પ્રેમ નવા સ્વરૂપમાં જન્મ્યો, માટે એ ખનાવને વિદ્યાનું પુનરુજ્જીવન અથવા નવી વિદ્યા કહે છે. પ્રાચીન સાહિત્ય જોડે શિલ્પ પ્રત્યે પણ આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો.

ઇંગ્લેન્ડમાં પણ આ નવી વિદ્યાનો ફેલાવો થયો. પ્રથમ તો ત્યાંના લોકોને ગ્રીક અને લેટિન ભાષામાં લખાએલું બાઇબલ વાંચવું પડતું હતું, પરંતુ છાપવાની કળાની શોધ થવાથી અને બાઇબલનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો થવાથી લોકો પોતાની મેળે વાંચી વિચારતા થયા. જ્ઞાન કોલેટ નામના વિદ્વાન ધર્મગુરુએ સેન્ટ પોલની પ્રખ્યાત પાઠશાળા સ્થાપી તેમાં ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ દાખલ કર્યો. વિંચેસ્ટરના ધર્માધ્યક્ષ રિચર્ડ ફેકે ઓક્સફર્ડમાં ગ્રીક, લેટિન અને હિબ્રુ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માટે મહાવિદ્યાલય સ્થાપ્યું. સર ટોમસ મોરે સુંદર ગદ્ય લખાણો કરી નવા વિચારો પ્રજામાં ફેલાવ્યા.

આમ સોળમો સૈકો જગૃતિનો છે. જુની દુનિયાના લોકોના જીવનમાં મોટા ફેરફારો થઇ ગયા, અને જાણે તેમને નવો જ જન્મ મળ્યો. નવા વિચાર, નવી ઇચ્છા, નવી આશા, નવાં સાહસો અને નવું સાહિત્ય પ્રજા-ઓમાં ઉછળી રહ્યું. નવી દુનિયાની શોધ થવાથી ભૂમધ્ય સમુદ્રને કિનારે આવેલા દેશોની મહત્તા ઓછી થઇ ગઇ, અને આટલાંટિક મહાસાગરને કાંઠે આવેલા દેશો વેપારનું મુખ્ય મથક થઇ પડ્યા, અને એ વેપારમાંથી મુખ્ય લાભ ઉઠાવવા માટે સ્પેન, પોર્ટુગલ, ફ્રાન્સ, હોલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે હરિક્ષાઇ ચાલવા લાગી.

૨. હેનરી ૭ મા.

ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૦૯.

દેશની સ્થિતિ: ઓસ્વર્થના યુદ્ધમાં રિચર્ડ ૩જને હરાવનાર ટયૂડર કુળના હેનરીને પ્રજાએ હરખથી રાજ તરીકે સ્વીકારી આવકાર આપ્યો, અને તેનો ગાદી ઉપર હક નહિ જેવો છતાં તેને અને તેના વંશજોને કાયદે-સર હકદાર વારસ ઠરાવ્યા. ઇંગ્લેન્ડની સ્થિતિ તે વખતે ધણી દયાજનક

હતી. ફ્રાન્સમાં હવે તેનું રાજ્ય રહ્યું ન હતું. આયર્લેન્ડમાં તેની સત્તા નામની થઈ ગઈ હતી, અને સ્કોટલેન્ડ તો છેકજ સ્વતંત્ર થઈ ગયું હતું. યુરોપનાં રાજ્યોમાં ઇંગ્લેન્ડની કંઈ ગણતરી ન હતી; અંદર અંદર ચાલી રહેલી અમીરોની લડાઇને લીધે દેશ નબળો પડી ગયો હતો, અને ફ્રેન્ચ અને સ્કોટ લૂટારાઓ તેની સરહદ ઉપર આવી લૂટફાટ ચલાવી જતા, તેમને સબ્મ કરવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી ન હતી. દેશમાં ઉઘોગધંધો નરમ પડી ગયો હતો, અને ખૂનામરડા, ચોરી, લૂટફાટ એ સાધારણ બનાવ થઈ પડ્યા હતા. આવી અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધીમાં દેશને કોઈ બળવાન રાજાની જરૂર હતી. માતેલા અમીરો દેશમાં ફરી આવું તોફાન મચાવી ન શકે, તેવી રીતે તેમને દબાવી દેનાર કોઈ જબરી રાજસત્તાની દેશમાં ધણી જરૂર હતી. હેનરી આવો બળવાન નીવડશે એવી આશાએ લોકોએ તેને રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો.

હેનરી ૭ મો: હેનરી ટયૂડર હેનરી ૭મો નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. પોતે લેન્કેસ્ટર વંશનો છે,^૧ માટે ગાદી મળે તો લેન્કેસ્ટર અને યૉર્ક વંશ વચ્ચેના કંકાસનો અંત આણી દેવાનું તેણે પાર્લમેન્ટને આપેલું વચન પાળ્યું, અને યૉર્ક વંશના એડવર્ડ ૪થાની કુંવરી ઇલિઝાબેથ જોડે તેણે લગ્ન કર્યું. પરંતુ પોતાની રાણીના હકથી રાજ્ય મળ્યું છે એમ કોઈ ન કહે, માટે તેણે ગાદીએ આવ્યા પછી લગ્ન કર્યું. રાણી રૂપાળી, નમ્ર અને વિવેકી હોવા છતાં હેનરીએ તેના તરફ સ્નેહ બતાવ્યો ન હતો.

૧. હેનરી કેવી રીતે લેન્કેસ્ટર વંશનો હતો, તે જોવા માટે નીચેની વંશાવળી જુઓ:—

લેન્કેસ્ટર વંશ.

જહાન બાદશાહ.

માર્ગરેટ: લગ્ન:

હેનરી ૭મો.

વેલ્સનો એડવન ટયૂડર.

(હેનરી ૫મોની વિધવા જોડે પરણ્યો.)

એડમંડ ટયૂડર.

અંડ: દેશની આવી નબળી હાલતમાં ગાદીએ આવનાર હેનરીને

પોતાનો અમલ ખેસાડવામાં ધણી ખબરદારી રાખવી પડતી હતી. હેનરીના ગાદી ઉપરના નજવા હકનો લાભ લઈ ગાદી માટે દાવાદારો દેશમાં ફૂટી નીકળ્યા; તેમાં લેમ્બર્ટ સિમ્નલ અને પર્કિન વૉર્બેક એ બે મુખ્ય હતા. લેમ્બર્ટ સિમ્નલ ઑક્સફર્ડના એક લાદિ-આરાનો છોકરો હતો, છતાં તેણે દાવો કર્યો કે હું તો ટાવરગઢમાં પૂરેલો રાજકુમાર અર્લ ઑફ વૉરિક છું, અને ગાદી ઉપરનો હક મારો છે. આયર્લેન્ડ યૉર્ક કુળનો પક્ષ લેનાર હોવાથી લેમ્બર્ટને ત્યાં આશ્રય મળ્યો, અને

હેનરી ૭ મો.

ત્યાંથી તે લશ્કરની મદદ મેળવી સ્ટોક આગળ રાજના સૈન્ય સામે લડાઇમાં ઉતર્યો, પણ હાર્યો અને કેદ પકડાયો, (ઇ. સ. ૧૪૮૭). રાજ્યે લેમ્બર્ટને રસોડામાં હલકા નોકરની જગા આપી.

બીજા અંડખોર પર્કિન વૉર્બેકે રાજને ઘણાં વર્ષ સુધી જંપવા દીધો નહિ. તે માછીમારના છોકરાએ એવી વાત ચલાવી, કે એડવર્ડ ૪થાનો ટાવરગઢમાંથી ગૂમ થએલો તરણુ પુત્ર રિચર્ડ હુંજ છું. એ વેશધારી રાજકુમારને આયર્લેન્ડ અને ફ્લાન્ડર્સમાંથી ખૂબ મદદ મળી, અને સ્કૉટલેન્ડના રાજ્યે તો તેની જોડે પોતાના સગાની છોકરી પરણાવી તેને દરબારમાં આદરમાન સાથે બોલાવ્યો. કૉનવૉલમાં પણ તેને થોડીઘણી મદદ મળી, અને ૧૪૯૨ થી ૧૪૯૭ સુધી આ લેલાગુ રાજકુવરે હેનરીને સુખે ખેસવા દીધો નહિ. આખરે તે હાર્યો અને કેદ પકડાયો. ઇ. સ. ૧૪૯૬ માં તેના પર કેદમાંથી નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવાનો આરોપ મૂકી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

તારાગૃહની અદાલત: આ પ્રમાણે પોતાની સત્તા નિષ્કંટક અને બીનહરીફ કરી હેનરીએ દેશની અંદરના વહીવટમાં ખૂબ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. ગુલામના વિગ્રહમાં ઘણા અમીરો મરી ખૂટ્યા હતા. પરંતુ જે રહ્યા-સહ્યા બચ્યા હતા, તેમને દબાવી દઈ પોતાની સત્તા સર્વોપરિ કરવાના તેણે અનેક ઉપાયો કરવા માંડ્યા. તેણે અમીરોના વંશપરંપરાના કેટલાક હક પર તરોપ મારનારા કાયદાઓ પસાર કરી તેનો અમલ કડક રીતે કરવા માંડ્યો. તેણે કાયદો કર્યો કે અમીરોએ ઠરાવેલી સંખ્યાથી વધારે માણસો રાખવા નહિ, કે તેમને પોતાનો ખાસ પોશાક આપવો નહિ. આ કાયદો તોડનારા અમીરોની તપાસ ચલાવવા માટે તેણે એક ખાસ અદાલત સ્થાપી તેમાં પોતાના સલાહકારોને ન્યાયાધીશ તરીકે નીમ્યા. આ અદાલત રાજના મહેલના એક ઓરડામાં બેસતી; તે ઓરડાની છત ઉપર તારાઓનાં ચિત્ર હોવાથી તેને તારાગૃહની અદાલત (સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ) કહેવામાં આવે છે. હેનરી જમાના વખતમાં તો આ અદાલતે સાફ કામ કર્યું: સાધારણ ન્યાયાધીશો જેને સજા કરતાં હતાં, એવા મોટા બળવાન અમીરોની તપાસ પણ આ અદાલતમાં ચાલતી, અને તેમને કાયદા પ્રમાણે વર્તવાની ફરજ પડતી.

રાજ્યએ બીજી રીતે પણ અમીરોને નરમ પાડ્યા. ગુલામના વિગ્રહમાં મરી ગયેલા અમીરોની જગીરો જપ્ત કરી રાજ્યએ પોતાના માનીતાઓને અને મધ્યમ વર્ગના માણસોને આપી દીધી. આ નવા જગીરદારો રાજના કલ્યાણના ચર્ચા રહે તેમાં શી નવાઈ? રાજ્યએ પોતાના સલાહકાર અને પ્રધાનો પણ મધ્યમ વર્ગમાંથી નીમ્યા. અમીરોના દિવસ લરખા ગયા. તેમની સત્તા નબળી પડી ગઈ, અને પહેલાંની પેઢે રાજની સામે થવા જેટલું તેમનું જોર રહ્યું નહિ.

પરદેશના મામલા અને લગનસંબંધ: ઇંગ્લેન્ડની તે સમયે યુરોપમાં ફરી ગણના ન હતી. તે સમયનાં બળવાન રાજ્યો ફ્રાન્સ અને સ્પેન હતાં. પોતાના પાડોશી રાજ્યોને બળવાન જોઈ હેનરીને પણ તેમના જેવા થવાનું મન થયું. તે યુરોપની રાજ્યખટપટમાં સારો ભાગ લેતો.

તેણે પોતાના મોટા પુત્ર આર્થરનો વિવાહ સ્પેનની રાજપુત્રી કેથેરિન જોડે :
 ઇ. સ. ૧૫૦૧ માં કર્યો. આર્થર તરતજ મરણ પામ્યો, એટલે બંને રાજાઓની
 સંમતિથી કેથેરિનનો વિવાહ હેનરીના બીજા પુત્ર હેનરી જોડે કરવામાં આવ્યો.
 આ પ્રમાણે રાજાએ ફ્રાન્સને પડતું મકી સ્પેન જોડે ખાસ સંબંધ કેળવ્યો.
 બીજાં કાળે રાજાએ પોતાની પુત્રી માર્ગરેટનું સ્કૉટલેન્ડના રાજા જેમ્સ ૪થા
 જોડે કર્યું (ઇ.સ. ૧૫૦૩), અને હંમેશના શત્રુ સ્કૉટલેન્ડને સગપણસંબંધ-
 થી મિત્ર બનાવી દીધું, અને એક સૈકા પછી થનારી ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કૉટ-
 લેન્ડની એકતાનું બીજ રોપ્યું.

આયર્લેન્ડમાં ચાલતી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા દાખી દેવા માટે હેનરી-
 એ ત્યાં પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલ્યો, અને એવા કાયદો પસાર કરાવ્યો કે
 ઇંગ્લેન્ડના બધા ધારા આયર્લેન્ડને લાગુ પડે, અને રાજાની રજા સિવાય
 આઇરિશ પાર્લિમેન્ટ નવા ધારા પસાર કરી શકે નહિ.

આ ઉપરાંત હેનરીએ કેટલાક દેશો જોડે વેપારી કાલકરાર કર્યા, અને
 ઇંગ્લેન્ડની પ્રતિષ્ઠા વધારી.

હેનરીનો સ્વભાવ અને રાજ્યઅમલ: આ બુદ્ધિશાળી અને
 ચતુર રાજા ઇ. સ. ૧૫૦૯ માં મરણ પામ્યો, ત્યારે ધનનો અદળક ભંડાર
 મકી ગયો હતો. ધનલોભ એ તેનો ખાસ દુર્ગુણ હતો. રાજસત્તા બળવાન
 બનાવી દેવા માટે તેણે યોગ્ય અને અયોગ્ય રસ્તે નાણાં એકઠાં કરવા
 માંડ્યાં હતાં. તેણે ગ્રંથ પાસેથી ઉધરાણાં, નજરાણાં, અને ઉધાર નાણાં
 લઈ રાજભંડાર ભર્યો હતો. તારાગૃહની અદાલતમાં અમીરોને દંડ કરવાનો
 એક પણ પ્રસંગ જવા દેવામાં આવતો ન હતો. રાજ્યનાં જુનાં લેણાં લોકો
 પાસે કાઢી તેને સખતાઈથી વસુલ કરવામાં આવતાં. પોતાના ધનલોભથી
 અને ધન મેળવવા માટે કરવામાં આવતા કાવાદાવાથી હેનરીના રાજ્યના
 પાછલા ભાગમાં ગ્રંથ એટલી તો કંટાળી ગઈ હતી, કે તેણે દેશમાં સુવ્યવસ્થા
 આણી, અમીરોને નમાવ્યા, ઇંગ્લેન્ડની આબરૂ વધારી, અને વધારે કરવેરા
 નાખ્યા વિના તેણે રૂડી રીતે અમલ ચલાવ્યો, તેની પણ કદર કરવા તે
 તૈયાર ન હતી. તેણે રાજસત્તા બળવાન અને દૃઢ બનાવી.

હેનરીએ દેશના વેપારને ઉત્તેજન અને રક્ષણ આપ્યું; વહાણ બનાવવાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા માટે નવું વહાણ બનાવી સફર કરનાર વહાણવટીની જગત માફ કરી. કેપ્ટ નામે સાહસિક વહાણવટીને અમેરિકા તરફ શોધખોળ કરવામાં તેણે મદદ આપી.

૩. ઈંગ્લેન્ડમાં ધર્મસુધારો.

હેનરી ૮ મો: (ઈ.સ. ૧૫૦૯-૧૫૪૭) હેનરી ૭માનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે અઠાર વર્ષનો હતો. મોજલો હેનરી ૮મો ખુશમિનજી, ખુદ્દા દીક્ષનો, ખરયાળ સ્વભાવનો, હોંસીલો તરુણ હતો. તે દરેક મરદાની રમતમાં, કસરતમાં અને શસ્ત્રો વાપરવામાં પ્રવીણ હતો. ઘોડેસવારી ને શિકારનો તેને શાખ હતો. વિશેષમાં તે વિદ્વાન હતો, અને ફ્રેન્ચ, લેટિન, અને સ્પેનિશ ભાષાઓ બોલી જાણતો. ગાદીએ આવતાંજ તેણે પિતાએ એકઠો કરી રાખેલો પૈસો મોજમજામાં ઉડાવી નાખ્યો.

પરદેશના મામલા: હેનરી ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને સ્પેન એ બે રાજ્યો બળવાન અને એકમેકનાં હરીફ હતાં. સ્પેનનો શહેનશાહ તે વખતે એકલા સ્પેન ઉપર નહિ, પરંતુ હાલના હોલેન્ડ અને બેલ્જિયમ ઉપર પણ રાજ્ય કરતો હતો. ફ્રાન્સ ઇટલી પચાવી પાડવાના પ્રયત્નો કરતું હતું. તેની સત્તા વધી ન પડે તેટલા માટે સ્પેન તેની સામે ઉઠવાનો લાગ જોઈ રહ્યું હતું. હેનરીએ પોતાના સસરા સ્પેનના શહેનશાહ જોડે મળી ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ આદર્યું. અને ઇ. સ. ૧૫૧૩માં ફ્રેન્ચ લોકોને કેલે પાસે હરાવ્યા. આ યુદ્ધથી ઈંગ્લેન્ડને કંઈ પણ લાભ ન થયો. સ્પેનના રાજાએ તો ફ્રાન્સ જોડે છુપી સંધિ કરી લીધી હતી, એટલે હેનરીએ પણ લાગ જોઈ ઇ. સ. ૧૫૧૪ માં ફ્રાન્સ પાસેથી મોટી રકમ લઈ તેની જોડે સંધિ કરી લીધી, અને પોતાની બેનનાં લગ્ન ફ્રાન્સના રાજા જોડે કર્યાં.

ઈંગ્લેન્ડ જ્યારે ફ્રાન્સ જોડે લડાઈમાં પડ્યું હતું, ત્યારે ફ્રાન્સનો મિત્ર સ્કોટલેન્ડનો રાજા જેમ્સ અંગ્રેજ રાજકુંવરીને પરણેલો હોવા છતાં ઈંગ્લેન્ડ

પર ચડી આવ્યો હતો, પરંતુ અંગ્રેજોએ તેને ફેલોડનના યુદ્ધમાં સખત હાર ખવરાવી, (ઇ.સ. ૧૫૧૩). સ્કૉટ લશ્કરની જખરી ખુવારી થઈ, અને તેમનો રાજા તથા અસંખ્ય માણસો યુદ્ધમાં માર્યા ગયાં. ફ્રાન્સની જોડે સુલેહ કરવામાં આવી, અને ઇ. સ. ૧૫૨૦ માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડના રાજાઓ કેલે પાસે એકબીજાને પૂર ઠાડમાઠ સાથે મળ્યા. અને દેશોએ પોતાના લપકાથી સામા રાજાને આંજી નાખવાની આશામાં પુષ્કળ પૈસો ખર્ચ્યો હોવાથી તે સ્થાનની શોભા અદ્ભુત થઈ રહી હતી. તે સ્થાનને 'કિનખાખનું મેદાન' (ધ શીટ્ડ આવ્ કલાથ ઑવ્ ગોલ્ડ) કહેવામાં આવે છે.

હેનરીના બાકીના વખતમાં ખાસ અગત્યનું યુદ્ધ થયું નથી. હેનરી ૭માની રાજનીતિથી ઇંગ્લેન્ડની પ્રતિષ્ઠા યુરોપમાં વધવા પામી હતી, તેથી ફ્રાન્સ અને સ્પેન એ અને દેશો ઇંગ્લેન્ડ જોડે મિત્રાચારી બાંધવા માટે આતુર હતા. હેનરીએ પોતાના ચતુર પ્રધાન વુલ્સીની સલાહ પ્રમાણે તટસ્થ રહી કોઈ પણ રાજ્યને બળવાન થઈ પડવા ન દેવાની નીતિ રાખી; અને જે દેશને ઇંગ્લેન્ડની વધારે ગરજ હોય તેને મોંઘાસોંઘા થઈ મદદ આપવાનો નિયમ રાખ્યો. હેનરીની પાછલી જિંદગીમાં હંમેશ તેને એ વિચાર કરવો પડતો, કે ફ્રાન્સ જોડે જોડાવું કે સ્પેનના મદદગાર બનવું. આવી નીતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે અને દેશના રાજાઓ ઇંગ્લેન્ડ ઉપર અવિશ્વાસની નજરે જોવા લાગ્યા.

વુલ્સી: હેનરીના પ્રધાનોમાં તેનો સર્વથી માનીતો ટોમસ વુલ્સી નામે એક ચતુર, પ્રવીણ અને કાબેલ મુસદ્દી હતો. સામાન્ય માતાપિતાને ત્યાં જન્મ લઈ તે પોતાની હોશિયારીથી રાજ્યમાં આગળ વધતો ગયો હતો, અને ઇ. સ. ૧૫૧૪ માં તે ચાર્કનો મુખ્ય ધર્માધિકારી થયો હતો. બીજે વર્ષે પોપે તેને કાર્ડિનલ^૧ની પદવી આપી. રાજકાળમાં પણ પોતાની ચાલા-

૧. રોમન કેથોલિક ધર્મમાં દરેક પરગણામાં સર્વ પાદરીઓનો ઉપરી એવો એક ધર્માધિકારી હોય છે. તે બિશપ કહેવાય છે. આમાંથી જેને કાર્ડિનલની પદવી મળે, તેને પોપની પસંદગી વખતે મત આપવાનો હક મળે છે. જ્યારે પોપ મરણ પામે, ત્યારે બધા કાર્ડિનલ એકઠા મળી નવા પોપની પસંદગી કરે છે. કાર્ડિનલ કીરમજી ફંચનો હખ્ખો અને ટાપી પહેરે છે.

કાથી તે હેનરીનો જમણો હાથ થઇ પડ્યો. રાજ્યમાં વુલ્સીની સત્તા ખૂબ વધી પડી. ઇ. સ. ૧૫૧૪ થી ૧૫૨૯ સુધીનાં પંદર વર્ષો દરમિયાન તે હેનરીનો મુખ્ય અને માનીતો પ્રધાન અને સલાહકાર રહ્યો. તેનીજ સલાહને અનુસરી હેનરીએ ફ્રાન્સ અને સ્પેન જોડે ઉપર કહી તેવી નીતિ સ્વીકારી. અને રાજ્યોએ વુલ્સીને ભેટ, નજરાણાં અને વર્ષાસન આપ્યાં હતાં. વુલ્સીની મોટામાં મોટી ઇચ્છા પોપ થવાની હતી. અને રાજ્યોએ તેને પોપ થવામાં મદદ કરવાનાં પણ વચન આપ્યાં હતાં, પણ બેમાંથી કોઇએ તે પાળ્યાં નહિ. વુલ્સીની આશા મનમાંજ રહી ગઇ.

પોપ જોડે તકરાર: વુલ્સીના દિવસો ભરાઈ ગયા હતા. યુરોપમાં ક્યૂથર પોપની પ્રતિષ્ઠાના કાંકરા કરતો હતો, અને તેના દંભ અને ઢોંગ ઉઘાડા પાડતો હતો, તેના પડઘા ઇંગ્લેન્ડમાં પણ સંભળાયા.

હેનરી ટમાનાં લગ્ન સ્પેનની રાજકુમરી કેથેરિન જોડે થયાં હતાં.

કેથેરિનનો વિવાહ પ્રથમ તો હેનરી ટમાના મોટા ભાઈ જોડે થયો હતો, પરંતુ ગાદીએ આવ્યા પહેલાંજ તે રાજકુમાર મરણ પામ્યાથી પોપની ખાસ સંમતિ લઈ તેનાં લગ્ન હેનરી ટમા જોડે કરવામાં આવ્યાં હતાં. રાણી માંદી-સાજ રહેતી, અને તેને મેરી નામે પુત્રી સિવાય ખીજું બાળક ન હતું. રાજને પુત્રની ઇચ્છા હતી. અઢાર વર્ષ પરણેલી જિંદગી ગાળ્યા પછી રાજ પતિવ્રતા કેથેરિનથી કંટાળ્યો, એટલે તેણે છુટાછેડા કરવા માટે પોપની રજા મેળવી આપવાનું કામ પોતાના માનીતા મંત્રી વુલ્સીને સોંપ્યું.

હેનરી ટમો વુલ્સીને રજા આપે છે.

વુલ્સીએ ધાર્યું હશે તેટલું મહેલું એ કામ ન હતું. કેથેરિનનો ભત્રીજો સ્પેનનો રાજા થયો બળવાન હતો, એટલે તેને છંછેડવાની પોપની ઇચ્છા કે શક્તિ ન હતી. વળી જે લક્ષ કરવાની તેણે પહેલાં રજા આપી હતી, તે રદ કરી પણ શી રીતે શકાય? પોપે છુટાછેડા કરવાની હેનરીને રજા ન આપી. પોતાનું ધાર્યું થયેલું જોવાની ટેવવાળા રાજાએ પોતાનો રોષ વુલ્સી ઉપર ઠાલવ્યો. તેનો અધિકાર છીનવી લીધો, તેનાં માલમિલકત જપ્ત કરી લીધાં, અને તેના પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો. આવી કૃત-મ્નતાથી તેનું હૃદય ભાગી ગયું, અને તે નિરાશ થયેલો સમર્થ મહાપુરુષ એક મઠમાં મરણ પામ્યો, (ઇ.સ. ૧૫૩૦).

હવે હેનરીએ પોપ સામે ઉઘાડેછોગ તકરાર માંડી. તેણે ટોમસ ક્રોમ્વેલ નામના એક જજરા અને લુચ્ચા સૈનિકને પોતાનો મંત્રી નીમ્યો, અને તેની સલાહથી પોપની સત્તાનો ઈન્કાર કરી તેણે જાહેર કર્યું. કે ઇંગ્લેન્ડનું ધર્મખાતું છેક સ્વતંત્ર છે, અને પોપને તે જોડે કશી લેવાદેવા નથી. પોપને કર તરીકે ભરવામાં આવતાં નાણાં મોકલાતાં બંધ કરવામાં આવ્યાં; પોપે કરેલી નિમણૂકો ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી, અને છેવટે કાયદો કરવામાં આવ્યો કે ઇંગ્લેન્ડનો રાજા એજ ધર્મખાતાનો ઉપરી છે. આ કાયદાને સર્વોપરિપણાનો કાયદો કહેવામાં આવે છે, (ઇ. સ. ૧૫૩૪). જે ધર્મ-ગુરુઓ આ કાયદો માને નહિ, તેમના પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેમને દેહાંતદંડની શિક્ષા થવા લાગી. હેનરીએ પોતે નીમેલા ધર્મચાર્યોએ કેથેરિન જોડેનાં રાજાનાં લગ્ન રદ ગણી તેને નવું લક્ષ કરવાની રજા આપી. રાજા એન બુલીન નામે રાજમહેલની એક દાસી જોડે પરણ્યો.

મઠોનો નાશ: પોપની જોડે ઇંગ્લેન્ડના સંબંધની એકેએક કડી તોડી નાખવાના ઇરાદાથી હેનરીએ મઠો બંધ કરવા માંડ્યા. એ મઠોમાં રહેનારા સાધુઓ વિકાસી, દંભી, આળસુ અને અનાચારી થઇ ગયા હતા, અને તેમને મળતાં નાણાંનો તેઓ દુરુપયોગ કરતા હતા. પરંતુ ખરી અને મુખ્ય વાત તો એ હતી, કે એ સાધુઓ પોપનેજ પોતાનો ઉપરી માનતા હતા. વળી મઠનું લખલૂટ નાણું જોઇ પૈસેટકે ખુવાર થઇ ગયેલા રાજાને જીવ હાથ રહે તેમ ન હતું. એ મઠોની જાગીરો જપ્ત કરી થોડી રાજાએ

પોતાને માટે રાખી લીધી, અને બાકીની પોતાના મિત્રોમાં વહેંચી આપી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે નવા અનેલા જગીરદારો રાજના પક્ષમાં રહ્યા; કેમકે તેઓ તો પોતાની જગીર પોતાની પાસેજ રહે એટલા સ્વાર્થી હેતુસર ઈંગ્લેન્ડમાં પોપની સત્તા પાછી ન સ્થપાય એમજ ઇચ્છતા હતા. ગરીબોનો તો મઠો બંધ થતાં આશરો તૂટ્યો: મઠની દયાવૃત્તિ પર નિલાવ કરી રહેલા અનેક અનાથ ધરબાર કે રોટલા વિના રજૂ પડ્યા. રાજએ કરેલા પોપના તિરસ્કારથી, મઠોના નાશથી, અને મઠની જગીરો પર ચલાવેલી ભૂટથી ઉત્તર પરગણાના લોકો તો એવા ઉશ્કેરાયા કે તેમણે બંડ ઉઠાવ્યું, પરંતુ તેને સખતાઈથી બેસાડી દેવામાં આવ્યું, અને તેમાં ભાગ લેવાના આરોપસર ફટલાક નિર્દોષ સાધુઓને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા.

ધર્મસુધારાનું મૂળ: પરંતુ પોપની સત્તાનો આટલો વિરોધ કરવા છતાં રાજ લ્યૂથરનો અનુયાયી ન હતો. ધર્મ સંબંધે તેનો અભિપ્રાય તો બદલાયોજ ન હતો. લ્યૂથરની સામે લખાણ કરવા માટે પોપે તેને ધર્મરક્ષકનો ખિતાબ આપ્યો હતો. યરોપના બીજા અને ઈંગ્લેન્ડમાં થયેલા ધર્મસુધારામાં મોટો ફરક એ છે, કે ઈંગ્લેન્ડમાં માત્ર રાજદારી કારણસર અને પોતાનો ખાનગી સ્વાર્થી હેતુ પાર પાડવાની ઇચ્છાથીજ રાજએ પોપ સામે તોફાન મચાવ્યું હતું. તે લ્યૂથરના સિદ્ધાન્તોમાં માનતો ન હતો, તેમજ પોતાની પ્રજામાંથી કોઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ થાય તે એને રુચતું ન હતું. તેણે તો કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ બંનેનો સરખો ધણુ વાગવા માંડ્યો; કેમકે કેથોલિક પંથીઓ પોપ સિવાય બીજાને ધર્મનો ઉપરી માને નહિ, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો ધર્મખાતાના ઉપરી તરીકે રાજએ કરેલી આજ્ઞા પાળે નહિ. આમ જો કે ઈંગ્લેન્ડનું ધર્મખાતું પોપથી સ્વતંત્ર થયું, તો પણ તે હજી પ્રોટેસ્ટન્ટ ન હતું. હજી ધર્મના સિદ્ધાન્તોની ખાતર જીલમ થતો નહોતો. હેનરી તો પોતાની સ્વાર્થી અને ખાનગી ઇચ્છા પાર પાડવા માટેજ પોપની સામે થયો હતો.

આમ છતાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો પ્રચાર તો થયોજ. રાજએ બાઇબલના ભાષાંતરમાં સુધારાવધારા કરાવી લોકોને વાંચવા માટે દરેક દેવાલયમાં તેની એક નકલ રાખવાની આજ્ઞા કરી. પછી તો છાપખાનાઓને

હીધે બાઈબલ સોંધી કિંમતે મળવા લાગ્યાં, એટલે ઘણા લોકોએ તો પોતાના ઘરમાં પણ વસાવ્યાં. દ્યૂથરે બાઈબલને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે માનવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. હવે બાઈબલ ઘેરઘેર વંચાતું થયું, એટલે લોકો પોતાની મેળેજ સત્ય શું તેનો નિર્ણય કરી લેવા લાગ્યા. પોપ કે બીજા કોઈ વચલા દલાલની જરૂર ઓછી થઈ, એટલે તેનું માહાત્મ્ય પણ ઓછું થયું.

પાર્લમેન્ટ અને રાજા: હેનરીનો સમય એ બીજાજવાબદાર ને આપ-અખત્યારીનો સમય હતો. તે કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટોનો સામટો ધાણ વાળતો હતો; તેણે વુલ્ફસીની અપકીર્તિ કરી હતી, અને તેના પછી આવનાર મંત્રી ક્રોમ્વેલનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો. તે છ રાણીઓ પરણ્યો હતો; તેમાંથી તેણે બેના છુટાછેડા કર્યાં, અને બેને ફ્રાંસીને લાકડે લટકાવી દીધી હતી; પોતે જેના ઉપર નારાજ થયો હોય એવા અનેક અમીરોની તેણે હત્યા કરાવી હતી, છતાં તેને કોઈ પૂછનાર ન હતું; તેણે પિતાને પગલે ચાલી અમીરોને દબાવી દઈ તેમના પરસ્પર ટંટા બંધ કર્યા હતા, એટલે પ્રજામાં હેનરીનો અમલ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો; વળી પોપ પ્રત્યે અંગ્રેજોનો જરાએ ચાલ ન હોવાથી રાજાના ધાર્મિક સ્વચ્છંદને પણ સાંખી રહેવા તે ખુશી હતા; અને ગમે તેવો તો પણ હેનરી ચતુર હતો. ક્યાં નમી જવું એ તે સારી પેઠે જાણતો. પાર્લમેન્ટની રજા વિના તે લોકો પાસેથી કર ઉધરાવતો નહિ, એટલે પાર્લમેન્ટ પણ તેને મનધાર્યું કરવા દેતી હતી, અને પાર્લમેન્ટમાં પ્રાણજ ક્યાં હતા? અમીરો તો અંદરઅંદરની લડાઈઓમાં નબળા પડી ગયા હતા, અને હેનરીએ તેમની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ હીણી કરી નાખી હતી. જે મધ્યમ વર્ગના માણસો પાર્લમેન્ટમાં આવતા, તેઓ તો દરબારી કામકાજના અનુભવ વિનાના અને દેશમાં શાન્તિ માટે રાજા ઉપર આધાર રાખનારા હતા.

છેલ્લાં વર્ષો: હેનરીનાં છેલ્લાં ૧૫ વર્ષોમાં તેણે દેશમાં ભય અને ત્રાસ વર્તાવી મૂક્યાં હતાં. તેની ઇચ્છામાં જે કોઈ આડે આવે તેને ફ્રાંસી-એ લટકાવી દેવામાં રાજાને જરા પણ સંકોચ થતો નહિ; પછી તે પોતાની રાણી હોય, પ્રધાન હોય, કે ઉમરાવ હોય. આપણે જોઈ ગયા કે પાર્લમેન્ટ

તો તેની ઇચ્છા પ્રમાણેજ ચાલતી હતી, એટલે તમામ રાજ્ય એની મરજી પ્રમાણે ચાલે તેમાં શી નવાઈ ? છતાં તે વિદ્યાકળાનો શોખીન હતો, અને દેશનું ભલું કેમ થાય તેની હંમેશા ચિન્તા રાખનારો એક જળરો રાજદારી પુરુષ હતો. તેણે ઇંગ્લેન્ડની યૂરોપનાં મહારાજ્યોમાં ગણતરી કરાવી.

હેનરી ઇ. સ. ૧૫૪૭ માં મરણ પામ્યો, ત્યારે તેને ત્રણ સંતાનો હતાં. ક્વેરિનથી થએલી પુત્રી મેરી; બીજી રાણી એન બુલીનથી થએલી ઇલિઝાબેથ, અને ત્રીજી રાણી જેન સીમૂરથી થએલો પુત્ર એડવર્ડ. પ્રથમ તો રાજ્યએ છોકરીઓને ગાદીના હકમાંથી પાર્લમેન્ટ પાસે ખાતલ કરાવી હતી, પરંતુ પાછળથી પોતાનો વિચાર ફેરવી તેણે એવો કાયદો કરાવ્યો હતો, કે પોતાની પાછળ એડવર્ડ ગાદીએ આવે, અને તે જેનિઃસંતાન હોય તો તેની પાછળ અનુક્રમે મેરી અને ઇલિઝાબેથ ગાદીએ આવે.

હેનરીના રાજ્યમાં અંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય રચવાનો આરંભ થયો. લગભગ ૪૬ આરમાર તેના રાજ્યકાળમાં બાંધવામાં આવી હતી.

હેનરીના રાજ્યમાં બિયારા ગરીબોની દુર્દશા બેઠી. કાળી મરકી પછી મજૂરીના દર વધતાં તેમની સ્થિતિ સુધરવા લાગી હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે ઇંગ્લેન્ડનો ફ્લાન્ડર્સ બોડે બિનનો વેપાર ખીલતો જતો હતો, એટલે ઘણા જમીનદારોએ પાક ઉગાડવાનું તજ દઈ પોતાનાં ખેતરમાં ઘેટાં ઉછેરવા માંડ્યાં. ઘેટાં ઉછેરવામાં કેટલાં માણસો નોંધએ ? ગામની ગોંચર જમીન પણ વાળી લઈ તેમાંએ ઘેટાં ઉછેરવામાં આવવા લાગ્યાં, એટલે તો બાપડા ખેડુતોની પણ દશા કફેડી થઈ પડી. તેમાં વળી મઠો બંધ કરી તેમની જગીરો જમ કરવામાં આવી, એટલે તો દાઝ્યા ઉપર ડામ જેવું થયું. અનેક નિરાધાર માણસો રોજ વિના રઝળી પડ્યા.

આટલું દુઃખ જાણે પુરતું ન હોય, તેમ પિતાની પુંજ ઉડાવી દઈ નિર્ધન બનેલા રાજ્યએ સિદ્ધામાં ભેળસેળ કરવા માંડી. રાજ પાસેથી તો સૌને નાણું લેવું પડે, પરંતુ લોકો અંદરઅંદરના વ્યવહારમાં તો તે સિદ્ધામાં જોટલું રૂપું હોય તેટલી કિંમત તેની આંકતા, એટલે વસ્તુઓના ભાવ મોંઘા આપવા પડતા. આમાં બિયારા ગરીબોની બહુ દુર્દશા થઈ. તેમનામાં ચોરી, લુચ્ચાઈ, અને ગુના વધી પડ્યા. ટોમસ મોર નામે એક દયાળુ હૃદયના

પંડિતે તેમના વિષે લખાણ પણ કર્યા; પરંતુ તે કૈથોલિક હતો, અને તેણે રાજને ધર્મનો ઉપરી ગણવાની ના પાડી હતી, એટલે રાજએ તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો.

૪. પ્રોટેસ્ટન્ટ ઇંગ્લેન્ડ.

એડવર્ડ ૬ દ્વેઃ (ઇ. સ. ૧૫૪૭-૧૫૫૩) ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એડવર્ડનું વય દસ વર્ષનું હતું. તે ચપળ, બુદ્ધિમાન અને માંદલો છતાં તીવ્ર ધર્મભાવનાવાળો હતો. આધ્યાત્મિકતામાંથીજ તે ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટોમાં ઉછર્યો હતો. તેના કારભારીઓ પણ અડગ પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા, એટલે ધર્મસુધારાનું કાર્ય હવે વેગથી ચાલવા લાગ્યું. રોમન કૈથોલિક ધર્મનાં આડંબરી કર્મકાંડોનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો; દેવાલયોમાં રહેલાં ચિત્રો, છબીઓ અને નકસી-કામને મૂર્તિપૂજનાં ચિહ્નો ગણી તોડીફોડીને ફેંકી દેવામાં આવ્યાં; પાદરીઓને લગ્ન કરવાની રજા આપવામાં આવી, અને જુની લેટિન ભાષાની ન સમજાય તેવી નીરસ પૂજાવિધિ કઢાડી નાખી સરળ અંગ્રેજીમાં નવી વિધિ દાખલ કરવામાં આવી. પ્રાર્થનાનું એક પુસ્તક તૈયાર કરી દરેક મંદિરમાં તેનોજ ઉપયોગ કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. કેટલાક આગેવાન કૈથોલિક પાદરીઓને તો કેદમાં પણ પૂરવામાં આવ્યા.

આવા સુધારાના કાર્યમાં સૌ એકમત ન હોય. દૂર ગામડાંમાં વસતા અજ્ઞાન અને ભોળા માણસો એકદમ જુના સંસ્કાર અને ચાલતી આવેલી રીઠોનો એકદમ ત્યાગ કરી ન શકે. તેમાં વળી હેનરી ૮ માના સમયથી સામાન્ય વર્ગને કેટલું દુઃખ પડતું હતું તે આપણે જાણી ગયા છીએ. મઠો બંધ કરવામાં આવ્યાથી ગરીબોનો ખેલી કોઈ રહ્યો નહિ; સાધુસંતો તરફથી મળતી રોજગારી કે સહાય તો બંધ થઈ. તેમને લાણીવાનાર કે મંદવાડમાં તેમની માવજત કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ. એટલામાં વળી દેશમાં રોગ ફાટી નીકળ્યો, એટલે ધુધવાઈ રહેલો પ્રજાનો અસંતોષ લજ્જકી ઉઠ્યો. દેશમાં કેટલેક સ્થળે બંડ થયાં, પરંતુ તે સર્વ લાકુતી પરદેશી સિપાઈઓની મદદથી સુકેલીથી શમાવી દેવામાં આવ્યાં.

ગાદીવારસો: એડવર્ડની નબળી તબીયત દિવસે દિવસે લથડતી જતી હતી, એટલે તેના પછી ગાદીએ કાણુ આવે એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. ગાદી ઉપરનો વાજબી હક તો હેનરી ટમા અને ફેથેરિનની પુત્રી મેરીનો થતો હતો. પરંતુ કંટલાકને ભય પેઠો કે એ તો ચુસ્ત કેથોલિક છે, એટલે કદાપિ એ ગાદીએ આવશે તો ધર્મસુધારાનું કામ કથળી જશે; આથી તેઓએ હેનરીની દૂરની સગી લેડી જેન એ નામે એક નરમ સ્વભાવની ભક્તી અને ભણેલી સ્ત્રીને ગાદીવારસ ઠરાવવાની પ્રત્યે પટપટ કરી. પરંતુ તેમના હાથ હેઠા પડ્યા; પ્રજાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. મેરીએ ગાદીએ આવી લેડી જેન એને બંદીખાને નાખી, અને તેના સ્વાર્થી મિત્રોને યોગ્ય શિક્ષા કરી.

મેરી: (ઇ. સ. ૧૫૫૩-૧૫૫૮) ઇંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર આવનાર આ પહેલી રાણી ૩૯ વર્ષની વયે ગાદીએ આવી. તે સાધારણ દેખાવની અને નબળા બાંધાની હતી, પણ ટચુડરોનું દૃઢ મનોબળ અને અડગ ધીરજ તેનામાં હતાં. ગાદીવારસા માટે તેને લેડી જેન એ જોડે લડવું પડ્યું અને આખરે તેમાં તે ફાવી. પોતાની માતા જેડે તે દુઃખ, એકાંત અને બંદીખાનામાં ઉછરી હતી. રાણી ચુસ્ત કેથોલિક ધર્મ પાળતી હોવાથી ગાદીએ આવતાંજ તેણે તો ઇંગ્લેન્ડ ઉપર પોપની ધાર્મિક સત્તા ફરી સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. તેણે કેથોલિક ધર્મની બંધ કરવામાં આવેલી ધર્મ-ક્રિયાઓ ફરી દાખલ કરી, અને ધર્મગુરુઓની સત્તા પ્રથમ જેટલીજ વધારી મૂકી. આ ઉપરાંત તેણે પોતાના કાર્યમાં વધારે સિદ્ધિ મેળવવા માટે ધર્માધ અને અડગ કેથોલિક તરીકે જાણીતા થએલા સ્પેનના રાજા ફિલિપ જેડે લગ્ન કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો, એટલે પ્રજાની તો રહીસહી આશા પણ ધૂળમાં મળી ગઈ. ફિલિપ પરદેશી અને ધર્માધ હતો; કેથોલિક ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે તેણે જે કડક અને અન્યાયી ઉપાયોવડે પોતાના દેશમાં લોકોને દંડ્યા, રીબાઝ્યા, બાબ્યા કે કેદમાં રાખ્યા હતા, તે સર્વથી અંગ્રેજ પ્રજા જાણીતી હતી. છતાંએ પ્રજાના અણગમानी દરકાર ન કરતાં મેરીએ તો ફિલિપ જેડેજ લગ્ન કર્યું, (ઇ.સ. ૧૫૫૫).

ધાર્મિક જીલમ: હવે મેરીએ ઇંગ્લેન્ડમાં કેથોલિક ધર્મ ફરી સ્થાપવાના પ્રયત્નો નેસબેર કરવા માંડ્યા. તેણે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મવિધિ બંધ કરી

દેવાનું ફરમાન કાઢ્યું, અને જેઓ ન માને તેમના પર બળાત્કાર ચુગરવા માંડ્યો. પ્રાર્થનાનું પુસ્તક રદ કરવામાં આવ્યું; એડવર્ડના સમયમાં થએલા કાયદાઓ રદ કરી હેનરી ૮માના કાયદાઓ ચાલુ કરવામાં આવ્યા. બંદીખાને પડેલા રોમન કેથોલિક પાદરીઓને છૂટા કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓને દેવજોમાંથી રજા આપવામાં આવી. ધર્મને પ્રાણ કરતાંએ પ્રિય ગણનારાઓને જીવતા બાળી મૂકવાની કડક સજા થવા લાગી. મેરીના રાજ્યના અંત સુધી કહેવાય છે, કે દર માસે દસ માણસોને જીવતા બાળી નાખવામાં આવતા હતા. કેન્ટરબરીના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષને પણ અનેક લાલચો અને આશાઓ આપ્યા છતાં તે પોતાનો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ તજવા તૈયાર ન થયો, ત્યારે તેને પણ તેજ સજા કરવામાં આવી. બીજા પણ કેટલાક ધર્મગુરુઓની એવીજ દશા કરવામાં આવી. અનેક અગ્નિયા ગરીબ માણસો ધર્મની ખાતર શાંતિથી પ્રાણ સોંપા કરી નાખવા લાગ્યા. પ્રજામાં અસંતોષ અને બેદીલી વ્યાપી ગયાં. તેમાં વળી સ્પેન બેડેના યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ અંગ્રેજોના તાબાનું કેલે શહેર લઈ લીધું એટલે તેા પ્રજાનો કોપ ઝાલ્યો રહ્યો નહિ. હવે યુરોપ ખંડમાં અંગ્રેજોનો મુલક રહ્યો નહિ; એ વાત પ્રજાને કારીજખમ પેઠે સાલવા લાગી. મેરીને પણ ઘણો આઘાત લાગ્યો. નિર્દય પતિથી તળએલી મેરીનાં છેલ્લાં વર્ષો દુઃખ અને શોકમાં ગયાં.

રાષ્ટ્રધર્મની સ્થાપના: જીવલિસા કરીને પણ મેરીએ સાધવા ધારેલું કાર્ય સફળ ન થયું. મેરીનો ધર્મોપ જીલમ મુગે મોંએ ખમી રહેનારા પ્રોટેસ્ટન્ટનો ધર્મપ્રેમ જાંઘ પ્રજાના મનમાં તેમને અને તેમના ધર્મ માટે માન ઉત્પન્ન થયું, અને કેથોલિક ધર્મ પ્રત્યે તિરસ્કાર વધ્યો. સ્પેનના રાજા જેવો જીલમ અને પોપની સત્તા તેમને જાંઘતાં નહતાં. નવી રાણી ઇલિઝાબેથ પણ એજ મતની હતી. તેણે પોપની સત્તાનો અંત આણ્યો, અને સર્વોપરિપણાનો કાયદો પાછો ઇ. સ. ૧૫૫૯ માં પસાર કરાવ્યો. તેણે પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કેથોલિક બંને પંથવાળાઓને રુએ એવો સમાધાનનો વચલો માર્ગ કાઢ્યો. ધાર્મિક મતભેદ માટે શિક્ષા કરવાનું છોડી દઈ તેણે એટલું ઠરાવ્યું, કે લોકોએ શાંતિથી પોતાને ફાવતી રીતે પૂજા કરવી, અને રાણીને ધાર્મિક હિપરી તરીકે સ્વીકારવી.

ત્રીસ વર્ષના ચાલુ ઝગડા પછી અંગ્રેજ ધર્મસમાજ પોપની સત્તા-
માંથી છૂટયો: છતાંએ ધાર્મિક તકરારનો અંત આવ્યો એમ તો નજ કહી
શકાય; કેમકે સમાધાન થયા છતાંએ દેશમાં એક નાનો પક્ષ એવો મત
ધરાવતો હતો, કે ઇલિઝાબેથ ધર્મખાતાની ઉપરી થઈ શકે નહિ; આ
જગતમાં એવા કેાઇ ઉપરીની જરૂર નથી. આ પ્યુરિટન પક્ષ ધીમે ધીમે
બળવાન બનીને પાછળથી કેવાં સાહસ કરી શક્યો તે આપણે હવે
પછી જોઈશું.

૫. એ પ્રતિસ્પર્ધી રાણીઓ.

ઇલિઝાબેથ: (ઇ. સ. ૧૫૫૮-૧૬૦૩) “ખૂની મેરી” ના મૃત્યુ
પછી તેની ઓરમાન બેન ઇલિઝાબેથ પચીસ વર્ષની વયે ગાદીએ આવી.
તે મોજાલી, અભિમાની અને મીઠામોલી હોવા છતાં ચતુર અને આગ્રહી
સ્વભાવની હતી. ટ્યૂડરવંશીઓની પેઠે તેનામાં ધીરજ અને તામસી સ્વભા-
વની સાથે સાથે ચતુરાર્થ અને કરકસર પણ હતાં. તેના પિતાની પેઠે તે
મિત્રો પ્રત્યે ઉદાર બની શકતી, અને ઇચ્છા હોય ત્યારે આકર્ષક રીતભાત
ધારણ કરી શકતી. રાજસત્તાની શોખીન હોવા છતાં તે પ્રજાને ક્યારે અને
ક્યાં નમી પડવું એ બહુ સારી રીતે જાણતી. તેણે કદીએ પ્રજા જોડે ઉઘાડે-
છોગ તકરાર કરી નથી. એક સમયે તો તેણે ઇંગ્લેન્ડ આપવાની પદ્ધતિ
દાખલ કરી ઇંગ્લેન્ડ વેચવાની પણ શરૂઆત કરી હતી; પરંતુ આથી
પાર્લમેન્ટ ઇચ્છેડાઈ પડી, એટલે તેણે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને ઇંગ્લેન્ડ આપવાની
પદ્ધતિજ બંધ કરી દીધી. તે રાજકાજમાં પ્રવીણ, પ્રપંચમાં કુશળ અને
વહીવટમાં પહોંચેલી હતી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તે ગમે તેવાં સાધનો
વાપરવાને પણ અચકાય નહિ તેવી હતી.

ધાર્મિક અને રાજકીય અંધાધુંધીના સમયમાં તેણે ગાદીએ આવીને
રાજ્યતંત્ર એવી તો હોશિયારી અને સફળતાથી ચલાવ્યું, કે તેના સમયમાં
ઈંગ્લેન્ડ વધારે બળવાન અને સમૃદ્ધ થયું, અને તેની પરદેશમાં પ્રતિષ્ઠા વધી.
આથી પ્રજાને તેના પર વિશ્વાસ અને સ્નેહ વધ્યાં. ખરૂં જોતાં આ સર્વનો જશ
ઇલિઝાબેથને આપવાને બદલે તેના ડાહ્યા અને કાબેલ મંત્રીઓને આપવો

જોઈએ. જો કે એવા યોગ્ય પુરુષોને શોધી કાઢવા જેટલી રાણીની ચતુરતા તો વખાણવા યોગ્ય ખરી. ગાદીએ આવ્યા પછી પહેલાં આઠીસ વર્ષ સુધી તો વિલિયમ સેસિલ નામે એક ડાહ્યા, ચતુર અને સમર્થ પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે તે ચાલતી. પાછળથી સેસિલને તેણે ઉમરાવપદ આપી દાંડ બંધી બનાવ્યો હતો.

આરંભની મુશ્કેલીઓ: ઇલિઝાબેથ ગાદીએ આવી ત્યારે તેની આપદઓનો પાર ન હતો. છેલ્લાં બે રાજ્યોમાં ધર્મને નામે ચાલેલા બુદ્ધ-મથી પ્રજા ત્રાસી ગઈ હતી; દેશ નિર્ધન બન્યો હતો, અને કેલે હાથમાંથી જવાથી પ્રજામાં અસંતોષ વ્યાપ્યો હતો. વળી કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટો વચ્ચેના ઝગડા તો ચાલતાજ હતા. કેથેરિનના છૂટાછેડા કરવાની પોપે રજા આપી ન હતી, તેથી હેનરી ૮માએ એન બુલીન જેડે કરેલું લગ્ન રદ છે, માટે ઇલિઝાબેથ દાસીપુત્રી છે અને તેનો રાજગાદી ઉપર હક નથી એમ કેથોલિકો માનતા હતા. તેમાં વળી ગાદીએ આવતાંજ ફિલિપે તેને પોતાની જેડે લગ્ન કરવાની માગણી કરી હતી, પરંતુ ઇલિઝાબેથે તે પાછી વાળી હતી, એટલે સ્પેન તરફથી પણ તેને ભય રહ્યા કરતો હતો. આ સર્વ મુસીબતોમાંથી છૂટી ૪૫ વર્ષના રાજ્યઅમલમાં તેણે દેશને સહાન, આબાદ અને વિજયી બનાવ્યો.

મધ્યમ માર્ગ: ઇલિઝાબેથમાં ધર્મની લાગણી તીવ્ર ન હતી; ધર્મને નામે પ્રજામાં અંદર અંદર ઝગડા થાય નહિ, પોપની સત્તા દેશમાંથી ઓછી થાય, અને પ્રજા પોતાનેજ ઉપરી માને એટલું તેને જોઈતું હતું. કોઈ પંથના લોકોને તે નારાજ કરવા ઇચ્છતી ન હતી, તેમજ ધર્મમાં ડખલગીરી કરી આકરા સુધારાઓ દાખલ કરવાની તેની ઇચ્છા ન હતી. તેથીજ તેણે સર્વોપરિ-પણાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો, અને એડવર્ડ ૬ઠાના સમયનું માર્ચન્ટનું પુસ્તક સર્વ મંદિરોમાં વાપરવાનો હુકમ કર્યો. રોમન કેથોલિકોને પણ એ પુસ્તક અનુકૂળ આવે તે માટે તેમાં થોડો શબ્દોનો ફેરફાર કરાવ્યો, અને કેટલીક કેથોલિક પંથની વિધિ પણ દાખલ કરી. આમ મધ્યમ માર્ગને સ્વીકાર કરી બંને પંથવાળાઓ સંતુષ્ટ રહે એવો તોડ કાઢી તેણે રાષ્ટ્રીય ધર્મખાતાની સ્થાપના કરી.

સ્કૉટ લોકોની રાણી મેરી: આટલું કરવાથી ઇલિઝાબેથની સર્વ મુશ્કેલીઓનો અંત આવ્યો નહિ; તેના રાજ્યકાળ દરમિયાન તેની વિરુદ્ધ ખટપટ અને તરકટ તો થયાજ કરતાં હતાં. રાણીની સૌથી પહેલી આમદ સ્કૉટલેન્ડમાંથી આવી. હેનરી ઊમાના વંશમાંની એટલે રાણીની એક પાસેની સગી મેરી નામે રાણી સ્કૉટલેન્ડમાં આ સમયે રાજ્ય કરતી હતી. તે ઇલિઝાબેથની વયની, તેનાથી વધારે સ્વરૂપવતી, પરંતુ અલુચતુર અને આવડતમાં ઉતરતી હતી. એડવર્ડ ૬ઠ્ઠાની જોડે તેનાં લગ્ન કરવાની યોજના કરવામાં આવી હતી. પરંતુ સ્કૉટ લોકોને તે વાત અલુગમતી હોવાથી મેરીને ફ્રાન્સ મોકલી દેવામાં આવી. ત્યાં તેણે ફ્રાન્સના યુવરાજ જોડે લગ્ન કર્યું. ત્યાર પછી પોતાનો પતિ ગાદીએ આવતાં ફ્રાન્સની રાણી બની. પરંતુ તે થોડાજ વખતમાં મરણ પામ્યો અને મેરી લાચાર બની ગઈ. તે પાછી સ્કૉટલેન્ડ ગઈ. મેરી સ્વદેશ પાછી આવીને જીએ છે, તો દેશમાં જબરા ધાર્મિક ફેરફારો થઈ ગયા હતા; પ્રોટેસ્ટન્ટ પક્ષ જોરમાં હતો, અને સ્કૉટલેન્ડની પાર્લિમેન્ટ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને રાજ્યધર્મ તરીકે જાહેર કર્યો હતો. કેથોલિક મતની મેરી એકલી અને નિરાધાર થઈ પડી. તેણે જીનો ધર્મ ફરી સજીવન કરવાના મિથ્યા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેમ કરતાં તો તેની પ્રજા ખળભળી ઉઠી. તેણે પોતાના સગા ડાન્લિ જોડે લગ્ન કર્યું; તેનાથી તેને જેમ્સ નામે પુત્ર થયો, પણ લગ્ન સુખી ન નીવડ્યું ડાન્લિએ મેરીના ખાનગી મંત્રીનું ખૂન કર્યું, અને બોથવેલ નામે અમીરે મેરીની સંમતિથી ડાન્લિનું ખૂન કરી ખૂનનો બદલો લીધો. પછી મેરી બોથવેલના અમીર જોડે નાસી ગઈ અને તેની જોડે પરણી. તેનાં દુરાચરણો જોધને સ્કૉટ પ્રજાના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. આખરે લોકો બંડ કરી ઉઠ્યા; મેરીને ગાદી છોડવી પડી, અને તેના પુત્ર જેમ્સને ગાદીવારસ જાહેર કરવામાં આવ્યો. મેરીને કેદમાં પૂરવામાં આવી.

કેથોલિક મેરીના ઇંગ્લેન્ડમાં મિત્રો હતા; ઇલિઝાબેથને પદબ્રજ કરી મેરીને ગાદી આપી ફરી કેથોલિક પંથને સજીવન કરવાની તેમને આશા હતી. તેમની ખટપટથી મેરી બંદીખાનામાંથી નાસી છૂટી ઇંગ્લેન્ડમાં નાસી આવી. ત્યાં આવી તેણે ઇંગ્લેન્ડની રાણીનું શરણ માગ્યું. (ઈ. સ. ૧૫૬૮).

કૃથોલિક પંથવાળાઓની ખટપટથી વાકેફ ઇલિઝાબેથ મેરીને પોતાની શત્રુ ગણતી હતી, એટલે તે આવો રૂઠો પ્રસંગ હાથથી કેમ જવા દે ? મેરીને સ્કોટલેન્ડ પાછી મોકલવાને બદલે તેણે તેને ૨૦ વર્ષ સુધી સખત દેખરેખ નીચે કેદમાં રાખી.

મેરીના મિત્રો અને સહાયકો તેને બંદીખાનેથી છોડવી ઇંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર આણવા માટે તનતોડ મહેનત અને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. સ્પેનના રાજ્યએ તેમાં ધૂપી રીતે સહાય કરવા માંડી, અને પોપે પણ ફરમાન બહાર પાડી મેરીને ઇંગ્લેન્ડની હકદાર રાણી ઠરાવી ઇલિઝાબેથને પદબ્રજ જાહેર કરી. આખરે પાર્લમેન્ટ અને મંત્રીઓના આગ્રહને વશ થઈ ઇલિઝાબેથે મેરીનો કાંટો કાઢી નાખવાનો નિશ્ચય કરી તેનો શિરચ્છેદ કરવાની આજ્ઞા આપી, (ઇ. સ. ૧૫૮૭).

અંગ્રેજ પ્રજાએ તો રાણીના આ કામ તરફ સંતોષ અને આનંદ પ્રકટ કર્યો: ઇંગ્લેન્ડની ગાદીએ કૃથોલિક રાજ્યકર્તા આવવાનો સંભવ દૂર થયો. બાળક જેમ્સને પ્રોટેસ્ટન્ટ રક્ષકોના હાથમાં ઉછેરવા માટે સોંપવામાં આવ્યો. ઇલિઝાબેથ પરણી ન હતી, એટલે તેના મરણ પછી રાજકુટુંબના થાસેના સગા તરીકે તે ગાદીએ આવ્યો.

હવે ઇલિઝાબેથને પરદેશી શત્રુઓ તરફ નજર નાખવાનો સમય મળ્યો.

૬. સ્પેનનો અજય્ય કાફલો.

ઇંગ્લેન્ડની રાજનીતિ: ગમે તે દષ્ટિએ જોઇએ તો પણ ઇલિઝાબેથનો અમલ અતિ ઉજળો લાગે છે; તેના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડના સ્વતંત્ર ધર્મસમાજની સ્થાપના થઇ, ગરીબોનો કાયદો અને રોજીના દર ઠરાવનારા સામાજિક હિતના કાયદા થયા; અને શેકસ્પિયર અને સ્પેન્સર જેવા મહાન કવિઓ થયા. આ ઉપરાંત સર્વથી વધારે અગત્યનો બનાવ તો એ બન્યો, કે ઇલિઝાબેથના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડની રાજનીતિ કાયમને માટે નક્કી થઇ ગઇ: ઇંગ્લેન્ડનો રાજ્યવિસ્તાર કરવો હોય તો તેણે સમુદ્ર ઉપર કાણુ મેળવી સર્વશ્રેષ્ઠ રહેવું જોઇએ.

ઇંગ્લેન્ડ અને સ્પેન: મેરીના સમયમાં અંગ્રેજોના હાથમાંથી કેલે

જવાથી તેમને ઘણી બોંઠપ લાગી હતી; એડવર્ડ ૧લાના સમયથી કેલે અંગ્રેજોના તાબામાં રહ્યું હતું; એક શહેરનો પણ કબજો રાખીને અંગ્રેજો ફ્રાન્સને પોતાનો તાબાનો મુલક માનતા હતા. આથી તે નગર જવાથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા હલકી થઇ ગયા જેવું તેમને લાગ્યું. ખરી રીતે હવે કેલે કંઇ કામનું પણ ન હતું. અંગ્રેજ રાજ્યોએ હવે ફ્રાન્સ પર ચડાઇ કરી ત્યાં રાજ્ય મેળવવાના પ્રયત્નો કરવાનું પણ છોડી દીધું હતું. ફ્રાન્સ જોડેની શત્રુવટ પણ ઓછી થઇ ગઇ હતી. ફ્રાન્સમાં પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કેથોલિક પંથવાળાઓ વચ્ચે અંદર અંદરના ઝગડાઓ થવાથી તેના તરફથી ભય રાખવા જેવું પણ રહ્યું ન હતું. હવે તો સ્પેન નવો શત્રુ થયું હતું. કોલંબસે અમેરિકા ખંડની શોધ કર્યા પછી એ નવી દુનિયા જોડેનો સર્વ વેપાર સ્પેન એકલે હાથે ખેડતું હતું, અને તેમાં કોઇ ભાગ પડાવે એ તેની ઇચ્છા ન હતી. અમેરિકામાં સોનુંરૂપું મળી આવવાથી સ્પેનની સમૃદ્ધિ વધી ગઇ હતી. દર વર્ષે સ્પેનનાં વહાણો અઢળક સોનુંરૂપું અમેરિકાથી દેશમાં ધસડી લાવતાં હતાં.

ઇંગ્લેન્ડ અને સ્પેન વચ્ચે પ્રકટ યુદ્ધ તો ઇ. સ. ૧૫૮૭ માં થયું. પરંતુ તે પૂર્વે પણ કેટલાંક વર્ષો સુધી બંને દેશો વચ્ચે ટંટા ચાલ્યાજ કરતા હતા. અનેક અંગ્રેજ વહાણવટીઓ લાગ મજે ત્યાં અને ત્યારે સ્પેનનાં માલ કે ધન ભરેલાં વહાણો લૂંટી લેતા અને સ્પેનિશ ખલાસીઓને ત્રાસ આપતા. પછી તો અંગ્રેજોએ સ્પેનના રાજ કિલિપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અમેરિકા જોડે વેપાર પણ શરૂ કરી દીધો.

ડ્રેકની મુસાફરી: ફ્રાન્સિસ ડ્રેક નામના એક સાહસિક વહાણવટીએ તો સ્પેનનો ખજાનો લૂંટી લીધો. પનામાની નસંયોગીભૂમિ ઓળંગી તેણે પાસિફિક મહાસાગરમાં પ્રવેશ કર્યો; કોઇ પણ શત્રુ ત્યાં જઇ શકે એમ સ્પેનના લોકો માનતાજ નહિ, એટલે ડ્રેકથી પોતાનો અચાવ કરવા જેટલી તૈયારી પણ તેમણે કરી ન હતી. ડ્રેકે લૂંટ પાડી અને પછી આગ્યો તેજ રસ્તે જવાનું તેને સલામત ન લાગવાથી તે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા ફરી ચાર વર્ષે સ્વદેશ પાછો ફર્યો. કિલિપે રાણીને ડ્રેકના વર્તન વિષે ફરિયાદ કરી; રાણીએ તેને સજા કરવાને બદલે માન આપ્યું. કિલિપ કેથોલિક હતો, અને

ઈંગ્લેન્ડના લોકો તો રહ્યા પ્રોટેસ્ટન્ટ, એટલે ક્રિલિયે તેમની ખખર લઈ નાખવાનો નિર્ણય કર્યો.

નેધર્લેન્ડઝમાં બળવો: મેરીના મરણથી સ્કૉટલેન્ડ તરફનો ભય તો દૂર થયો. ફ્રાન્સમાં તો પ્રોટેસ્ટન્ટો અને કેથોલિકો અંદર અંદર કપાઈ મરતા હતા, એટલે તેના તરફથી ભય રાખવાનું કશું કારણુજ ન હતું; છતાં ઇલિઝાબેથે ફ્રાન્સના પ્રોટેસ્ટન્ટોને થોડી ધણી મદદ આપીને ફ્રાન્સ જોડે દોસ્તી કેળવવાના પ્રયત્ન કર્યા. ફ્રાન્સને પણ ક્રિલિપની સત્તા નેધર્લેન્ડઝમાં વધી જાય તે વાત ગમતી ન હતી. ઇલિઝાબેથે જોઈ લીધું કે યૂરોપમાં તેનો ખરો અને મુખ્ય શત્રુ સ્પેન છે, અને જો તે દિવસે તેના તરફથી આપદા પડવાની છે. તે ચતુર અને શાણી હતી, એટલે તેણે સ્પેનને બને તેટલું નુકસાન થાય તેવા ઉપાયો લેવા માંડ્યા.

ક્રિલિપ હાલના હોલેન્ડ અને બેલ્જિયમના લોકોને રંજાડી તેમને બળજેરીથી કેથોલિક બનાવવા મથતો હતો. સ્પેન કદાચ ઈંગ્લેન્ડ પર ચડી આવે એવા ભયથી ઇલિઝાબેથે તે દેશના લોકોને ઉઘાડી મદદ તો ન કરી, પણ છૂપી રીતે માણસો અને નાણાં પહોંચાડ્યાં, અને પોતાની પ્રજાને પણ નેધર્લેન્ડઝના લોકોને મદદ આપવાની પ્રેરણા કરી. આખરે ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં તેણે લીસ્ટરના અમીરની સરદારી નીચે થોડું સૈન્ય મોકલ્યું. એ સૈન્યે લડવામાં બહાદુરી બતાવી, પણ જાણુવા જેવી જીત મેળવી નહિ. શરા અને ધર્મને પ્રાણુથી વહાલો ગણનારા નેધર્લેન્ડઝના લોકોએ આપબળે જ સ્પેનના લશ્કરને પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યું.

ક્રિલિપની તૈયારી: ચીડવાએલો ક્રિલિપ થોડાં વર્ષ તો શાંત બેસી રહ્યો; હવે તેણે માત્ર રાણીનો વધ કરવાના છૂપા પ્રયંઓમાં સહાય આપવા માંડી. પરંતુ સ્કૉટ લોકોની રાણી મેરી મરણુ પામી, અને ઈંગ્લેન્ડની ગાદી પરનો હક ક્રિલિપને આપતી ગઈ, એટલે ક્રિલિપે જાહેર યુદ્ધ કર્યું. તેણે ઈંગ્લેન્ડ પર કાયમી જીત મેળવવાની આશાએ એક જખરો કાઢ્યો તૈયાર કર્યો (ઇ. સ. ૧૫૮૮), અને તેમાં સૈનિકો ભર્યા. એ કાઢ્યોને ક્રિલિપે ‘અબ્ધ્ય કાઢ્યો’ નામ આપ્યું, અને તેની સરદારી મેડિના સિડોનિઆ નામે એક

હામલ સેનાપતિને સોપા. ઇંગ્લેન્ડના કુશલિકા તેને સહાય આપશે એમ તેણે
આશા રાખી.

અન્ય કાફલાનો નીશ: સ્પેન તે સમયે મોટું મહારાજ્ય હતું.
તેનાં સૈન્યો બળવાન ગણાતાં, અને તેના ખલાસીઓ બહાદુર મનાતા.
ઇલિઝાબેથ પાસે તો આવા જંગી કાફલાની સામે હિંમત રાખવા જેટલાં
વહાણો પણ ન હતાં. દેશના શ્રીમંતો, વેપારીઓ અને વહાણવટીઓએ
પોતાનાં ખાનગી વહાણો આપી એક કાફલો તૈયાર કર્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટ અને
કથોલિક પંથવાળાઓ બેદલાવ ભૂલી જઈ પરદેશી શત્રુને હાંકી કાઢવા
સંપીલા થઈ ગયા. ઇંગ્લેન્ડના કાફલાની સરદારી એક કથોલિક વીરનેજ
આપવામાં આવી. ઇલિઝાબેથે સૌને શુરાતન ચઢાવ્યું. સ્પેનનો કાફલો અંગ્રેજ
ખાડીમાં દાખલ થયો કે અંગ્રેજ વહાણોએ તેની પૂંઠ પકડી. સ્પેનનાં વહાણો
મોટાં અને ભારે હોવાથી જલદીથી ફરી શકતાં નહિ; વળી અબળપ્યા સમુદ્રમાં
મુસાફરી કરવાની તેમની મુશ્કેલી પણ જેવી તેવી નહિ. અંગ્રેજોનાં નાનાં અને
હલકાં વહાણો જાણીતા દરિયામાં માછલાંની પેઠે રમતાં. સ્પેનનો કાફલો તો
નકામો થઈ પડ્યો; તેમાં વળી અંગ્રેજોએ આતશબાજી ભરેલાં વહાણો છોડી
મૂક્યાં, એટલે કાફલામાં તો અવ્યવસ્થા અને ગભરાટ પસરી રહ્યાં. સ્પેનનો એ
'અન્ય કાફલો' છેરણવેરણ થઈ ગયો; જે વહાણો બચવા પામ્યાં તે વાવા-
ઝોડાને લીધે ઉત્તર સમુદ્ર તરફ ખેંચાઈ ગયાં. ત્યાંથી સ્કોટલેન્ડની ઉત્તરે
અને આયર્લેન્ડની પશ્ચિમે થઈને અથડાતો ફૂટાતો કાફલાનો માત્ર ત્રીજો ભાગ
સ્વદેશ પહોંચવા પામ્યો. ફિલિપનો મનોરથ લાગી પડ્યો.

પરિણામ: આવી જખરી અને સંપૂર્ણ જીતથી ઇંગ્લેન્ડને પરદેશી
શત્રુનો ભય ટળી ગયો. અંગ્રેજોને પોતાના શૌર્યમાં વિશ્વાસ બેઠો; નૌકા-
સૈન્ય રાખવાની તેમને જરૂર સમજાઈ. તેમને દરિયા પારના દેશોમાં સંસ્થાનો
સ્થાપવાની અને પોતાનું રાજ્ય વધારવાની હોંસ થઈ. અંગ્રેજ વહાણો
અબળપ્યા સાગરોમાં સફર કરવા લાગ્યાં.

આ સિવાય ઇલિઝાબેથના અમલ દરમિયાન બીજાં જાણવા જેવાં
યુદ્ધ થયાં નથી; કેમકે યુરોપમાં ચાલતાં યુદ્ધોમાંથી ઇંગ્લેન્ડને જેમ અને તેમ
અલગ રાખવું એવો તેનો વિચાર હતો.

આયર્લેન્ડની જીત: આયર્લેન્ડની ખરી જીત પણ ઇલિઝાબેથના સમયમાં જ થઈ. પ્રાચીન સમયમાં આયર્લેન્ડમાં નાના નગીરદારો વસતા હતા, અને જે નોર્મન અમીરો ત્યાં જઈ વસ્યા હતા તેમની નગીરો ડબ્લીનની પાસે એટલે પૂર્વ પ્રદેશમાં આવી હતી. સેકેડો વર્ષો સુધી આ નવા આવનાર પરદેશીઓ અને દેશના અસહ વતનીઓ વચ્ચે ઝગડા ચાલ્યા કર્યા, અને દેશમાં અશાંતિ અને અંધાધુંધી રહ્યાં. ઘણી વેળા તો આઇરિશો પરસ્પર પણ લડી મુઆ. દેશમાં આખાદી તો રહેજ ક્યાંથી? અંગ્રેજ રાજ્યોને દરિયા પાર જઈ આ દેશ તાબે કરવાની કે તેના ઉપર કુલ અમલ ચલાવવાની આતુરતા ન હતી. ગુલાબના વિગ્રહમાં આઇરિશ લોકો પણ ચાર્ક કુળનો પક્ષ લઇ રાજ્યસત્તાની સામે થયા હતા. ટયૂડર રાજ્યોએ જોયું કે આઇરિશ લોકો જે ઈંગ્લેન્ડના રાજના શત્રુ બનીને રહે તો તેઓ ઘણા ભયંકર થઇ પડે. વળી ઘણાખરા આઇરિશો કેથોલિક હતા, એટલે ક્રિલિય જેવો કેથોલિક રાજ્ય તેમને પોતાની જોડે મેળવી લઇ ઈંગ્લેન્ડને રંજીડી શકે; તેથી તેઓએ આયર્લેન્ડને વશમાં આણવાના રીતસર પ્રયત્નો આદર્યા. તેમાં પોતાના પૂર્વજો કરતાં પણ આગળ જઇને ઇલિઝાબેથે તો આયર્લેન્ડમાં પોતાના અમલદારો નીમવા માંડ્યા. સ્વતંત્રતાના રસિયા આઇરિશો આ નવા અધિકારીઓને મુજે મોંએ સહી લેવાને બદલે માથું મૂકીને તેમની સામે થવા લાગ્યા, અને લૂટફાટ, ખૂનામરકી ચલાવવા લાગ્યા. આ સર્વ બંનેને ઇલિઝાબેથે મક્કમ હાથે બેસાડી દીધાં, અને પોતાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં આયર્લેન્ડમાં તેણે પોતાની આજીવ વર્તાવી.

છેલ્લા દિવસો: રાણીના અમલના પાછલા ભાગમાં રાજ્ય અને ધર્મખાતાના અમલદારો ધર્મની બાબતમાં વધારે કડક થયા હતા. સર્વ લોકોએ એકજ ધર્મ પાળવો જોઇએ એવી રાણીની ઇચ્છા પણ દૃઢ થતી ગઇ, અને તેથી તેણે ચલાવેલા રાષ્ટ્રીય ધર્મ જોડે જોડો મળતા થઇ શકતા ન હતા, તેમના ઉપર સખતાઇ ગુજરવામાં આવતી હતી. કેટલાક ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટોને એમ લાગતું હતું કે રાણીએ ધર્મની બાબતમાં વધારે પડતી છૂટ મૂકી છે; ધર્મમાં તો હજીએ વધારે સુધારા થવાની જરૂર છે. આવા શુદ્ધ ધર્મનો આગ્રહ રાખનારા પ્રોટેસ્ટન્ટો ખૂરિટનો કહેવાય છે. રાણીએ

તેમને બળબેરથી દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમની સંખ્યા તો વધતી ગઈ અને જલે દિવસે તેઓ રાજ્યમાં આગેવાન થઈ પડ્યા.

આ ઉપરાંત લોકોમાં પણ જાગૃતિ આવવા લાગી હતી. પાર્લિમેન્ટમાં પણ ચેતન આવ્યું હતું. ઇલિઝાબેથ આખરનાં વર્ષોમાં પોતાના માનીતા હબ્બુરીઆઓને રાજના વપરાશની ચીજોનો વેપાર કરવાનો એકઠથ્યુ ઇબરો આપી નાણાં મેળવતી હતી. આથી આવી વસ્તુઓની કિંમત વધી અને પ્રજામાં પોકાર ઉઠ્યો. પાર્લિમેન્ટે રાણી સામું માયું ઉચક્યું. ચતુર રાણી સમય વર્તી ગઈ; નમ્યું આપ્યા વિના ચાલે તેમ નથી એમ જાણીને તે પદ્ધતિ રદ કરવાનું તેને વચન આપવું પડ્યું. ‘ઇબરો આપવાની પદ્ધતિ દેશને નુકસાનકારક હોય તો હું બંધ કરીશ; કેમકે મને ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા ઉપર જેવો ચાહ છે, તેવો બીજા કોઈ રાજાને પોતાની પ્રજા ઉપર નહિ હોય’ એમ તેણે કહ્યું.

ઇ. સ. ૧૬૦૧માં ગરીબો અને અપંગને આશ્રય આપવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૩માં આ મહાપ્રતાપી રાણી ૪૫ વર્ષના લાંબા અને ઊંજળા અમલ પછી મરણ પામી. તેની ચતુરાર્ધ અને કુનેહથી ઇંગ્લેન્ડ ધાર્મિક કે રાજકીય બાબતોમાં પરદેશીઓની ડબલગીરીથી છૂટ્યું. તેનામાં કેટલાક દુર્ગુણ હશે; સત્તા અને ખુશામત તેને ગમતાં હશે; તે અભિમાની અને ઉદ્ધત હશે, પણ જે કટોકટીને સમયે તે રાજગાદી ઉપર આવી તે સમયના રાજકર્તામાં જે જે આવડત અને ગુણ જોઈએ તે તે સર્વ તેનામાં હતાં. તેણે ઇંગ્લેન્ડની આબાદી અને આબરૂ વધાર્યા, દેશમાં વેપારઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું, યુરોપના જગ્ગરા અને પ્રપંચી રાજાઓ જોડે હિંમત અને યુક્તિથી કામ લીધું, અને પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો. તેના અમલ યશસ્વી છે, અને તેની ગણતરી ઇંગ્લેન્ડના મહાન રાજકર્તાઓમાં થાય છે.

૭. ઇલિઝાબેથનો યુગ.

ગરીબોનો કાયદો: ટ્યુડરવંશના આરંભના સમયમાં ગરીબોને કેવાં અને કેટલાં સંકટો વેઠવાં પડતાં તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ધંધારાજગા-

રમાં સાધન વિનાના થઈ પડેલા અને નિર્ધન દેશોમાં જમાવે, અને માગીને કે ચોરી કરીને પેટગુળ્મર કરવા લાગ્યા. દેશમાં ગુનેગારો સંખ્યામાં સહેજે વધારો થવાથી તેમની વિરુદ્ધના કાર્યવાહી કડક કરવામાં આવ્યા, અને બીજી તરફથી ખરેખર સાધન વિનાના હોય અથવા તે કામ કરવાને અશક્ત હોય, તેવા લોકોના પોષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ગરીબોનો કાયદો કરીને દરેક પરજણાના લોકોએ પોતાના પરજણાના ગરીબોને સહાય આપવી એવું ફરમાન કરવામાં આવ્યું.

વેપારની વૃદ્ધિ: પરંતુ ઇલિઝાબેથનાં છેલ્લાં વર્ષો દરમિયાન તે પ્રજાની સમૃદ્ધિ વધી ગઈ. દેશમાં હુન્નરઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થતાં પૈસો વધ્યો અને લોકોને દેશપરદેશમાં રાજ મળવા લાગી. ઇંગ્લેન્ડમાં જીન કંતાવા અને વણાવા લાગ્યું. ખુદ ઇલિઝાબેથ પોતે સ્વદેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવામાં આગેવાની લીધી. ઇંગ્લેન્ડના વેપારીઓ પણ વધારે સાહસિક અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા થવા લાગ્યા. દૂર દરિયા પારના દેશો જોડે તેઓએ પોતાનો વેપાર ધમધોકાર ખેડવા માંડ્યો. જ્યાં એક માણસથી પહોંચી વળાય તેમ ન હોય ત્યાં મંડળીઓ સ્થપાવા લાગી, અને આ મંડળીઓ અમેરિકા અને આફ્રિકામાં પોતાનાં ચાણું સ્થાપી ત્યાંના લોકો જોડે વેપારી સંબંધ બાંધીને ફળવવા લાગી. એશિયા ખંડ અને મુખ્યત્વે હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાના હેતુથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની ઇ. સ. ૧૬૦૦માં સ્થાપના થઈ. એશિયાના તેજના, કાપડ, રેશમ, વગેરે ઇંગ્લેન્ડનાં બજારમાં વેચાવા લાગ્યાં, અને તેના બદલામાં કાચ, જીનનું કાપડ, છરીઓ વગેરે ઇંગ્લેન્ડમાંથી પરમુલક ચડવા લાગ્યાં. વેપારીઓ એકત્ર થઈને વેપારવૃદ્ધિની નવી યોજનાઓ વિચારવા માટે નિયમિત મુદતે એકઠા થવા લાગ્યા. તેમની પાસે નાણાંનો સારો જમાવ થતાં તેઓ ઇંગ્લેન્ડના રાજને પણ જરૂર પડે નાણાં ધીરવા લાગ્યા. ઇલિઝાબેથ અને તેના ડાહ્યા મંત્રીઓએ આ રિવાજને યથાશક્તિ ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું.

રહેણીકરણી: દેશમાં ધનનો વધારો થયો એટલે તે લોકોની રહેણીકરણીમાં પણ ફેરફાર થયો; સારાં ઘરો બંધાવા લાગ્યાં અને તેમાં હવાની આવજન માટે કાણાંઓને બદલે કાચ જડેલી બારીઓ મુકાવા લાગી; અમીરો

પણ અંસલી જમાનાના અધારા કિસ્તાઓમાં રહેવાનું છોડી દીધે નાનાં ધાટીલાં મકાનો બંધાવો તેમાં વસવા લાગ્યાઃ આ ધરોની આસપાસની છૂટી જમીનમાં બાગબગીચા બનવા લાગ્યા, એટલે આવાં ધરોની કુદરતી શોભા વધવા લાગી. રાયરચીલામાં પણ સુધારાવધારા થયાજ. ખાવા-પીવાની વસ્તુમાં પણ ઉંચી જાતની અને નવી ચીજોનો વપરાશ વધવા લાગ્યો. પરદેશથી આવેલા ખટાટા અને તમાકુ તે સમયે નવાઇની વસ્તુઓ ગણાતી. શહેરોમાં તો હજુ ધર જુનાં રહ્યાં, અને રસ્તા પણ સાંકડા અને અસ્વચ્છ રહ્યાં.

લપકાબંધ રંગબેરંગી પોશાકની શોખીલી ઇલિઝાબેથનો દાખલો લખને પ્રજામાં પણ તેવાં રેશમી કે કસબી વસ્ત્રો પહેરવાનો રિવાજ ચાલ્યો. આ ઉપરાંત લોકોમાં ચિત્ર અને બીજી કલાઓનો પણ શોખ વધવાથી તેમાં પણ દ્રવ્યની રેલમહેલમ ઉડવા લાગી. નાટક, કુસ્તી અને આખલાઓની સાકારી જેવી સારી ખોટી રમત ગમત પ્રત્યે પણ પ્રજામાં ચાહ વધવા લાગ્યો. પ્રજાજીવનના દરેક અંગમાં નવો ઉછાળો, નવું જોમ અને નવો ઉત્સાહ આવ્યો.

સાહિત્યઃ આ ઉત્સાહ તે સમયના લેખકોમાં પણ પ્રકટ થયો. શેકસ્પિયર જેવો મહાન નાટકકાર અને સ્પેન્સર જેવો ઉચ્ચ કોટીનો કવિ આ યુગમાં થયા. બીજા પણ અનેક બુદ્ધિશાળી લેખકોએ નાટકો, કાવ્યો અને ગદ્ય લેખો લખી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં વિવિધતા, વિશાળતા અને જુસ્સો આણ્યાં. આ યુગની પહેલાં માત્ર ચૉસર નામે એક મહાન કવિ થઈ ગયો હતો, અને ત્યાર પછીનાં ૧૫૦ વર્ષોના અશાંતિ અને અવ્યવસ્થાના સમયમાં કોઈ અમર રહે તેવો કવિ કે લેખક નીપજ્યો નહિ. હવે તો અનેક વિષય પર મનોરંજક પુસ્તકો લખાઈ પ્રકટ થવા લાગ્યાં. ટયૂડર સમયમાં છાપવાની કળાની શોધ થઈ હતી, એટલે નવીન સાહિત્ય પ્રજામાં સુલભ થઈ પડ્યું.

નવો જુસ્સોઃ આમ ઇલિઝાબેથનો સમય તે ઈંગ્લેન્ડની ઉન્નતિનો સમય છે; મધ્યયુગના સત્તાધારી થઈ પડેલા જમીનદારોના દિવસો ગયા; પ્રજાને અનણ્યા સમુદ્રોમાં સફર કરવાની ટેવ પડી; સ્પેન જેવા ભયંકર પરદેશી શત્રુની આપદો ટળી ગઈ, અને પ્રજાજીવનમાં પ્રકટેલા નવા જુસ્સાએ

નવું સાહિત્ય ધડયું. આવી સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિથી પ્રજામાં સ્વતંત્રતા અને આત્મવિશ્વાસ ફેળવાયા. લોકો જાતે ખર્ચ ખોડું વિચારતાં શીખ્યા એટલુંજ નહિ, પણ પોતાનો સ્વતંત્ર મત જણાવવા જેટલા હિંમતવાન થયા. આ બદલાએલા જીવસાનો ઇલિઝાબેથને પાછલાં વર્ષોમાં અનુભવ થવા લાગ્યો; આજ સુધી રાજની આજ્ઞાને માયું નમાવી મુંગે મોંએ સાંભળી રહેનારા આમની સલાના સભ્યો રાણીના હુકમો વિષે છૂટથી ચર્ચા કરવા લાગ્યા, અને તેના ખરાખોટાપણા વિષે પોતાનો અભિપ્રાય પણ નીડરપણે જણાવવા લાગ્યા.

૮. નવી દુનિયાની શોધ.

આપણે વાંચી ગયા કે ઇલિઝાબેથના રાજ્યકાળમાં સ્પેન અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે તકરાર થવાનું એક કારણ એ હતું, કે અંગ્રેજ વહાણવટીઓ અમેરિકા જોડે વેપાર કરવા લાગ્યા હતા, ને ત્યાં સ્પેનનાં વહાણો કે તેનો ખજાનો લાગ આવે તો લૂટી લેતા હતા. સ્પેનના લોકો અમેરિકામાં ક્યાંથી ગયા, તેઓ બીજી પ્રજાને વેપાર કરવા કેમ નહોતા દેતા, વગેરે વૃત્તાંત હવે વર્ણવવામાં આવશે.

પૂર્વના દેશોમાં જવાની ઇચ્છા: જુના વખતમાં ચીન, અરબસ્તાન, મધ્ય એશિયા અને હિંદુસ્તાનથી તેજના, જવાહીર, રેશમ વગેરે વસ્તુઓ જમીનમાર્ગે યુરોપમાં જતી, અને વેનિસ કે જનોઆમાં તેનું વેચાણ થતું. ત્યાંના વેપારીઓ ખૂબ નફો લઈને યુરોપના વેપારીઓને આ વસ્તુઓ વેચતા. એટલામાં તેરમા સદીમાં તુર્ક લોકોની સત્તા દક્ષિણ યુરોપમાં પ્રબળ થતાં તેમણે આ વેપારમાં હરકત કરવા માંડી, એટલે તો પૂર્વના દેશો જોડે સીધો વેપાર કરવાની ઇચ્છા યુરોપની પ્રજામાં વધારે જોરથી જાગૃત થઈ.

પોર્ટુગીઝ વહાણવટીઓની સફર: તે સમયે પોર્ટુગલ દેશ સારી સ્થિતિમાં હતો, અને તેની પાસે વહાણો પણ સારાં હતાં; એટલે ત્યાંના ખલાસીઓએ પૂર્વના દેશોમાં જવાનો નવો માર્ગ ખોળી કાઢવામાં પહેલ કરી. તેમનાં વહાણો નાનાં હોવાથી કિનારાની પાસે ચાલી શકતાં હતાં; આથી કેટલાંક વર્ષો સુધી તો તેમની મહેનતનું ખાસ પરિણામ આવ્યું નહિ.

આખરે ઇ. સ. ૧૪૮૬ માં બાર્થોલોમ્યુ ડિઆઝ નામે એક સાહસિક ખલાસી હાલ કેપ ઓર્ ગુડ હોપને નામે ઓળખાતી ભૂશિરને વટાવી ગયો. તે ભૂશિર આગળ તેને તોફાન નડેલાં હોવાથી તેણે તેને “તોફાની ભૂશિર” (Cape Stormy) એવું નામ આપ્યું, પણ પોર્ટુગલના રાજ્યએ તે બદલી ‘કેપ ઓર્ ગુડ હોપ’ (સારી આશાની ભૂશિર) નામ પાડ્યું ત્યાર પછી વાસ્કો ડી ગામા એજ માર્ગે થઇ કાલિકટ બંદરે પહોંચ્યો (ઇ. સ. ૧૪૯૮), અને ત્યાંથી પાછા ફરતાં મસાલાનાં વહાણો ભરી લાવ્યો. પોર્ટુગલ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે નિયમિત રીતે વહાણોની આવજ થવા લાગી અને વેપાર પણ શરૂ થયો. આશરે સો વર્ષ સુધી આ વેપાર ચાલ્યા કર્યો. યુરોપમાં લિસ્બન મોટું બંદર અને વેપારી મથક ગણાવા લાગ્યું.

કોલંબસ: કેપ ઓર્ ગુડ હોપવાળો રસ્તો લાંબો અને જોખમવાળો હતો, એટલે બીજો ટુંકો રસ્તો શોધી કાઢવાનો વિચાર અનેક સાહસિકોને આવ્યો. તે વખતના લોકો ધારતા હતા કે પૃથ્વી ગોળ છે, એટલે યુરોપની પશ્ચિમે જઈએ તો પૂર્વના દેશોમાં વહેલું પહોંચી જવાય. વચમાં અમેરિકા ખંડ હશે કે પાસિફિક જોશે મહાસાગર પડેલો હશે એ તો કાઢને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ નામે સ્પેનની નોકરીમાં રહેલા જીનોઆના બહાદુર વહાણવટીએ આટલાંટિક મહાસાગરને રસ્તે હિંદુસ્તાન પહોંચવાની આશાએ થોડાં માણસોને સાથે લઈ સફર શરૂ કરી. પાંચ અઠવાડીયાંની મુસાફરી કર્યા પછી તેઓ જમીન પર ઉતર્યા. તેઓ હિંદુસ્તાન તો ન પહોંચ્યા, પરંતુ યુરોપની કોઈ પણ પ્રજાએ પૂર્વે નહિ જોએલા એવા એક અળસ્યા અને નવા ખંડમાં તેઓ ઉતર્યા. તે ટાપુઓનું નામ કોલંબસે વેસ્ટ ઇન્ડિઝ આપ્યું.

મેગેલન: સર્વથી મોટી સફર તો મેગેલન નામે પોર્ટુગીઝ વહાણવટીએ કરી. આટલાંટિકને રસ્તે થઇ તે પ્સાઝિલ તરફ ગયો, અને ત્યાંથી કિનારે કિનારે દક્ષિણ દિશામાં જઈ, એક સામુદ્રધુનીમાં થઇ તેણે પાસિફિક મહાસાગરમાં પ્રવેશ કર્યો. પાસિફિક મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરનારો તે પહેલો યુરોપી ખલાસી હતો. તે સામુદ્રધુનીને તેણે પોતાના નામ પરથી ‘મેગે-

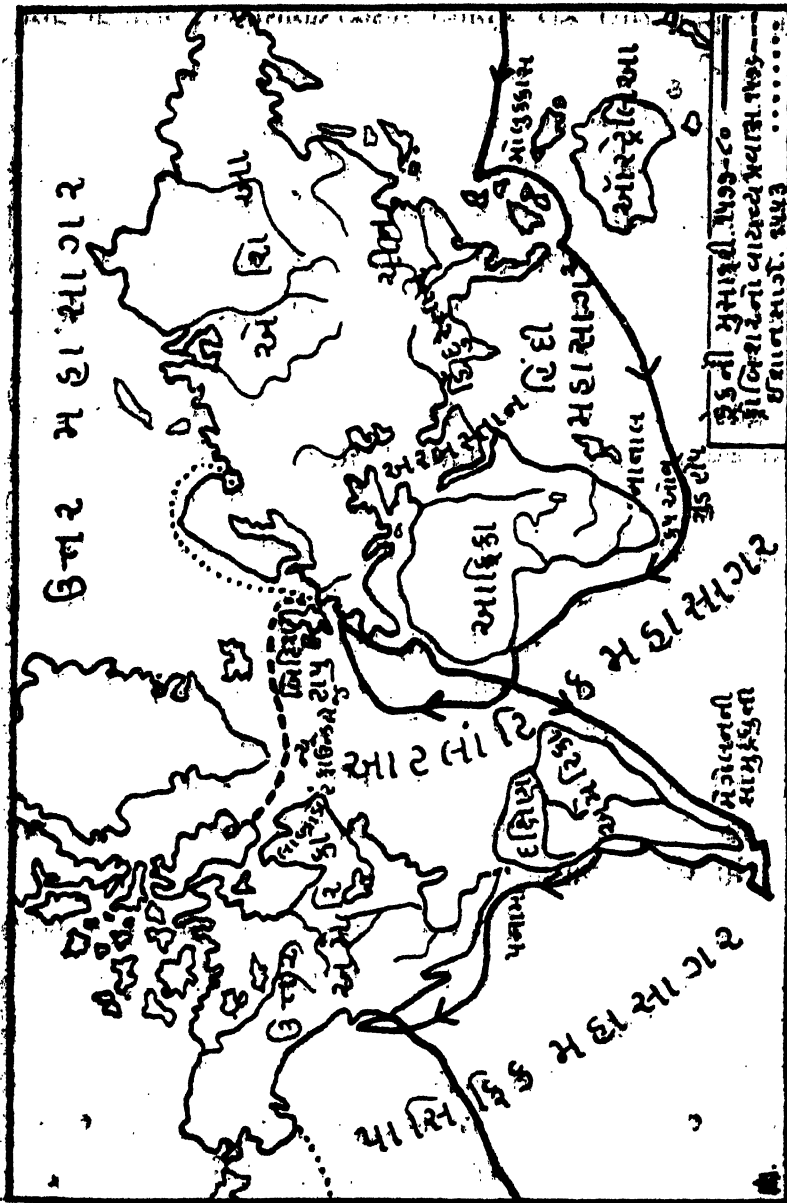
લનની સામુદ્રીની ' એવું નામ આપ્યું. પાસિફિક મહાસાગરમાં થઈ, એશિ-આના કિનારા પાસે પહોંચી, હિંદી મહાસાગર ઓળંગી કેપ ઓર્ડુ ગુફ હોપને રસ્તે મેગેલનનો કાફલો પાછો પોતાને દેશ ગયો. મેગેલન પોતે તો રસ્તામાં મરણ પામ્યો હતો. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરનારો આ યુરોપી કાફલો પહેલેજ હતો. તે પ્રદક્ષિણા કરતાં તેને ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં, (ઇ. સ. ૧૫૧૯-૨૨).

આ પ્રમાણે સ્પેન અને પોર્ટુગલના ખલાસીઓએ નવા મુલકની શોધમાં અગ્રેસર ભાગ લીધેલો હોવાથી તેઓ એમ ધારતા હતા કે એ મુલકો જોડે વેપાર કરવાનો તેમનો એકલાનોજ હક છે. આથી ન્યારે અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચો વગેરે ત્યાં વેપાર કરવા આવ્યા, ત્યારે સ્પેન અને પોર્ટુગલને એ વાત અણગમતી થઈ પડી, અને ખલાસીઓને માંહેમાંહે તકરાર અને લડાઈઓ થવા લાગી.

આ નવા મુલકોની શોધથી એક જગ્યાએ ફેરફાર એ થયો, કે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર ચાલતો વેપાર બંધ પડ્યો, અને આટલાંટિક સમુદ્રને રસ્તે નવો વેપાર ખેડાવા લાગ્યો; ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા પર આવેલા દેશોની જાહે-જલાલી અને આબાદી ઘટવા લાગી, અને આટલાંટિકના કિનારા ઉપર આવેલા દેશોની ચડતી થવા લાગી. આટલાંટિકને કિનારે આવેલા ઇંગ્લેન્ડને આ ફેરફારથી ઘણો લાભ થયો.

કેપટ: શરૂઆતની સફરોમાં ઇંગ્લેન્ડ પોતાની નજીની સ્થિતિને લીધે બહુ ભાગ લઈ શક્યું ન હતું. છતાં ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં જહાન કેપટ નામે ખ્રિસ્તલનો એક વેપારી વાયવ્ય માર્ગે હિંદુસ્તાન પહોંચવાની આશાએ નીકળ્યો. તેણે લાખાડોર અને ન્યૂ કાઉન્ડ લેન્ડના પ્રદેશો શોધી કાઢ્યા. ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધિવાળા પ્રદેશોને બદલે આવા ભેજવાળા, વેરાન પ્રદેશોમાં જઈ પહોંચવાથી અંગ્રેજો નિરાશ થઈ ગયા, અને ત્યાં વસવાટ કરવાનો વિચાર માંડી વાળી પાછા ઘેર આવ્યા. બીજાં પચાસ વર્ષ સુધી કોઈ અંગ્રેજ વહાણવટી સફરે નીકળ્યો નહિ.

ડેકની મુસાફરી: મેરીના રાજ્યમાં ચાલતા ધાર્મિક જીલમયી ત્રાસી-ને કાર્નિવોલ અને ડેવન પરગણાના કેટલાક પ્રોટેસ્ટન્ટ ખલાસીઓએ પરમુલકમાં જઈ સુખે વસવાળા વિચારથી સફરો કરવા માંડી. સ્પેનના લોકો દેશોલિક

ટંટા થતા અને પરસ્પરનાં વહાણોની લૂટફાટ પણ ચાલતી; પણ આ પ્રમાણે સ્પેનના લોકો જોડે લડવાથી અંગ્રેજ ખલાસીઓને લડાઈની તાલીમ મળી, તેમની બહાદુરી ફળવાઈ અને સ્પેનનો ભય ભાગ્યો.

જહાન હાકિન્સ નામે વહાણવટીએ ઇ. સ. ૧૫૬૨ થી ૧૫૬૮ નાં વર્ષો દરમિયાન અમેરિકાની ત્રણ સફરો કરી. તે આફ્રિકાથી ગુલામોને પકડી સ્પેનના લોકોનાં તમાકુ અને શેરડીનાં ખેતરોમાં કામ કરનાર મજૂરો પૂરા પાડવાનો નીચ ધંધો કરતો હતો, તેથી સ્પેનના લોકો તેને આવતાં અટકાવતા ન હતા. તેની છેલ્લી સફરમાં સ્પેનના લોકોએ તેને મારી નાખી તેનાં વહાણો લૂટી લીધાં.

હાકિન્સનો સગો ફ્રાન્સિસ ડ્રેક પાસિફિક મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને નીકળ્યો. પાંચ વહાણોના કાફલા સાથે તે પ્લીમથ બંદરેથી નીકળી દક્ષિણ અમેરિકા ગયો, અને ત્યાંથી મેગેલનની સામુદ્રધુનીમાં થઈ તે પાસિફિકમાં પહોંચ્યો. તેણે સ્પેનનાં વહાણો લૂટ્યાં, ખજાનો હાથ કર્યો, અને ગામડાંઓ પર હુલ્લો કર્યો. તેનાથી હવે તેજ રસ્તે પાછું ફરી શકાય એમ ન હોવાથી તે પશ્ચિમેજ ચાલ્યો, અને પાછો કેપ ઓર્ડુ ગુડ હોપની પ્રદક્ષિણા કરી ઈંગ્લેન્ડ પહોંચ્યો, (ઇ. સ. ૧૫૭૭-૮૦). તે પોતાની જોડે પુષ્કળ ધન, માલ, જવાહીર અને ચાંદીસોનું લાવ્યો હતો. સ્પેનના રાજા ફિલિપે સ્પેનનાં વહાણો લૂટવાની વૃત્તિ માટે ડ્રેકને શિક્ષા કરવાનું ઇલિઝાબેથને કહ્યું, પરંતુ રાણીએ તો તેમ કરવાને બદલે તેને ખૂબ માન આપી ‘ સર ’ નો ઈતિહાસ આપ્યો.

ત્યાર પછી માર્ટિન ફ્રાન્સિસ નામે એક વહાણવટીએ ઉત્તર અમેરિકાના ઉત્તર કિનારે થઈ હિંદુસ્તાન જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેમાં તેનું કશું વળ્યું ન હતું.

સંસ્થાનો: સ્પેન અને પોર્ટુગલના લોકોએ અમેરિકામાં મોટા મુલકો મેળવેલા જોઈ અંગ્રેજોને પણ તેમ કરવાનું મન થયું. સર હંફ્રી ગિલ્બર્ટ ન્યૂ ફાઉન્ડ લેન્ડમાં સંસ્થાન વસાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ ત્યાંની હવા એવી ભેજવાળી અને ટંડી માલમ પડી કે એ વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

પાછા આવતાં તેને અને તેના માણસોને રસ્તામાં જળદં તોફાન નડ્યું, અને એકજ વહાણ સહીસલામત ઇંગ્લેન્ડ પહોંચવા પામ્યું.

ત્યાર પછી વૉલ્ટર રેલીએ પણ અમેરિકામાં સંસ્થાન સ્થાપી અવિ-વાહિત ઇલિઝાબેથના સ્મરણમાં તેનું નામ વર્જિનિઆ પાડ્યું. પરંતુ ઇન્ડિ-અનો સંસ્થાનીઓ ઉપર વારંવાર હુમલા કરતા હોવાથી તે પ્રયત્નનું પણ ખાસ પરિણામ આવ્યું નહિ. દરિયા પારના મુલકોમાં કાયમી વસવાટ કરવાનો વિચાર જેમ્સ રેલાના સમયમાં અમલમાં આવ્યો.

રેલી અમેરિકાથી તમાકુ અને બટાટાના છોડ ઇંગ્લેન્ડમાં લાવ્યો.

ટયૂડરના સમયમાં નીચેની તારીખો યાદ રાખો:

ટયૂડર વંશ: ૧૪૮૫-૧૬૦૩.

૧૪૮૫-૧૫૦૬	હેનરી ૭ મો.
૧૪૮૭	લેમ્બર્ટ સિમ્નેલ.
૧૪૯૨	ક્રાલંગસે અમેરિકા ખંડ શોધ્યો.
૧૪૯૨-૯૭	પર્કિન વૉલેકના પ્રયત્નો.
૧૪૯૮	વાસ્કોડી ગામા કાલિકટ બંદરે ઉતર્યો.
૧૫૦૬-૧૫૪૭	હેનરી ૮ મો.
૧૫૧૩	ફ્લોડનનું યુદ્ધ.
૧૫૧૭	માર્ટિન લૂથરની જાહેર લડત.
૧૫૧૯-૨૨	મેગેલનની પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા.
૧૫૨૯	બુલ્સીની પડતી.
૧૫૩૩	કેથેરીન જેડે છૂટાછેડા અને એન બુલીન જેડે લમ.
૧૫૩૪	સર્વોપરિપણનો કાયદો.
૧૫૩૬-૩૮	મઠોનો નાશ.
૧૫૪૭-૧૫૫૩	એડવર્ડ ૬ દ્વો.
૧૫૪૭	પિંકી પાસે સ્કૉટ લોકોની હાર.
૧૫૪૯	પ્રોટેસ્ટન્ટો માટે પ્રાર્થનાનું પુસ્તક રચાયું.
૧૫૫૩-૧૫૫૮	મેરી ૧ લી.
૧૫૫૪	મેરીનું દ્વિલિપ જેડે લગ્ન.
૧૫૫૫-૫૮	મેરીનો પ્રોટેસ્ટન્ટો ઉપર જીલમ.
૧૫૫૭	કેલે અંગ્રેજોના હાથમાંથી ગયું.
૧૫૫૮-૧૬૦૩	ઇલિઝાબેથ. [[રચવામાં આવ્યા.
૧૫૫૯	સર્વોપરિપણું અને ભક્તિની સમાનતાના કાયદા
૧૫૬૭	સ્કૉટ લોકોની રાણી મેરી શરણ માગવા આવી.
૧૫૭૭-૮૦	ડ્રેકની પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા.
૧૫૮૭	મેરીનો શિરચ્છેદ.
૧૫૮૮	સ્પેનના અજબ કાફલાની હાર.
૧૬૦૦-૦૩	આયર્લેન્ડની જીત.
૧૬૦૦	ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને સનંદ આપવામાં આવી.

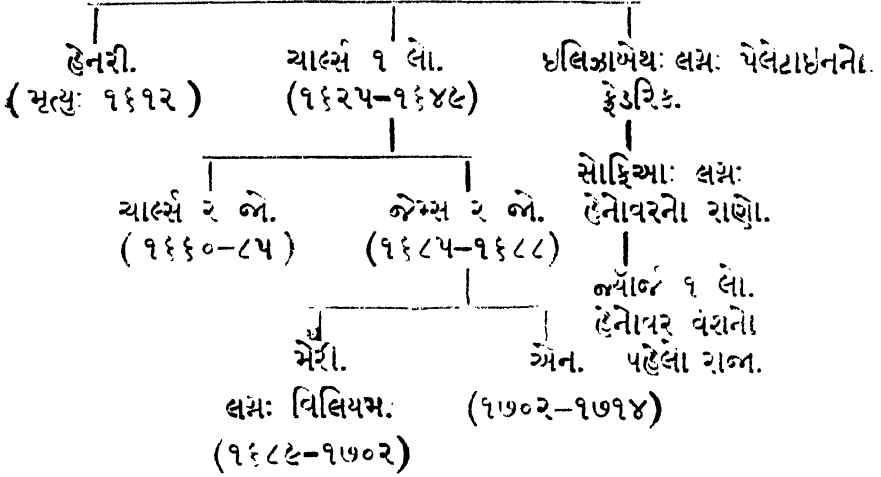
સ્તુઅર્ટ વંશ.

[ઇ. સ. ૧૬૦૩—૧૭૧૪]

સ્વુઅર્ટ રાજઝોની વંશાવળી.

જેમ્સ ૧ લો.

(૧૬૦૩—૧૬૨૫)

ઇ. સ. ૧૬૪૯ થી ૧૬૬૦ સુધી ઇંગ્લેન્ડમાં લશ્કરી અમત રહ્યો,
એટલે તે વખતે કોઇ રાજા ગાદીએ ન હતો.

રુટુઅર્ટ વંશ.

(ઇ. સ. ૧૬૦૩—૧૭૧૪)

સામાન્ય: ઇલિઝાબેથના રાજ્યના અંત જોડે ટયૂડર વંશનો અંત આવ્યો. જેમ્સ ૧લાના રાજ્યકાળની જોડે ઇતિહાસમાં એક નવુંજ પ્રકરણ ઉઘડે છે. અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં ધાર્મિક આખતો, વિગ્રહો કે જમીનદારો અને તેમની સત્તા, તેમની અને રાજની વચ્ચે સત્તાની ખેંચતાણ એ વિષયો મુખ્ય રહેતા, પરંતુ સત્તરમા સૈકાથી આ સર્વ આખતોને નજીવી બનાવી દે તેવી એક સંસ્થા જોરમાં આવી. આજ સુધી નિર્ણય અને નિર્માલ્ય રહેલી પાર્લમેન્ટમાં નવું જોમ આવ્યું. લોક્ટેટર વંશના રાજ્યોના સમયમાં તોફાની અને માતેલા જમીનદારોને દાખમાં રાખવા જેટલી તેની શક્તિ ન હતી; ટયૂડર સમયમાં દેશના સંયોજાનો વિચાર કરી પાર્લમેન્ટ જાતેજ રાજસત્તાને બળવાન બનાવવા ઇચ્છતી હતી. એટલે તેણે પોતાના જુના વખતથી ચાલતા આવેલા લોક સંભાળવાની દરકાર કરી ન હતી; પરંતુ રુટુઅર્ટ રાજ્યોના સમયમાં તો તેનામાં નવું ચેતન આવ્યું; તેણે પોતાના લોકનું રક્ષણ કરવા રાજની સામે કમર કસી અને લાંબો ઝગડો ચલાવ્યો. દેશમાં રાજ્ય કેનું? રાજનું કે પ્રજાનું? એ મોટો સવાલ થઈ પડ્યો, અને અંતે તેમાં પાર્લમેન્ટનો વિજય થયો.

નવા આવનારા રુટુઅર્ટ રાજ્યો સ્કૉટલેન્ડના હતા. બેનોકબર્નના યુદ્ધ પછી ઇંગ્લેન્ડના કાયમના શત્રુ થઈ પડેલા સ્કૉટ લોકોએ ફ્રાન્સ જોડે ખૂબ દોસ્તી કેળવી હતી, પરંતુ આખરે ધાર્મિક મતભેદને લીધે એ દોસ્તી તૂટી. ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કૉટલેન્ડ વચ્ચેનો સંબંધ સુધરવા લાગ્યો. આથી અંગ્રેજ પ્રજાએ નવા પણ પરદેશી રાજનો લર્ષથી સ્વીકાર કરી લીધો; પણ રુટુઅર્ટ રાજ્યોમાં આવડત કે દીર્ઘદષ્ટિ ન હતી; તેઓ દેશકાળને ઝોળખી શક્યા નહિ અને પ્રજાનો બદલાએલો જુસ્સો પારખી શક્યા નહિ. તેઓ પ્રતાપી અને ચતુર ટયૂડર રાજ્યોનો દાખલો વિચારી તેમને પગલે ચાલવા તો ગયા, પણ તેમનામાં ટયૂડર રાજ્યોની કુનેહ, પહોંચ કે કાબેલિયતજ ન હતી, એટલે પરિણામે રુટુઅર્ટ રાજ્યોના અમલ દરમિયાન ધાર્મિક અને રાજદ્વારી એમ બેવડો ઝગડો ચાલ્યો.

રટુઅર્ટસમયમાં જે મહાન બનાવો બન્યા: પ્રજનો રાજ સામે જાળવો અને રાજ્યકાન્તિ. આ જે બનાવોને લીધે પ્રજને વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા મળી અને તે મજબુત બની, અને ઇંગ્લેન્ડની હાલની રાજ્યપદ્ધતિનાં બીજ રોપાયાં.

જેમ્સ ૧ લો.

(ઇ. સ. ૧૬૦૩-૧૬૨૫)

સ્વભાવ: જેમ્સ રમુજ, બુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન હતો: પરંતુ તે અભિમાની, અનિશ્ચિત સ્વભાવનો અને પતરાજીખોર હોવાથી ટયૂડર રાજકર્તાઓ જેટલો પ્રભાવ પાડી શક્યો નહિ. તે માયાળુ અને ધીરજવાળો પણ પ્રમાદી, સત્તાનો શોખીન અને હઠીલો હતો. ગાદીએ આવતાંજ તેણે ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડનો રાજ એવા ખિતાબ ધારણ કર્યો.

ગાદીએ આવતાંજ તેણે ઇલિઝાબેથની પેઢેજ રાજ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ સમય અદલાદલ ગયો હતો, અને પ્રજમાં નવા જુરસો ઉત્પન્ન થયો હતો જે વાત આ નખખા રાજના ધ્યાનમાં રહી નહિ; પ્રજમાં તેની સામે જાજરો વિરોધ ફાટી નીકળ્યો.

માનીતાઓ: ટયૂડર રાજ્યોની પેઢે રાજ્ય ચલાવવા ઇચ્છનાર રાજમાં તે રાજ્યો જેટલી બુદ્ધિ કે પ્રજની રૂખ પારખવાની શક્તિજ ન હતી. પહેલાં નવ વર્ષ સુધી તો જેમ્સનો કારોબાર ઠીકઠાક ચાલ્યો, પરંતુ પછીથી તો તેણે મૂર્ખ અને નમાલા માણસોને પોતાના માનીતાઓ બનાવી તેમના સલાહ પ્રમાણે દેશનાં નાણાં ઉઠાવી દેવામાં પાછું વાળીને જોયું નહિ. અનુભવ અને શક્તિ વિનાના પણ માત્ર રાજની દોસ્તીને કારણે કેટલાક માણસો ઉચી પદવીએ પહોંચવા લાગ્યા: આ માનીતાઓમાં સર્વથી વધારે જાણીતા જ્યોર્જ વિલિયર્સ નામે એક સોદામણો જુવાન હતો. રાજ્યે તેને એક પછી એક પદવી આપીને અંતે તેને બર્કિંગહામનો ડયુક બનાવી મોટી જગીર અને વર્ષાસન આપ્યાં.

કાવતરૂં: જેમ્સ ગાદીએ આવ્યો એટલે રોમન કેથોલિક ખુશી થયા; કેમકે

તેઓએ માન્યું કે સ્કૉટ લોકોની રાણી મેરીનો પુત્ર તે કથોલિક પંથનેજ સહાય કરે એમાં નવાઇ નથી. પરંતુ કથોલિક પંથવાળાઓ પોપને ધર્મગુરુ માને એ વાત સત્તાના શોખીન જેમ્સને કેમ પરવડે ? તેમાં વળી કેટલાક ઝનૂની કથોલિકાએ બાળ બગાડી. તેમણે પાર્લમેન્ટના મકાનની નીચે એક ભોંયડું ભાડે રાખી તેમાં દારૂગોળો ભરી રાજ અને પાર્લમેન્ટને ઉડાડી દેવાનું કાવતરું કર્યું. આ ઉપરાંત તેઓએ એક બળવો જગાડી રાજની પુત્રીનું હરણ કરી જવાની અને તેને કથોલિક પંથનું શિક્ષણ આપી ગાદીએ બેસાડવાની બીજી એક ગાંડી યોજના પાલુ કરી. પરંતુ કાવતરું પકડાઇ ગયું; અને તેના સુખીઓને પકડી પકડી ફાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી કે ઠાર મારવામાં આવ્યા. બિચારા કથોલિક પંથવાળાઓ જ્યાં ત્યાં હીણાવા લાગ્યા.

ધાર્મિક ઝગડા: આ ઉપરાંત દેશમાં બીજો ધાર્મિક પક્ષ પણ હતો. ટયુડરસમયમાં થએલા ધર્મસુધારાને અંતે ઇલિઝાબેથે સ્થાપેલા ઈંગ્લેન્ડના રાષ્ટ્રીય ધર્મસમાજમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કથોલિક બંને પક્ષને અનુકૂળ પડે તેવી પ્રાર્થના વગેરે રાખવામાં આવ્યાં હતાં, અને એ રીતે ધાર્મિક ઝગડાનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ઇલિઝાબેથના સમયથી કેટલાક સુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટોને આવા સુધારા પસંદ પડતા ન હતા; તેમને એ સર્વ કમકાંડ કે વિધિ દંભ જેવી લાગતી હતી. રવિવાર કે તહેવારને દિવસે નિશાનખાળ કે બીજી કોઈ રમતો ખેલવી એ તેમને મન પાપ હતું; લગ્નમાં વીંટી આપવી, ઉપદેશ વખતે પાદરીએ ઘોળો ઝખ્ખો પહેરવો, અને ભજન કરતી વખતે પ્રાર્થનાપોથીનો ઉપયોગ કરવો, એ સર્વ તેમને મન ઢોંગ અને અધર્મ હતો. આવા ધર્મમાં શુદ્ધિ આણવાના સુસ્ત મતવાળાઓ પ્યૂરિટન કહેવાય છે.

જેમ્સ સ્કૉટલેન્ડમાં ઉછર્યો હતો. સ્કૉટલેન્ડમાં પ્યૂરિટન પંથને મળ-તોજ ધર્મ ચાલતો હોવાથી પ્યૂરિટનોએ માન્યું કે નવો રાજ આપણી વહાર કરશે, અને સર્વને આપણો ધર્મ પાળવાની ફરજ પાડશે. તેમણે જેમ્સ ગાદીએ આવ્યો કે તરતજ એક અરજ આપી ધર્મમાંથી ઢોંગ દૂર કરવાના તેને વિનવણી કરી. પ્યૂરિટનોએ કરવા ધારેલા સુધારાઓના વિચાર કરવા માટે રાજએ પોતાના મહેલમાં સભા ભરી, (ઇ. સ. ૧૬૦૪).

તેમાં પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો, પરંતુ કોઈએ નમ્યું આપ્યું નહિ, અને રાજ્યએ પણ ચાલતા આવેલા ધર્મ તરફ પક્ષપાત દર્શાવ્યો. સભાનું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ; ઉલટું રાજ્યએ તો રોમન કેથોલિક અને પ્યુરિટનો વિરુદ્ધના કાયદાઓ વધારે સખત કર્યાં. પ્યુરિટનો આથી રાજ્ય ઉપર ખૂબ ચીડવાયા. આ ઉપકારના બદલામાં ઈંગ્લેન્ડના રાષ્ટ્રીય પંથવાળા ધર્મ-ગુરુઓ રાજ્ય ઈશ્વરી અંશ છે માટે તેની સામે થવું એ ખોટું છે એમ ઉપદેશ દેવા લાગી ગયા.

આવી નિષ્ફળ સભામાંથી પણ એક સાફ પરિણામ આવ્યું. બાઇબલનું સર્વ પક્ષ સ્વીકાર કરે એવું શુદ્ધ ભાષાંતર કરવાનું કામ કેટલાક વિદ્વાન પુરુષોને સોંપવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં તે પૂરું થયું. તેણે અંગ્રેજ પ્રજાના જીવન પર ભારે અસર કરી. ભાષાંતર એવું તો સાફ થયું કે લોકો તે હાંસે હાંસે વાંચવા લાગ્યા, અને છૂટથી તેમાંથી અવતરણો આપવા લાગ્યા.

ઈંગ્લેન્ડ અને સ્પેન: જેમ્સ વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં સ્વભાવે બીકણ હતો. ખુલ્લી તરવાર નોંધીને તે થરથર કંપી ઉઠતો હતો. શુદ્ધ કરવાનું તેને કદી ગમતું નહિ એટલુંજ નહિ, પરંતુ આખા યુરોપમાં પ્રયાસ કરીને શાન્તિ સ્થાપવાની તેને મોટી આશા હતી. ગાદીએ આવતાંજ તેણે સ્પેન નોંડે સંધિ કરી લીધી એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના પુત્ર ચાર્લ્સ નોંડે સ્પેનની રાજકુંવરીનું લગ્ન કરવાની પણ તજવીજ કરવા માંડી. પ્રજાને આ વાત ગમી નહિ; કેમકે સ્પેન રોમન કેથોલિક દેશ હતો, એટલે ત્યાંની કુંવરી આવી પ્રોટેસ્ટન્ટ ઈંગ્લેન્ડની રાણી થાય એ વાત તેમને અજીવની લાગતી હતી. વળી સ્પેન અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે જુની શત્રુતા હોવાથી પણ આ સંબંધ પ્રજામાં અપ્રિય થઈ પડ્યો. ચાર્લ્સ અને અર્કિંગહામ કુંવરીને જોવા સ્પેન પણ જઈ આવ્યા (ઇ. સ. ૧૬૨૩), પરંતુ અંતે કશું પરિણામ આવ્યું નહિ. ચાર્લ્સે ક્રાન્સના રાજાની ખેન જોડે લગ્ન કર્યું. રાજ્ય અંદરખાનેથી કેથોલિકોનો પક્ષપાત કરે છે, એમ ચોક્કસ માનીને પ્રજાનો રાજ્ય તરફનો અણગમો વધ્યો.

રાજ્ય અને પાર્લિમેન્ટ: રાજાને ખરે જગડો તો તેની પાર્લિમેન્ટ

નેડે થયો. જેમ્સ એમ માનતો હતો કે રાજા તો ઈશ્વરનો પ્રતિનિધિ છે, માટે પ્રજાએ જરા પણ માયું ઉપાડ્યા વિના તેની આજુમાં રહેવું જોઈએ. રાજા પ્રજાને જવાબદાર નથી એટલુંજ નહિ, પણ ધારે તો કાયદાઓ તોડી પણ શકે. રાજાના આ દાવાને ઈશ્વરી હકનો સિદ્ધાંત (ડિવાઈન રાઇટ ઓફ કિંગ્સ) કહેવામાં આવે છે. ૮૫૩૨ રાજકર્તાઓ ગમે તેવા જળરા અને આપખુદ હતા, છતાં તેમણે કદી આવો ઈશ્વરી હકનો દાવો કર્યો ન હતો; તેઓ પ્રજાને પોતાના પક્ષમાં રાખીનેજ કામ કરતા. તેઓ દેશના કાયદાનો ખુલ્લી રીતે ભંગ કરતા નહિ. તેઓને પણ નાણાં જોઈતાં હોય ત્યારે પાર્લમેન્ટ પાસે માગવા જવાનું ગમતું નહિ, પરંતુ ખુલ્લી રીતે પાર્લમેન્ટનો તિરસ્કાર કર્યા વિના તેઓ ખીજે રસ્તે નાણાં મેળવી લેતા અને દેશનું રાજ્યતંત્ર ચાલતું.

જેમ્સ અને પાર્લમેન્ટને અનેક બાબતોમાં તકરાર થઈ. રાજા ગા-દીએ આવ્યો ત્યારે પાર્લમેન્ટે તેને અમુક આયાત ઉપરની જકાતની રકમ તેના ખર્ચ માટે આંધી આપી; ઉડાઉ રાજાને એટલાથી પૂરું પડ્યું નહિ, એટલે તેણે પાર્લમેન્ટને પૂછવાની પરવા કર્યા વિના પોતાની સત્તાથી જ-કાતના દર વધારી મૂક્યા. વળી તેણે નાણાં લઈને એકહથ્થુ વેપાર કરવાના પરવાના વેચવા માંડ્યા. દેશના કાયદા પ્રમાણે કરવેરા નાખવાનો કે વધારવાનો હક પાર્લમેન્ટને છે, એટલે પાર્લમેન્ટે પોતાના હકની તકરાર ઉપાડી. બીજી પાર્લમેન્ટ મળી ત્યારે તેણે રાજાના આ ગેરકાયદેસર કૃત્ય માટે એટલો સખત વિરોધ કર્યો કે રાજા જો વધારેલા દરો ઘટાડવાની ના પાડે તો તેને નાણાં આપવાનીજ ના પાડી. રાજાએ બે અઠવાડીયામાં તો પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નાખી, (ઇ. સ. ૧૬૧૪).

ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં ત્રીજી પાર્લમેન્ટ મળી ત્યારે તેણે રાજાના ગેર-અમલની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી. રાજાની ઇજારા આપવાની પદ્ધતિને કાયદેસર ઠરાવનાર લોર્ડ બેકન નામે ન્યાયાધીશ ઉપર લાંચ લેવાનું તહોમત મૂક્યું, અને તેને ગુનેગાર ઠરાવી કેદમાં પૂર્યો. આ ઉપરાંત તે સમયે યૂરો-પમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કેથોલિકો વચ્ચે ચાલી રહેલા જળરા વિગ્રહમાં રાજાએ ભાગ લેવો એવો તેણે મત દર્શાવ્યો, અને સ્પેન જોડેના લક્ષ-સંબંધ પ્રત્યે અણગમો બતાવ્યો. રાજાએ ખૂબ ક્રોધે ભરાઈને પાર્લમેન્ટને

જણાવી દીધું કે તમારે પરદેશના મામલાઓ વિષે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. રાજકાજમાં તમે શું સમજો? ચાર પછી આ પાર્લમેન્ટને પણ તેણે કાઢી મૂકી. ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં મળેલી છેલ્લી પાર્લમેન્ટે ઇંગ્લંડ આપવાની પદ્ધતિને ગેરકાયદેસર ઠરાવી.

મરણ: જેમ્સ ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં મરણ પામ્યો. તેનું રાજ્ય નિષ્ફળ ગયું. રાજ્યપ્રજ્ઞ વચ્ચે અંતર વધ્યું. તે બુદ્ધિશાળી છતાં અનુભવથી શીખ્યો નહિ, અને પરિણામે પ્રજામાં અકારો થઇ પડ્યો.

તેના સમયમાં અંગ્રેજો આયર્લેન્ડ અને અમેરિકામાં જઈ વસ્યા. તે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે.

૨. આપખુદ રાજસત્તા.

ચાર્લ્સ ૧ લો: (ઇ. સ. ૧૬૨૫-૧૬૪૯) પિતાના મરણ પછી

ચાર્લ્સ ૧ લો.

પચીસ વર્ષનો નવજુવાન ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે લોકોએ તેને હરખભેર વધાવી લીધો. સર્વને આશા હતી કે એ સારો રાજા નીવડશે. તેનું કદાવર અને ભરેલું શરીર, પ્રતાપી અને મનોહર મુખ, શાંત અને ગંભીર રીતભાત, અને ગૃહસ્થને જાણે તેવા પોશાકે લોકોનાં મન હરી લીધાં. તે ખાવાપીવામાં મિતાહારી અને ધર્મકાર્યમાં અતિશય નિયમિત અને ભક્તિ-પરાયણ હતો. પરંતુ જેમ્સના રાજદરબારમાં ઉછરીને પિતાની પેઠે તે પણ માનતો,

કે રાજ કદી ખોટું કરેજ નહિ, અને જેઓ રાજની સામા થાય છે તે સર્વ લુચ્ચા અને રાજપ્રોહી છે. મનુષ્યની પરીક્ષા કરવાની કે દેશકાળ જાણવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી, એટલે દેશમાં પ્યુરિટનોના વધતા જોરને તે પારખી શક્યો નહિ. ઉલટો તે તો પ્યુરિટનોને ખૂબ ધિક્કારતો. કમ-નસીએ તેને સલાહકાર પણ અકિંગહામ જોવોજ મળ્યો.

સ્પેનની રાજકુંવરી જોડે ચાર્લ્સનાં લગ્ન કરવાની જેમ્સની યોજના અફળ ગઇ, અને પરિણામે સ્પેન જોડે વિગ્રહ જાહેર થયો. જેમ્સ એ વિગ્રહ ચાલતો હતો તે દરમિયાન મરણ પામ્યો હતો, એટલે ચાર્લ્સે તે ચાલુ રાખ્યો. પરંતુ રાજ્યે ફ્રાન્સની કેથોલિક રાજકન્યા જોડે લગ્ન કર્યું એ વાત પ્રજાને ગમતી ન હતી. રાજને આ લગ્ન કરવાની સલાહ આપનાર અકિંગહામ પ્રત્યે તેમનો રોષ વધ્યો.

ફ્રાન્સ જોડે વિગ્રહ: અકિંગહામે લોકની પ્રીતિ સંપાદન કરી જશ ખાટી જવાના હેતુથી ફ્રાન્સ જોડે વિગ્રહ જાહેર કર્યો, (ઇ. સ. ૧૬૨૭). લા રોશેલ નામે ફ્રાન્સમાં આવેલા એક પ્રોટેસ્ટન્ટ મથકને ફ્રેન્ચ સૈન્યે ઘેરો ઘાલવાથી તેમાં પૂરાઇ રહેલા પ્રોટેસ્ટન્ટોને સહાય આપવાને અકિંગહામે સૈન્ય મોકલ્યું; પરંતુ કશી વ્યવસ્થા રહી નહિ. સિપાઇઓને યુદ્ધનાં પૂરાં સાધન પણ મળ્યાં નહિ; અને ચડાઈનું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ. અકિંગહામની બાજુ નિષ્ફળ ગઇ. ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં ફેલ્ટન નામે એક અમલદારે પોતાને થએલા અન્યાયનું મળ અકિંગહામને માની તેનું ખૂન કર્યું.

રાજ અને પાર્લિમેન્ટ: આ સર્વ વિગ્રહો ચલાવવા માટે રાજને નાણાંની ગરજ હતી, તેથી તેણે ઇ. સ. ૧૬૨૮ સુધીમાં ત્રણ વેળા પાર્લિમેન્ટ મેળવી. રાજને અવળી સલાહ આપનાર અકિંગહામજ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે એમ માની પ્રજા તેની સામે ધુંધવાઇ રહી હતી; પાર્લિમેન્ટના આગેવાનો પણ તેના પર કામ ચલાવવાની વાતો કરી રહ્યા હતા; ચાર્લ્સ પોતાના માનીતા પ્રધાનનો વાળ વાંકો થાય નહિ એ માટે પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરી દેતો, અને જોઇતાં નાણાં મેળવવાની અનેક આપખુદ અને સ્વચ્છંદી રીતો વાપરતો. પરંતુ લોકો પાસેથી જોરજુલમથી ઉઘરાવેલા નાણાં થઇ રહેતાં, એટલે પાછી પાર્લિમેન્ટ બોલાવતો. પરંતુ રાજ અને

પાર્લમેન્ટ વચ્ચેનો સંબંધ તો બગડતો જ ગયો. પાર્લમેન્ટે તો નાણું આપવાની સાફ નાજ પાડી દીધી, અને બર્કિંગહામની તપાસ ચલાવવાની જોસબેર માગણી કરવા માંડી. રાજ્યએ પણ લોકો પાસેથી બળાતકારે નાણું લેવા માંડ્યાં; પોતાના અમલદારોને પરગણામાં નાણું એકઠાં કરવા માટે મોકલી દીધા, અને જે કોઈ નાણું આપવાની ના પાડે કે સામું થાય તેમને ટપોટપ કેદમાં પૂરવા માંડ્યા. છતાંએ રાજ્યને વધારે દ્રવ્યની ગરજ પડી.

૬. સ. ૧૬૨૮માં ત્રીજી પાર્લમેન્ટ મળી, તેમાં રાજ્યની એસુમાર આપ-બુદ્ધિથી ધુંધવાએલા, અને બધી ફરિયાદોનો કાયમ નિકાલ કરી નાખવાના નિશ્ચયવાળા નીડર સભ્યો આવ્યા. તેમણે રાજ્યને નાણું આપવાની હા તો પાડી, પરંતુ જોડે જોડે એક કાયદાનો ખરડો ઘડી કાઢી તેમાં રાજ્યને સંમતિ આપવાની ફરજ પાડી: આ કાયદાને હકની અરજ (પિટિશન ઓફ રાઈટ) કહેવામાં આવે છે; તેમાં પ્રજાની મુખ્ય માગણી ચાર હતી:

- ૧ પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના રાજ્ય કર નાખે કે બળાતકારે નાણું ઉઘરાવે, તો તે ગેરકાયદેસર છે.
- ૨ ન્યાયની અદાલતમાં તપાસ ચલાવ્યા વિના કોઈ પણ માણસને રાજ્ય આપમુખત્યારીથી કેદમાં નાખી શકે નહિ.
- ૩ શાંતિના વખતમાં લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે કોઈના પર કામ ચલાવી શકાય નહિ.
- ૪ સિપાઈઓને ખાવાનો બંદોબસ્ત કરી આપવાની ખાનગી આસામી-ઓને ફરજ પાડવી એ અયોગ્ય છે.

આ સર્વ માગણીઓનો સ્વીકાર રાજ્ય જાહેરને મોટા પડામાં કચેઈ હતો, એટલે તેમાં કયું નવું ન હતું, છતાં પણ રાજ્યએ જ્યારે પ્રજાની સ્વતંત્રતા પર તરાપ મારવા માંડી, ત્યારે પ્રજાને તેજ માગણીઓ નવેસરથી રજુ કરવાની જરૂર પડી. રાજ્યએ ઘણીએ અનિચ્છા છતાં સમયને ઓળખી લઈ કમને તેમાં સહી કરી આપી. પરંતુ થોડાજ સમયમાં તેની બદલાવ જણાઈ આવી. તેણે પોતે આપેલા વચનનો ખુલ્લો ભંગ કરવા માંડ્યો. રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચેની તકરારનું સમાધાન થયું નહિ, અને રાજ્યએ

પાર્લમેન્ટને બરખાસ્ત કરી નાખી (ઇ. સ. ૧૬૨૯), અને કેટલાકે અગ્રેસરોને કેદમાં નાખ્યા.

પાર્લમેન્ટ વિનાનું રાજ્ય: (ઇ. સ. ૧૬૨૯-૧૬૪૦) ત્રણ ત્રણ પાર્લમેન્ટ બોલાવ્યા છતાં રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે સમાધાની થઈ નહિ: તેમાં પણ છેલ્લી પાર્લમેન્ટે દર્શાવેલો સ્વતંત્રતા અને નિર્ભયતાનો જીરુસો જોઈને ચાર્લ્સે પાર્લમેન્ટ વિનાજ રાજ્ય ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. દર વર્ષે પાર્લમેન્ટ બોલાવવી પડે એવી ઈંગ્લેન્ડના રાજ ઉપર ફરજજ નથી, માત્ર રાજ્યના વાર્ષિક ખર્ચ માટે જોઈતી રકમ મેળવવા માટે પાર્લમેન્ટની મંજૂરી જોઈએ છીએ, એટલેજ તેને પાર્લમેન્ટને દર વર્ષે બોલાવવી પડે છે. ચાર્લ્સે ફરકસર કરીને અને બીજા ઉપાયો લઈને પાર્લમેન્ટને પૃછ્યા વિનાજ નાણાં મેળવવાનો ઠરાવ કર્યો. પ્રથમ તો ફ્રાન્સ અને સ્પેન જોડે તેણે સંધિ કરી લીધી. ઇંગ્લેન્ડ આપવાની જીતી રીત ફરી ચાલુ કરી તેણે સાબુ, મીઠું માખણ, કાપડ વગેરે રોજના વપરાશની ચીજોના ઇંગ્લેન્ડ આપી દઈ નાણાં મેળવવા માંડ્યાં. જીના જુલાઈ ગએલા ધારાઓ ફરી અમલમાં મુકાયા, અને તેનો ભંગ કરવા માટે લોકોનો ભારે દંડ થવા લાગ્યો. સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ અને હાઈ કમિશનની કોર્ટ ફરી હસ્તીમાં આવી. જેઓ સામાન્ય કાયદાના પંજામાં ન આવે, અથવા જેમને શિક્ષા કરતાં ન્યાયાધીશોને આનાકાની થાય, તે સર્વને આ અદાલતોમાં ધસડવામાં આવતા, અને ત્યાં તેમના ઉપર ભારે દંડ ઠોકવામાં આવતો. ધાર્મિક ગુનાઓની તપાસ હાઈ કમિશનની અદાલત કરતી. તેમાં અનેક અનીતિમય જીવન ગાળનારાઓનીજ માત્ર નહિ, પરંતુ પ્યૂરિટનોની પણ સખત ખબર લેવાતી હતી.

પરંતુ ચાર્લ્સના ઉડાઉ રાજદરબારના લખલૂટ ખર્ચને એમ પહોંચી વળાય તેમ નહોતું: એટલે રાજ્યએ પ્રાચીન કાળમાં નાખવામાં આવતો વહાણવેરો નાખ્યો. ડેન લોકોના હુમલાના સમયમાં યુદ્ધ વખતે આ વેરો દરિયાકિનારા પર આવેલાં શહેરો પાસેથી લેવામાં આવતો હતો, અને પાછળથી તે બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. ચાર્લ્સે તો શાંતિના વખતમાં અને બધાં શહેરો પાસેથી એ કર વસૂલ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી. જે કે આમ કરવાથી એ એક નવોજ કર થઈ ગયો, છતાં નૌકાસૈન્ય આખા

દેશનું રક્ષણ કરે છે એ વાત વિચારતાં એ કર આપવામાં કશું ખોટું ન હતું. પરંતુ ચાલ્સેસે તો એ કર પાર્લિમેન્ટને પૂછ્યા વિના નાખ્યો હતો, અને તેમાંથી જે નાણાં ઉપજે તેનો ઉપયોગ એક બહાલી લશ્કર રાખવામાં થવાનો હતો. જહોન હેમ્પડન નામે એક કુલીન, શ્રીમંત અને આખરદાર ગૃહસ્થે આ કર ભરવાની ના પાડી. અદાલતે હેમ્પડનની વિરુદ્ધ ફેસલો

હેમ્પડન.

આપી રાખના કૃત્યને યોગ્ય ઠરાવ્યું. હેમ્પડન તો હાર્યો, પરંતુ લોકોની આંખ ઉઘડી ગઈ. તેઓને લાગ્યું કે આ પ્રમાણે તો કાયદો પણ તેમનું રક્ષણ કરી શકતો નથી. વળી રાજા જે પાર્લિમેન્ટની સંમતિ વિના કર નાખી કે ઉઘરાવી શકે તો પાર્લિમેન્ટની જરૂર ક્યાં રહી? કાં તો તેમણે અદાલતને ઠરાવ સ્વીકારવો, અને કાં તો તેમણે પ્રજાહકનું રક્ષણ કરવા માટે રાજાની સામે થવું, એ બેમાંથી એક માર્ગ હવે તેમણે લેવાનો રહ્યો.

મંત્રીઓ: રાજાને આ સ્વ-

ચ્છદી રાજપ્રકરણી નીતિ શીખવનાર અર્લ ઓફ સ્ટ્રેફર્ડ નામે તેનો એક માનીતો હતો. તેનું મૂળ નામ ટોમસ વેન્ટવર્થ હતું. પોતાના રાજદ્વારી જીવનના આરંભમાં તેણે પ્રજાપક્ષમાં રહી, હકની અરજીની લડત વેળાએ અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો. તે ધીર, શુરો, ચપલ અને બુદ્ધિમાન હોવાથી બકિંગહામના ખૂન પછી રાજાએ તેને પોતાની તોફારીમાં રાખ્યો, અને પાછળથી અર્લ ઓફ સ્ટ્રેફર્ડ બનાવી તેને આયર્લેન્ડનો સુબો નીમ્યો. સ્ટ્રેફર્ડની ધૃષ્ટ લોકોની સ્વતંત્રતા હરી લઈ રાજદ્વારી અને ધાર્મિક વિષયોમાં રાજસત્તાને સર્વોપરિ બનાવવાની હતી. તે એમ માનતો હતો, કે પાર્લિમેન્ટમાં અજ્ઞાન અને મૂર્ખ માણસો ભરાયા હોવાથી તેઓ દેશનું ખરું હિત શામાં છે તે

બરાબર સમજતા નથી, અને તેથી તે પ્રબલિતના કામમાં પણ રાજની વિરુદ્ધ પડે છે. આવા દુરાગ્રહી લોકોની સંમતિ લેવાની રાજને શા માટે જરૂર હોવી જોઈએ ? તેણે આયર્લેન્ડમાં પોતાની નીતિનો અમલ કરી દેશમાં સર્વત્ર શાન્તિ આણી હતી. રાજની એકહથ્થુ સત્તા સ્થાપવાની સ્ટ્રેન્ડર્ડની યોજના 'થરો' ને નામે ઓળખાય છે.

આ દરમિયાન ધર્મખાતાનો વહીવટ વિલિયમ લૉડ નામે સત્તાના ભૂખ્યા, અને સાંકડા મનના ધર્માધ્યક્ષને હાથ રહેા હતો. લૉડ વિદ્વાન, ધર્મપરાયણ અને એકનિષ્ઠ હતો. સર્વ પક્ષ સંપીને એકતાપૂર્વક રહે એવી તેની ઇચ્છા હતી. પરંતુ તે પ્યુરિટનોનો કટો શત્રુ અને રાજના ઈશ્વરી હકમાં માનનારો હતો. પ્યુરિટનોને અણગમતી કેટલીક વિધિઓ તેણે દાખલ કરી, તેમને જીદી પ્રાર્થના કરવાની મના કરી. પ્યુરિટનોએ લૉડના હુકમ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. હાઈ કમિશનની અદાલતે પોતાના અધિકારની મર્યાદાને ઓળંગીને પણ આવા વિરોધીને મારવા માંડ્યા કે કેદમાં મોકલવા માંડ્યા. અનેક નિરપરાધીઓને તેણે ચાણક મારવાની કે કાન કાપી નાખવાની કૂર સજાઓ ફરમાવવા માંડી. પરંતુ આવા પ્રકારની સખતાઈથી ધાર્મિક એકતા આવવાને અદલે પ્રબલમાં રાજ પ્રત્યેનો વિરોધ ઉઠેા જતો ગયો, અને અસંતોષ વધ્યો. પ્યુરિટનોએ વિરોધ તો ખૂબ કર્યો, પરંતુ રાજની દયા ઉપર જીવી રહેલા ન્યાયાધીશો તેના પક્ષમાં હતા, એટલે તેમની દાદ લેનાર કોઈ રહ્યું નહિ. અનેક ધર્મિષ્ઠ લોકો આ ત્રાસથી કંટાળી જઈ ધર્મની સ્વતંત્રતા જાળવવાને ખાતર ઉત્તર અમેરિકામાં વસવાટ કરવા ચાલ્યા ગયા.

સ્કૉટલેન્ડ જોડે યુદ્ધ: આ પ્રમાણે પોતાના ઉત્સાહી અને વફાદાર અધિકારીઓની મદદથી ચાર્લ્સ કાવતી રીતે રાજ્ય ચલાવતો હતો. આ સમયે તેણે એક ભૂલભરેલું પગલું ભરી આપદા વહોરી લીધી. તેણે અને લૉડે સ્કૉટલેન્ડમાં પણ ઈંગ્લેન્ડના જેવાજ ધર્મસુધારા દાખલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સ્કૉટલેન્ડના લોકો તો અગ પ્યુરિટન હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ કેટલીક બાબતોમાં તેમના કરતાં પણ આગળ વધેલા હતા; તેઓ પ્રેસ્બિટિરિયન કહેવાતા હતા. તેઓના ધર્મખાતાનો વહીવટ તેમનો ધર્મ-સમાજ કરતો હતો. ધાર્મિક બાબતોમાં તેઓ ખૂબ સ્વતંત્ર વિચારના હતા.

તેઓ રોમન ઈથોલિક ધર્મનાં ક્રિયાકાંડ અને વિધિના કદા વિરોધી હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઈંગ્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથમાં ઇલિઝાબેથે દાખલ કરેલા સુધારાઓને પણ નાપસંદ કરતા હતા. ચાર્લ્સે દેશભરમાં ધાર્મિક એકતા આણવાને બહાને એક પ્રાર્થનાપોથી તૈયાર કરાવી તેનો ઉપયોગ કરવાની સ્કૉટલેન્ડના સર્વ ધર્મગુરુઓને આજ્ઞા કરી. સ્કૉટ લોકોની ધીરજને હદ આવી રહી. તેમણે ધાર્યું કે રાજા તેમના ધર્મમાં અણબટતી ડાખડગીરી કરે છે, એટલે સમગ્ર દેશમાં ઠેરઠેર તોફાન અને ખંડખખેડા ફાટી નીકળ્યા. ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં સ્કૉટલેન્ડના અમીર અને શ્રીમંત, ગરીબ અને ધર્મગુરુઓએ એકઠા મળી એક પ્રતિજ્ઞપાત્ર તયાર કર્યું. હજારો માણસોએ તેમાં ઉત્સાહ-પૂર્વક સહી કરી પ્રતિજ્ઞા કરી કે સ્કૉટલેન્ડના ચાલુ ધર્મમાં કોઇ પણ પ્રકારના ફેરફાર કરવામાં આવશે, તો અમે જીવ જતાં પણ તેની સામા થઈશું, અને અમારો ધર્મ અખંડ જળવી રાખીશું.

પોતાની સત્તા જળવી રાખવા માટે ચાર્લ્સે સ્કૉટલેન્ડ જોડે હવે યુદ્ધ કર્યા વિના છૂટકો રહ્યો નહિ. રાજાએ જેમ તેમ કરી સૈન્ય એકઠું કરી સ્કૉટલેન્ડ તરફ રવાના કર્યું; સ્કૉટ લોકો પણ યુદ્ધની તૈયારીજ કરીને બેઠા હતા. તેમના ધર્મશુરા, પ્રાણ અર્પણ કરવાને તૈયાર એવા, કસાએલા ચુનંદા સ્વયંસેવકો આગળ રાજાના બીનકંઠવાએલા અને યુદ્ધનાં પૂરાં સાધન વિનાના સિપાઈઓનું શું ચાલે ? બેરિક પાસે બંને સૈન્યોનો ભેટો થયો, પરંતુ રાજાનું સૈન્ય તો લડ્યા વિનાજ પાછું ગયું.

નિરાશ થએલા રાજાએ આયર્લેન્ડથી સ્ટ્રેફર્ડને બોલાવ્યો; બીજી તરફથી તેણે અમીરોની સલા બોલાવી તેમની સલાહ માગી. સ્ટ્રેફર્ડ અને અમીરો સર્વેએ સંયોગોનો વિચાર કરીને પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની રાજાને સલાહ આપી.

૩. આંતરવિગ્રહ.

લાંબી પાર્લમેન્ટ: આખરે આપખુદ રાજ્યવહીવટનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૦ ના પાછલા ભાગમાં પાર્લમેન્ટ મળી. કકડે કકડે પણ ઇ. સ. ૧૬૬૦ સુધી ચાલેલી આ પાર્લમેન્ટ લાંબી પાર્લમેન્ટના નામથી ઓળખાય છે. તે મળી ત્યારે દેશમાં એક વર્ષથી યુદ્ધ ચાલતું હતું; અને ચાર્લ્સે સ્કૉટ લોકો

પાસે નથી જઈ તેમને મોટી રકમ આપવાનું વચન આપવું પડ્યું હતું. પાર્લમેન્ટના સર્વ સભ્યોમાંથી પ્યુરિટનો લૉડના ધાર્મિક જીલમથી તાસેલા હતા; શ્રીમંત ગ્રુહસ્થો લાંબા સમયથી રાજ્યવહીવટમાંથી પોતાને દૂર રાખવામાં આવેલા હોવાથી રાજ ઉપર ધુંધવાએલા હતા; અને વેપારીઓને વધેલા કર-વેરાની ચિન્તા હતી, એટલે દેશનો કારભાર સારી રીતે ચાલે, અને વીતેલાં અગિઆર વર્ષ જેવો આપઅખત્યાર અને જીલમટનો ફરી પ્રસંગ આવે નહિ તે પ્રમાણે થવા માટે દેશના કાયદાઓમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ એ વિષે સર્વ સભ્યો એકમતજ હતા. “ તાજ વગરના રાજ ” પીમ અને હેમ્પડન જેવા આગેવાનો તેમાં આવ્યા હતા. તેઓનો વિચાર રાજ સામે ખંડ કરવાનો નહિ. પરંતુ દેશના રાજ્યવહીવટમાં સુધારા લાખલ કરવાનો હતો.

પાર્લમેન્ટે તો કામનો આરંભ કરતાંજ વહાણવેરાને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યો, સ્ટાર ચેમ્બર અને હાઈ કમિશનની અદાલતો રદ કરી તેમણે પૂરેલા કેદીઓને છોડી મૂક્યા, અને પછી રાજના માનીતા જીલમગારોની ખર્ચ લેવા માંડી. લૉડ અને સ્ટ્રેફર્ડને કેદમાં પૂરવામાં આવ્યા. સ્ટ્રેફર્ડ ઉપર અમીરોની સલા આગળ કામ ચલાવવામાં આવ્યું. તેમાં તેના ઉપર મૂકવામાં આવેલો રાજદ્રોહનો આરોપ પૂરવાર થાય એમ ન લાગ્યું, એટલે તેને મારી નાખવા માટે એક ખાસ કાયદો કરવામાં આવ્યો. લૉડનો પણ ઇ. સ. ૧૬૪૫ માં વધ કરવામાં આવ્યો.

ચાર પછી દેશના કાયદામાં સુધારા કરવાનું કાર્ય પાર્લમેન્ટે ઉપાડ્યું. ઇ. સ. ૧૬૪૧ માં કાયદો કરી તેણે ઠરાવ્યું કે દર ત્રણ વર્ષે તો પાર્લમેન્ટ એક વાર મળવીજ જોઈએ. તેણે જાહેર કર્યું કે આ પાર્લમેન્ટને તેની પોતાની સંમતિ વિના કોઈથી વિખેરી શકાશે નહિ. રાજને પાર્લમેન્ટ પાસેથી નાણાં મેળવવાની ગરજ હતી, એટલે તેણે આ બંને કાયદાઓ પર સહી કરી આપી. પ્રજાપક્ષનો વિજય થયો.

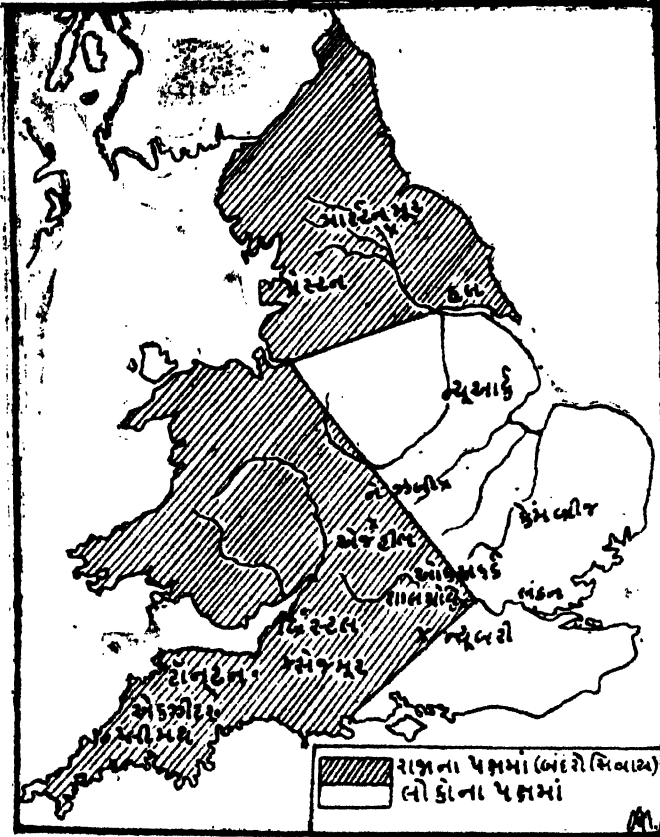
આ પ્રમાણે રાજની બેબંધ સત્તા ઉપર કાપ અને બંધન મુકાયાં; એટલે અત્યાર સુધી એકમત રહેલી પાર્લમેન્ટમાં બે તડ પડ્યાં. તેમાંના મધ્યમ અને ઠરેલ વિચારના માણસોને લાગ્યું કે પ્રજાએ પણ છોક છેલ્લે

પાટલે બેસવું ન જોઈએ. આપણે ધણું કર્યું છે, રાજની સત્તા ઉપર બંધન મૂક્યાં, તેનાં કૃત્યો ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યાં, તેના બદસલાહકારોને શિક્ષા કરી; આથી વિશેષ આપણે શું જોઈએ ? વળી કેટલાકને તો આ સભામાં આવેલા પ્યુરિટનોનો પણ ભય લાગ્યો. પ્યુરિટનો તો લોડના જીલમથી કંટાળેલા હતા, એટલે તેઓ તો દેશના ધર્મવહીવટમાં પુષ્કળ સુધારા કરી નાખી સર્વ ધર્મમંદિરોને લગભગ પ્યુરિટન બનાવી દેવાના મનોરથ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ ખીજ સભ્યોને પોતાના ધર્મમાં આવા ફેરફાર થાય એ વાત સ્વયંતી ન હતી, એટલે તેમણે પ્યુરિટનોના પક્ષમાં લળવા કરતાં રાજનો પક્ષ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

મોટો વાંધો: આ સમયે આયર્લેન્ડમાં બંડ ઝિઝ્યું. સ્ટ્રેક્ડનો કડક અમલ પૂરો થતાં ત્યાંના કેથોલિકોએ હજારો નિર્દોષ પ્રોટેસ્ટન્ટોને નિર્દય રીતે મારી નાખ્યા. તેઓએ ઘણાઓને માર્યા, ડુબાવ્યા અને રંજડયા. અનેક માણસો અનાથ, ધરખાર કે અન્નવસ્ત્ર વિનાના થઈ પડ્યા. આ બંડમાં રાજનો હાથ છે એમ લોકોમાં વાત ચાલવા લાગી, અને પ્યુરિટન પક્ષે તો તે ખરી પણ માની લીધી. તેમણે એક મોટો લેખ તૈયાર કરી તેમાં રાજના અમલ દરમિયાન બનેલાં સર્વ ગેરકાયદેસર કૃત્યોનો અહેવાલ આપ્યો, અને પ્રજાની ફરિયાદો દૂર કરવાની માગણી કરી. આ લેખ છપાવી તેની નકલો પ્રજામાં છૂટથી વહેંચવામાં આવી. તેમાં મુખ્ય માગણી તો એ હતી, કે પાર્લિમેન્ટનો વિશ્વાસ ધરાવતા હોય એવા માણસોને જ રાજએ પ્રધાનો નીમવા. આ લેખને મોટો વાંધો કહેવામાં આવે છે.

ચાર્લ્સ ચતુર હોત તો પાર્લિમેન્ટમાં પડેલાં તડનો કાલ લઈ પોતાની સત્તા મજબુત કરી શકત. પરંતુ તે તો જ્ઞાન ભૂલ્યો હતો. તેણે તો કાઢને પૂછ્યા વિના પાર્લિમેન્ટના પીઠ વગેરે પાંચ આગેવાન સભ્યોને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પોતે થોડાએક સિપાઈઓ સહિત આમની સભામાં ગયો; પરંતુ એ સભ્યોને તો ક્યારનીએ ચેતવણી મળી ગઈ હતી, એટલે તેઓ તો ત્યાંથી જતા રહ્યા હતા. ભોંઠો પડેલો રાજ નિરાશ અને ક્રોધમાં સભામાંથી જવા નીકળ્યો, ત્યારે સભાગૃહમાંથી “હક ! હક !” ના પોકાર ચોમેર પડી રહ્યા. ચાર્લ્સનું કૃત્ય મૂર્ખતાવાળું અને ગેરવાજબી હતું; કેમકે ઇંગ્લેન્ડના

જીના કાયદા પ્રમાણે પાર્લિમેન્ટની બેઠક ચાલતી હોય, તે દરમિયાન તેના સભ્યને પકડી શકાતો નથી. રાજના આ અવિચારી કૃત્યથી પ્રજામાં ગુસ્સો ફાટી નીકળ્યો. હવે લંડનમાં રહેવામાં સલામતી નથી એમ વિચારી રાજ ત્યાંથી જતો રહ્યો, એટલે પેલા પાંચ સભ્યો પાર્લિમેન્ટમાં છડેચોક્ક આવીને બેઠા.

લડાઈની તૈયારી: બંને પક્ષને હવે સ્પષ્ટ લાગ્યું કે આ સ્થિતિએ પહેાંચ્યા પછી યુદ્ધ કર્યા વિના બીજો આરો નથી. છતાં એ યુદ્ધનો આરંભ કરવાનો પાર્લિમેન્ટનો વિચાર ન હતો. તેણે તો જળ અને સ્થળનાં સૈન્યોની

સર્વોપરિ સત્તા પાર્લમેન્ટને સોંપી દેવાની રાજ પાસે માગણી કરી. રાજ જો આ સત્તા આપી દે તો પછી માત્ર શાલાનું પુતળું રહે, એટલે રાજ તરીકે દેશમાં રહેવું હોય તો આ માગણીનો ઈન્કાર કર્યા વિના આર્ક્સનો ઉપાય ન હતો. અને પક્ષે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી.

બે પક્ષ: ઇ. સ. ૧૬૪૨ માં રાજ્યે યુદ્ધનો વાવટો ઉઠાવ્યો, અને રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે મુઠ્ઠી વિગ્રહ શરૂ થયો. સામાન્ય રીતે કહીએ તો અમીરો અને શ્રીમંત ગૃહસ્થો રાજના પક્ષમાં રહ્યા. આ અમીરોના આશ્રિતો અને નોકરો તેમની જોડે રહે એમાં શી નવાઈ? પ્યુરિટનોના વિરોધીઓ તેમાં જઈ મળ્યા: સામાન્ય શહેરીઓ, વેપારીઓ અને ખેડૂતો પ્રજાપક્ષમાં રહ્યા. પ્રજાપક્ષના આગેવાનો યુસ્ત અને ઉત્સાહી પ્યુરિટનો હતા. રાજ અને રાણી કંઈક કેથોલિક વલણ ધરાવતાં હતાં તેથી, અને કેથોલિકો ઉપરનો ત્રાસ એછો થવાની આશાથી કેથોલિકો રાજના પક્ષમાં લખ્યા.

બુગોળની દૃષ્ટિએ લંડન અને પૂર્વ તથા દક્ષિણ તરફનાં પરગણાંઓ પ્રજાપક્ષનાં હતાં, અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમનાં પરગણાંઓ રાજપક્ષમાં હતાં. રાજના મળતીઆઓને ‘ઘોડે સવાર’ (Cavalier) કહેવામાં આવતા, અને પ્રજાપક્ષના માણસોને ‘મૂંડિયા’ (Roundhead) ના નામથી ઓળખવામાં આવતા.

રાજપક્ષનો જય: આ મુઠ્ઠી વિગ્રહના ત્રણ સ્વાભાવિક વિભાગ પડી જાય છે. પ્રથમ તો રાજને ઠીક ઠીક જય મળ્યો; કેમકે રાજની પાસે તાલીમ પામેલું સૈન્ય અને કસાએલું હથેળ હતું, ત્યારે પાર્લમેન્ટના સૈન્યમાં તો રખડેલ, હથિયારના ઉપયોગથી પણ અજાણ્યા એવા માત્ર દેશપ્રેમ અને ઉત્સાહના આવેશથી પ્રેરાએલા ભાડૂતી માણસો હતા. કાબેલ અને ચતુર પણ મહેજ અવિચારી રાજકુંવર રૂપની સરદારી નીચે જ્યારે રાજસૈન્ય તૂટી પડતું, ત્યારે પાર્લમેન્ટનું સૈન્ય તેની સામે ઉભું પણ રહી શકતું નહિ. આથી આરંભમાં તો તનતોડ શ્રમ કર્યા પછી પાર્લમેન્ટનો બધે પરાજયજ થવા લાગ્યો. એક વખત તો રાજ લંડનની છેકજ પાસે આવી ગયો હતો. પરંતુ તેની ભેટ લેવાને જખરૂં

લશ્કર તૈયાર થએલું જોઇ, લંડનમાં પ્રવેશ કરવાની તેની છાતી ચાલી નહિ, અને ઑકસફર્ડ ચાલ્યો ગયો. છતાં પણ વિજય તો રાજાનોજ થાય તેવાં ચિહ્નો લાગતાં હતાં. પાર્લમેન્ટના સૈન્યમાં ઝાઝા રામ હતા નહિ, અને તેના સરદારોમાં પરસ્પર ઇર્ષા ચાલતી હતી. આવા અસંતોષના સમયનો લાલ લેવાને બદલે ચાર્લ્સે એક ઘણી ગંભીર ભૂલ કરી. તેણે આયર્લેન્ડના કેથોલિક બળવાખોરો જેઠે સંધિ કરી લઈ ત્યાંથી સૈન્ય મંગાવ્યું. પાર્લમેન્ટ આ વાત સાંભળીને ચમકી ગઈ, અને તેણે પણ સ્કોટ લોકો જેઠે સંધિ કરી તેમને નાણાંની મદદ આપી, અને તેમના પ્રેમિયટિ-રિયન ધર્મને ઇંગ્લેન્ડમાં દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું. આ સંધિને 'પવિત્ર સંધિ અને પ્રતિજ્ઞા' કહેવામાં આવે છે. આ કરારના બદલામાં સ્કોટ સૈન્ય પાર્લમેન્ટની કુમકે આવવા તૈયાર થયું.

આયર્લેન્ડથી મંગાવેલું લશ્કર રાજાને બહુ ખપમાં ન આવ્યું, અને સ્કોટ સૈન્યે પ્રજાપક્ષમાં મળી જઈ યુદ્ધનો રંગ બદલી નાખ્યો. માર્સ્ટન-મૂરના યુદ્ધમાં રાજાપક્ષનો પરાજય થયો, અને ઇંગ્લેન્ડનો ઉત્તર પ્રદેશ રાજાના હાથમાંથી ચાલ્યો ગયો, (ઇ. સ. ૧૬૪૪).

કોમ્વેલ અને તેનું સૈન્ય: માર્સ્ટનમૂરના યુદ્ધનો જશ ખરી રીતે તો સ્કોટ લોકો કરતાં પણ પ્રજાપક્ષના એક આપખળે આગળ આવેલા ઑલિવર કોમ્વેલ નામે સરદારને વધારે ઘટે છે. તેણે પાર્લમેન્ટનું તાલીમ વિનાનું સૈન્ય કેટલું નિર્બળ અને નકામું છે તે જોઈ લીધું. રાજાના ચતુર, કવાયતી અને કસાએલા સૈન્ય પાસે બિચારા ચાકરડાના શા ભાર ! તેણે પાર્લમેન્ટની આજ્ઞાથી નવી સેના તૈયાર કરવાનું માથે લીધું. તેણે શરવીર, ધર્મનિષ્ઠ અને ઉત્સાહી માણસોને પસંદ કરી તેમને સખત કવાયતમાં પલોટવા માંડ્યા; તેમને સારો ખોરાક અને નિયમિત પગાર આપવા માંડ્યો. આ નવી સેનાની જાવણીમાં શરાબખાજ, જુગાર કે ગાળાગાળીનું તો નામ ન મળે, અને તેની ધાર્મિક વૃત્તિ તો એવી કે નવરાશનો સમય તેઓ પ્રાર્થનામાં કે ધર્મોપદેશ સાંભળવામાં ગાળતા. એ સેના થઈ તે વિખરાઈ ત્યાં સુધી તેણે એક યુદ્ધમાં નમ્યું આપ્યું નથી. ધર્મના ઝનૂનથી ઉત્તેજિત થઈને તે હંમેશાં સામે આવેલા શત્રુને ઘુંદી નાખતા; અને છતાંએ

તેમની તાલીમ એવી ઉત્તમ કે તેમણે કદી નિર્દોષને રંજડયા નથી, કે પાર-કાનો માલ લૂટયો નથી. કોમ્બેલના આ સૈનિકો વજ્રખાડુને (આયર્ન સાઈડઝ) નામે ઓળખાય છે. તેમણે માર્સ્ટનમૂરના યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો.

પીમ અને હેમ્પડન જેવા પ્રજ્ઞપક્ષના નેતાઓ મરણ પામ્યા હતા, એટલે પ્રજ્ઞપક્ષમાં કોમ્બેલ વિના ખીજો કોઈ સરનાયક રહ્યો ન હતો. ઇ. સ. ૧૬૪૫ માં પાર્લમેન્ટે તેને સૈન્યની વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું, એટલે તેણે પોતાના અનુયાયીઓને તેમાં દાખલ કર્યા. આ નવી સેનાએ નેસ્થીના યુદ્ધમાં રાજાને એવી તો જીજરી હાર અવરાવી, કે હવે યુદ્ધ કરવા જેટલું સૈન્ય પણ રાજા પાસે રહેવા પામ્યું નહિ.

વિઝહુનો અંત: ઇંગ્લેન્ડમાં જય પામવાની રાજાની સર્વ આશાઓ ધૂળ મળી, પરંતુ સ્કોટલેન્ડમાંથી મદદ મળવાની તેની રહીસહી આશા પણ નાશ પામી. તેના મિત્ર મોન્ટ્રોએ પ્રજ્ઞપક્ષના લશ્કરને બળે વાર હરાવ્યા પછી પોતેજ જીજરી હાર ખાધી, એટલે હવે સ્કોટ કે અંગ્રેજ બેમાંથી એકને શરણે ગયા વિના રાજાને ખીજો ઉપાય રહ્યો નહિ. તે ન્યૂઆર્ક મુકામે સ્કોટ લોકોને શરણે ગયો.

સ્કોટ લોકોને તો પ્રેસ્બિટરિયન ધર્મ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ દાખલ કરાવવાની ધગશ લાગી હતી. પરંતુ રાજાએ એમની એ માગણી સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી, એટલે તેમણે પોતાનાં માગતાં નાણાં લઈ લઈને રાજાને પાર્લમેન્ટને સ્વાધીન કરી દીધા.

યુદ્ધ સમાપ્ત થયું એટલે પાર્લમેન્ટના પ્રેસ્બિટરિયન અંગ્રેસરોએ સૈન્યને વિખેરી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો. પરંતુ સૈન્યને તો વિજયનો કેફ ચડ્યો હતો, એટલે તેણે એમને એમ વિખેરાઈ જવાની ના પાડી. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞપક્ષમાં પડેલી કૂટનો લાલ લઈ રાજાએ બંને પક્ષ જોડે વિષ્ટિ ચલાવવા માંડી, અને બંનેને પરસ્પરની વિરુદ્ધ લંબેરવા માંડ્યા. આ દરમિયાન રાજાએ સ્કોટ લોકોને પોતાની મદદે આવવા લલચાવવા માંડ્યા. ઇ. સ. ૧૬૪૮ માં રાજપક્ષના અને મધ્યમ વિચારના માણસોએ રાજાની જિંદગી લયમાં છે કહીને દેરદેર તોફાન મચાવી મૂક્યું, અને કેટલાક ઉત્સાહી સ્કોટ લોકો

ચાર્લ્સનો પક્ષ કરીને સરહદ ઓળંગી ઇંગ્લેન્ડમાં ઉતરી આવ્યા. કોમ્વેલ અને ફેરફેરે સર્વ તોફાન સમાવી દીધાં અને સ્કૉટ લોકોને હરાવ્યા.

રાજાનો વધ: સૈન્યની ગેરહાજરીનો લાલ લઈ પાર્લમેન્ટે રાજા જોડે વિશ્વિ ચલાવવા માંડી હતી, પરંતુ કોમ્વેલ અને તેના સિપાઇઓની તો ખાતરી હતી, કે જ્યાં સુધી એ બેવચની અને હત્યારો રાજા જીવતો રહેશે ત્યાં સુધી જંપીને બેસવા વારો આવનાર નથી. સૈન્યની સત્તા એટલી વધી ગઈ હતી કે પાર્લમેન્ટ પણ તેની સામે થઈ શકે તેમ ન હતું. કર્નલ પ્રાઇડ નામે કોમ્વેલના તાબાનો અમલદાર સૈન્ય લઈ આમની સલાના દરવાજા પાસે ઉભો રહ્યો, અને પાર્લમેન્ટનો જે સભ્ય રાજા જોડે સંધિ કરવાના મતનો હોય તેને પાર્લમેન્ટના મકાનમાં જતાં અટકાવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સૈન્ય જોડે સંમત થનાર સભ્યો અને સૈન્યની બનેલી ‘હુંડી’ પાર્લમેન્ટે ખૂની ચાર્લ્સ પર રાજદ્રોહના આરોપસર કામ ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. તપાસ ચાલી; ચાર્લ્સે અદાલતનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી, છતાં કામ તો ચાલ્યું, અને તેને દેહાંતદંડની સજા થઈ. ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં તેના મહેલની ભોજનશાળા પાસે તેનો વધ કરવામાં આવ્યો.

હવે કોમ્વેલ અને તેના સૈન્યની સત્તા સર્વોપરિ થઈ. દેશમાં લશ્કરી દોર જામ્યો.

૪. સૈન્યસત્તાકે રાજ્ય.

રાજવધનાં પરિણામ: ચાર્લ્સનો વધ તો કર્યો, પરંતુ તેથી તો અવ્યવસ્થા ઘટવાને બદલે વધી. અંગ્રેજ પ્રજાનો મોટો ભાગ રાજાની હત્યાને પસંદ કરતો ન હતો, તેમ તેને તેની જરૂર પણ લાગી ન હતી; છતાં પાર્લમેન્ટ અને સૈન્યે દેખીતા સંપત્તી કામ લીધું, ત્યાં તેની વિરુદ્ધ પડવાની કોની હિંમત હતી? હુંડી પાર્લમેન્ટે રાજપદ રદ કરવાનો અને અમીરોની સલા અંધ કરવાના કાયદા પસાર કરી દેશમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અમલ જાહેર કર્યો; છતાં ખરી સત્તા તો સૈન્યની પાસેજ રહી.

સ્કૉટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડે આ ફેરફારો સ્વીકાર્યા નહિ. સ્કૉટ લોકોએ

પાર્લમેન્ટનો પક્ષ કર્યો હતો એ ખરું, પરંતુ સમગ્ર પ્રગ્નએ રાજની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવામાં સંમતિ આપી ન હતી. મોન્ટ્રોઝ અને તેના અનુયાયીઓ રાજપક્ષના હતા, અને તેમણે રાજનો પક્ષ લઈને યુદ્ધ પણ કર્યો હતો. સ્કૉટ લોકોએ ચાર્લ્સના પુત્ર ચાર્લ્સ રાજનો રાજ તરીકે સ્વીકાર કરી જીવ જતાંએ તેની પડખે ઉભા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યના શત્રુઓને દાખી દેવા માટે હાલ તરત તો પાર્લમેન્ટને સૈન્યની જરૂર પડી.

આયર્લેન્ડ: આયર્લેન્ડનો વારો પહેલો આવ્યો. વાસ્તવિક રીતે તો ઇ. સ. ૧૬૪૧ નો બળવો આયર્લેન્ડમાં શરૂ થયો ન હતો. ત્યાં શાંતિ આણવા માટે પાર્લમેન્ટે કોમ્બેલને સેનાપતિ બનાવીને મોકલ્યો, એટલે તે તો ચુનંદા વળ્યાલુઓને લઈ ત્યાં ઉપડ્યો. શુરા આઈરિશોનું આવા બળવાનું સૈન્ય પાસે કર્યું ચાલ્યું નહિ: ડ્રોથેડા અને વેક્સફોર્ડની ટુકડીઓએ કોમ્બેલ સામે થોડી થણી ટક્કર ઝીલી, પરંતુ કોમ્બેલે બંને કિલ્લા સર કર્યા, શહેરો લૂટ્યાં અને તેમાંની લશ્કરી ટુકડીઓને નિર્દય રીતે કાપી નાખી. બળવાખોરોમાં કોમ્બેલના નામની ધાક બેસી ગઈ, અને ખુલ્લાં તોફાન તો બંધ પડ્યાં; પરંતુ કોમ્બેલના આ રાક્ષસી કૃત્યથી આઈરિશોના હૃદયમાં જે કડવાશ પેસી ગઈ, તે તો કેટલીએ પેઢી સુધી નીકળીજ નહિ.

સ્કૉટલેન્ડમાં યુદ્ધ સળગી ઉઠવાથી કોમ્બેલને પોતાનું કાર્ય અધુરું મૂકીને જવું પડ્યું, એટલે આયર્લેન્ડ જતવાનું બાકી રહેલું કાર્ય તેના જમાઇએ પુરું કર્યું.

આયર્લેન્ડની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ બંધ કરી ત્યાંના પ્રતિનિધિઓને ઇંગ્લેન્ડની પાર્લમેન્ટમાં મોકલવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. ત્યાંના જમીનદારોની જમીન પડાવી લેવામાં આવી, તેમને કૌનોટમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યા, અને તેમની જગીરો અંગ્રેજ સિપાઇઓ કે મ્યુરિટન વસાહતીઓને આપી દેવામાં આવી.

સ્કૉટલેન્ડ: કોમ્બેલની ખરી શક્તિની પરીક્ષા તો સ્કૉટલેન્ડમાં થઈ. સ્કૉટલેન્ડમાં પ્રેસ્બિટિરિયન અને મોન્ટ્રોઝનો એમ એ પક્ષ હતા, અને રાજપુત ચાર્લ્સ બંને જોડે વિદ્વિ અલાવતો હતો. ચાર્લ્સ પ્રેસ્બિટિરિયન ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો પ્રેસ્બિટિરિયન પક્ષ તેને સહાય કરવા તત્પર હતો.

ચાર્લ્સે પ્રથમ તો મોન્ટ્રોઝ પર આધાર રાખ્યો. પરંતુ થોડાજ સમયમાં મોન્ટ્રોઝ હાર્યો, વિરોધીઓના હાથમાં પકડાયો અને માર્યો ગયો. ચાર્લ્સે પ્રેસ્બિટરિયન ધર્મનો સ્વીકાર કરવાની પ્રતિજ્ઞામાં સહી કરી, એટલે સ્કૉટ લોકોએ ચાર્લ્સનો પક્ષ લઇ પાર્લમેન્ટ સામે હથિયાર ઉગામ્યાં. પાર્લમેન્ટે ક્રોમવેલને આયર્લેન્ડમાંથી બોલાવી સ્કૉટલેન્ડ જવાની આજ્ઞા કરી. ક્રોમવેલ તો સરહદ ઓગાંગી સીધો એડિનબરો સુધી પહોંચી ગયો. તેણે સ્કૉટ સૈન્યને ડન્યારના યુદ્ધમાં જળરી હાર આપી, (ઇ. સ. ૧૬૫૦). પરંતુ તેથી યુદ્ધનો અંત આવ્યો નહિ; ક્રમકે બીજેજ વર્ષે ચાર્લ્સે સન્ય સહિત ઇંગ્લેન્ડ પર ચડાઇ લઇ જવા માટે નીકળ્યો. આ સમાચાર સાંભળી ક્રોમવેલ તેની પાછળ દોડ્યો, અને વુર્સ્ટરના યુદ્ધમાં તેણે ચાર્લ્સના સૈન્યનો કચરધાણુ વાળી નાખ્યો, (ઇ. સ. ૧૬૫૧). ચાર્લ્સને રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જઇ દોઢ માસ સુધી જવ હાથમાં રાખી છુપાતા ફરવું પડ્યું. આખરે તે ફ્રાન્સ નાસી છુટ્યો.

ક્રોમવેલનો જોજેકાર થઇ રહ્યો. ઇંગ્લેન્ડ, સ્કૉટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડનાં

ક્રોમવેલ.

રાજ્યો સમર્થ સેનાપતિ ક્રોમવેલને ચરણે પડ્યાં. તેની અને તેના સૈન્યની સત્તા વધી પડી; તેને પૂછી શકે એવું કોઇ દેશમાં રહ્યું નહિ.

હોલેન્ડ જોડે વિગ્રહ:

(ઇ. સ. ૧૬૫૨-૫૪) આ સમયે દરિયાઇ સત્તામાં હોલેન્ડ શ્રેષ્ઠ ગણાતું હતું. ડન્યાર અને વુર્સ્ટરનાં યુદ્ધો લડી સૈન્યે જે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેને ઝાંખપ લગાડે એવાં દરિયાઇ યુદ્ધ કરવાની હોંસમાં હુંડી પાર્લમેન્ટે હોલેન્ડ જોડે કચારનીએ તકરાર ઉપાડી

હતી. પછી તો તેણે એક કાયદો કરી એવું ઠરાવ્યું કે ઇંગ્લેન્ડમાં આવતો અને ત્યાંથી જતો સર્વ માલ અંગ્રેજી વહાણોમાંજ લરાવો જોઈએ, અથવા તો જે દેશમાં માલ અન્યો હોય ત્યાંના વહાણમાં આવવો જોઈએ. આ કાયદાને નૌયાનનો કાયદો (નેવિગેશન એક્ટ) કહે છે. આથી તો વલંદાઓના વહાણવટાના વેપારને ફટકો પડ્યો, એટલે તેમણે વિગ્રહ જાહેર કર્યો. શરૂઆતમાં તો વલંદાઓને જય મળ્યો; કેમકે તેમની પાસે વહાણો અને સાધનો પુષ્કળ હતાં. પરંતુ બીજેજ વર્ષે રોયર્ટ બ્લેક નામે નિપુણ અંગ્રેજ નૌકાસેનાધિપતિએ વલંદાઓને મારી હાંકી કાઢ્યા. ઇ. સ. ૧૬૫૪ માં વલંદાઓએ સંધિ કરી.

હુંડી પાર્લમેન્ટ ખરખારત: હાંબી પાર્લમેન્ટના ભાગ જેવી હુંડી પાર્લમેન્ટનો અંત ઇ. સ. ૧૬૫૩ માં એકાએક આવ્યો. એ પાર્લમેન્ટ કંઈ પ્રજાની ખરેખરી પ્રતિનિધિ ન હતી, અને પ્રજામાં તેના પ્રતિષ્ઠા રહી ન હતી. તેમાં વળી માતેલા થએલા સૈન્ય જોડે તેને આણુપનાવ થવા લાગ્યો. કોમ્વેલ અને તેના સૈન્યની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠા તેનાથી સહી શકાતી ન હતી. કોમ્વેલે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની વાતો કરવા માંડી, ત્યારે તેમણે નવી પાર્લમેન્ટ મળે તો પણ આ પાર્લમેન્ટના સભ્યો ચાલુ રહે અને બાકીના બીજા નવા આવે એવી પેરવી કરવા માંડી. તેમણે તો આગળ વધીને સૈન્યના હવે કશી જરૂર રહેતી નથી, માટે તેને વધારે વાર રાખવાથી લાભ નથી એ પ્રકારની ચર્ચા પણ ઉપાડી. કોમ્વેલ આ સાંભળીને ક્રોધથી ધ્રુધવાઈ ઉઠ્યો. એક દિવસ ત્રણસો સિપાઈઓને સાથે લઈ તે સભાગૃહમાં ગયો. ત્યાં ચાલતી ચર્ચા થોડા વખત સાંભળ્યા પછી તે ઉભો થયો અને સભ્યોની સ્વાર્થપરાયણતા અને લોભવૃત્તિની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી બોલ્યો, “તમે જતા રહો! તમારા કરતાં સારા માણસોને તમારું સ્થાન લેવા દો.” પછી તેણે બળાતકારે સભ્યોને કાઢી મૂક્યા. હવે દેશમાં કોમ્વેલ અને તેનું સૈન્ય એજ ખરા રાજકર્તા રહ્યા.

દેશરક્ષક કોમ્વેલ: થોડા માસ પછી મળેલી બીજી પાર્લમેન્ટે તેને દેશરક્ષકનું (લૉર્ડ પ્રોટેક્ટર) પદ આપ્યું, એટલે ખરી રીતે તે દેશનો રાજા બની રહ્યો. તે ડાહ્યો, દઢ નિશ્ચયનો, ઠરેલ અને ધર્મ સંબંધી ઉદાર મનવાળો

હતો. તેની સ્વદેશનાતિમાં તે ઘણો કડક હતો, એટલે અંગ્રેજ પ્રજા કોમ્વેલ પ્રત્યે પ્રીતિ રાખતી નહિ. પાર્લમેન્ટે તેને સત્તા આપી હતી ખરી, પરંતુ તે તો માત્ર દેખાવનાજ હતી; ખરી સત્તા તો સૈન્ય પાસેજ હતી, એટલે કોમ્વેલને તેના પર આધાર રાખવો પડતો હતો, અને તેનાથી વિરુદ્ધ જઈ શકાતું ન હતું. એક પાર્લમેન્ટે તો તેને રાજીનો ઇલ્કાળ સ્વીકારવાના વિનંતિ કરી, પણ કોમ્વેલે તેમ કરવાની ના પાડી; કેમકે તે જાણતો હતો કે સૈન્યને એ ગમતી વાત નથી. તેણે ત્રણ ત્રણ વાર પાર્લમેન્ટ બોલાવી છતાં તેને તેમાંથી એક જોડે પણ બન્યું નહિ. હવે તેણે પાર્લમેન્ટ વિનાજ એકલે હાથે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. જીલમગારની સામે થનાર આ ચોક્કો સત્તા મળતાં જીલમગારનો પણ જીલમગાર નીવડ્યો. તેણે દેશને અગિઆર પરગણાંમાં વહેંચી નાખી દરેક ઉપર લશ્કરી સુબો નીમ્યો. આ દરેક સુબો ચાર્લ્સના અધિકારીઓ કરતાં વધારે આપખુદ હતો. લોકો ઉપર સખત કરવેરા પડવા લાગ્યા. દેશભરમાં પ્યુરિટન અમલ જમતાં આનંદ, ઉત્સવ, નાચરંગ અને મીજમાની બંધ પડી ગયાં; અને પ્રજા નિરુત્સાહી બની ગઈ. મહુમ રાજની બૂલો વીસરી લોકો તેને પ્રેમથી યાદ કરવા લાગ્યા, અને કોમ્વેલનું ખૂન કરવાને માટે કાવતરાં પર કાવતરાં થવા લાગ્યાં.

કોમ્વેલની ખરી પ્રતિષ્ઠા તો તેની પરદેશનીતિમાં હતી. તેના સમયમાં ઈંગ્લેન્ડનો વફર વધી ગયો, અને યુરોપનાં મહારાજ્યોમાં તેની ગણતરી થવા લાગી. વલ્લદાઓ જોડેના યુદ્ધમાં મેળવેલા જય વિષે તો પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. આ ઉપરાંત તે સમયે ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે ચાલતા વિગ્રહમાં ફ્રાન્સનો પક્ષ લઈ તેણે ડન્કર્ક નામે સ્પેનનો એક કિલ્લો પડાવી લીધો; વળી અમેરિકામાં વસેલા અંગ્રેજ ખલાસીઓને તેમનો ધર્મ પાળવા દેવાની તથા તેમને મરજીમાં આવે તેમ વેપાર કરવા દેવાની કોમ્વેલની માગણી સ્પેને સ્વીકારી નહિ, ત્યારે તેણે એક દરિઆઈ યુદ્ધમાં તેને હરાવી તેને જોમેકા નામે દ્વીપ કબજે કર્યો. તેના સમયમાં નૌકાસૈન્યની વૃદ્ધિ થઈ.

એકંદરે કોમ્વેલે ઈંગ્લેન્ડમાં શાન્તિ અને એકતા આણ્યાં. જે સમયમાં બંડખોરી અને મારફાડ એ રોજના સામાન્ય બનાવો હતા, તે યુગમાં આ મહાપુરુષે પોતાની અથાક મહેનત અને દૃઢ મનોબળથી દેશમાં એકતા અને શાન્તિ આણ્યાં.

પાર્લમેન્ટ જોડેના નિત્યના ઝગડાથી ચાક્રિલો, લોકના તિરસ્કારથી ખિન્ન થયેલો, ઈંગ્લેન્ડને સ્વતંત્ર બનાવવાનાં સ્વપ્ન ધૂળ મળ્યાથી મનભંગ થયેલો, પોતાની એકની એક પ્રિય પુત્રીના મૃત્યુના અસહ્ય દ્રાથી નરમ પડી ગયેલો આ સમર્થ દેશરક્ષક ઇ. સ. ૧૬૫૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૩ જી તારીખે મોડી રાતે મરણ પામ્યો.

સૈન્યસત્તાક રાજ્યનો અંત: ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં પાર્લમેન્ટે ક્રોમવેલને પોતાનો વારસ નીમવાની સત્તા આપી હતી, એટલે તેણે પોતાના પુત્ર રિચર્ડને પોતાનો વારસ બનાવ્યો હતો; પરંતુ રિચર્ડ નમાલો અને શક્તિહીણ હોવાથી મગફર સૈન્યને કબ્જે રાખવા જેટલી તેનામાં તાકાત ન હતી. તેણે પોતાની શક્તિનો વિચાર કરી પોતાની જગાતું રાજનામું આપી દીધું, (૧૬૬૦). દેશમાં અવ્યવસ્થા મચી રહી. ફોલ્કલાંસિપાઇઓની સામે થવાની કોઇની હિંમત રહી નહિ. હુંડી પાર્લમેન્ટને બોલાવવામાં આવી, પરંતુ તેને અને સૈન્યને અણબનાવ થયાથી તેને જલદીથી વિખેરી નાખવામાં આવી. સૈન્યના સરદારોએ પાર્લમેન્ટ વિના રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેઓમાં આવેલી પરસ્પરની ઇર્ષાને લીધે તેમનું જોર પડી ભાંગ્યું, અને હુંડી પાર્લમેન્ટને ફરી બોલાવવાની જરૂર પડી.

આ સમયે ક્રોમવેલે રૉડાટલેન્ડમાં મોકલેલા મન્ડ નામના ચતુર અને કચેલ સેનાપતિએ જોઇ લીધું, કે દેશને રાજની જરૂર છે. પોતાના સૈન્ય સહિત તે લંડન આવ્યો આવ્યો. તેણે સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ મેળવવાના હુકમ કાઢ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં લાંબી પાર્લમેન્ટનો છેલ્લો કટકો મળીને વિખેરાઇ ગયો, અને નવી પાર્લમેન્ટની વરણી થઇ, તેમાં ઈંગ્લેન્ડમાં ફરીથી રાજસત્તા સ્થાપવાના મતવાળા ધણા સભ્યો આવ્યા.

આ દરમિયાન રાજપુત ચાર્લ્સ હોલેન્ડમાં આવેલા બ્રેડા શહેરમાં રહ્યો રહ્યો ઈંગ્લેન્ડનો મામલો બારીકીથી તપાસી રહ્યો હતો. તેણે લાગ જોઇ પ્રજા જોગો સંદેશો મોકલી વચન આપ્યું, કે મને જો ગાદી આપવામાં આવે તો સર્વને ક્ષમા આપીશ, અને સર્વને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે ધર્મ આજવાની છૂટ આપીશ, તથા સૈન્યનો ચડેલો પગાર પણ ચૂકવી આપીશ.

અગાંતિ, અંધાધુંધી અને કાવતરાથી અંગ્રેજો ચાકી ગયા હતા. પાર્લમેન્ટે સર્વાનુમતે ચાર્લ્સને ગાદી સ્વીકારવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. ચાર્લ્સ ઈંગ્લેન્ડમાં પાછો આવ્યો (ઇ. સ. ૧૬૬૦), અને સૈન્યસત્તાક રાજ્યનો અંત આવ્યો. રાજાના ગાદીએ પાછા આવવાના આ બનાવને રાજ્યસ્થાપન (રેસ્ટોરેશન) કહે છે.

૫. ચાર્લ્સ ૨ જો.

ઇ. સ. ૧૬૬૦-૧૬૮૫.

સ્વભાવ: નવા રાજા ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તો લોકોનો હર્ષ સમાતો ન હતો. રાજા લંડન આવ્યો ત્યારે તેને જોવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે

ચાર્લ્સ ૨ જો.

લોકોની મેદની મળી હતી; તેને આખે રસ્તે હર્ષ અને આવકારના પોકાર થઇ રહ્યા હતા; રસ્તામાં ફૂલ પાથરી હતાં, દેવળોમાં ઘંટા વાગતી હતી અને આનંદની ઉજવણી પૂરી મહાલવા માટે રસ્તામાં લોકોના ઉપયોગ માટે દારૂનાં પીપ ખુલ્લાં મૂકી દેવામાં આવ્યાં હતાં.

ત્રીસ વર્ષનો તરુણ રાજા સમર્થ, ડાહ્યો, રમુજી, ખબરદાર અને હુમ્મયો હતો. તેણે આવતાં-વેતજ નક્કી કરી લીધું કે પ્રજાને અણગમો થાય તેવું કાર્ય કદી ખુલ્લી રીતે કરવું નહિ.

રાજા અને પાર્લમેન્ટ: ચાર્લ્સ તેના પિતા કરતાં ડાહ્યો હતો. તેની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ પણ સારી હતી; કેમકે તેની પહેલી પાર્લમેન્ટે હર્ષના

આવેશમાં દર વર્ષે બાંધી રકમ આપવાને બદલે અમુક જગતોની ઉપજ તેના જીવનભરની નક્કી કરી આપી. ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં મળેલી પાર્લમેન્ટ-માં રાજપક્ષના એટલા સભ્યો આવ્યા હતા, કે તેને દરબારી પાર્લમેન્ટ કહેવામાં આવે છે. આવી સારી પાર્લમેન્ટ ફરી મળનાર નથી એમ જાણી ચાલ્સે ક્રાઈ સભ્યને લાંચ આપીને અને ક્રાઈ સભ્યની જોડે દોરતી બાંધીને તેને ૧૭ વર્ષ સુધી રાખી, અને તેની જોડે તકરારમાં ન ઉતરવાની ખબરદારી રાખી.

કલેરન્ડનનો કારભાર: ચાર્લ્સનો પહેલો પ્રધાન એડવર્ડ હાઈડ નામે કલેરન્ડનનો અમીર હતો. કલેરન્ડન એમ માનતો હતો કે દેશમાં એકતા અને શાંતિ આણવાં હોય તો પ્રજાનો ધર્મ એક હોવો જોઈએ, એટલે સર્વેએ ઇંગ્લેન્ડનો રાષ્ટ્રધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. તે સમયે ધણાએ એવા ખૂરિટન હતા કે જેમણે ચાર્લ્સને ગાદી અપાવવામાં લાગ લીધો હતો, છતાં જેને તેના ધાર્મિક વહીવટ સંબંધી નીતિ ગમતી ન હતી. આ પ્રમાણે જે પ્રોટેસ્ટન્ટ ઇંગ્લેન્ડના રાષ્ટ્રીય ધર્મમાં માનતા ન હોય તે સર્વને અપ્રતિષ્ઠાગ્રાહી (નોન-કોન્ફર્મિસ્ટ) કહેવામાં આવે છે. કલેરન્ડને આ લોકો વિરુદ્ધ સખત કાયદા પસાર કરી અને ખૂરિટન પાદરીઓને રજા આપી રજાળતા કર્યા; તેમને રાજ્યમાં નોકરી લેવાની, શિક્ષક થવાની કે પોતાની પૂજા માટે એકઠા થવાની પણ મના કરી. વળી તેઓથી શહેરથી પાંચ માઈલની હદમાં પણ પેસી શકાતું નહિ. સર્વ ધર્મને સરખા ગણવાનું પોતે આપેલું વચન પાળવાને ચાર્લ્સ આતુર ન હતો. પાર્લમેન્ટજ જે આ ખૂરિટનો પર જીલમ વરસાવવા માગતી હોય, તો પછી તેમણે પસાર કરેલા કાયદાઓમાં સહી કરી આપવામાં શું જોડું? એમ કરવાથી પાર્લમેન્ટ તો રાજી રહેશે.

ચાર્લ્સ ૧લાની તપાસ ચલાવવામાં મદદ કરનારા દસ માણસોને ફાંસી આપવામાં આવી, અને કોમ્બેલ અને તેના જમાઈનાં શય જોદી કાઢી તેમને લટકાવવામાં આવ્યાં.

મોટી મરકી: કલેરન્ડનના કારભારનો અંત ભુંડો આવ્યો. પ્રથમ તો ઇ. સ. ૧૬૬૫ માં લંડનમાં મહા ભયંકર મરકી ફાટી નીકળી. રાજ, શ્રીમંત, પાદરી, વૈદ્યો, જેમનાથી બન્યું તે સર્વ શહેર છોડી જતા રહ્યાં.

શહેર સ્મશાન જેવું સૂતું થઈ રહ્યું. રસ્તામાં ઘાસ ઉગી ગયાં, અને માણસો તો ટપોટપ એટલાં મરવા માંડ્યાં કે પ્રત્યેકના છેલ્લા સંસ્કાર કરવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યા; મોટા ખાડાઓ ખોદી તેમાં મુડદાંઓના દગ ઠલવાવા લાગ્યા. આખરે બીજે વર્ષે મોટી આગ લાગવાથી આ મરકીના જંતુઓ નાશ પામ્યા. એ ભયંકર આગથી લંડનને નુકસાન તો થયું ખરૂં, પરંતુ તેથી શહેરની જીની, સાંકડી, ગંદી ગલીઓ નાશ પામી. પછી બંધા-એલા નવા રસ્તા પહોળા થયા, અને ધરોમાં વધારે હવા અને પ્રકાશ દાખલ થયાં.

વલંદાઓ જેડે વિગ્રહ: પરંતુ આથી જુડી આપદા તો એ હતી, કે એક દિવસ લંડનના બજારમાં વલંદાઓની તોપોના ગડગડાટ સંભળાયા. ચાર્લ્સ ગાદીએ આવ્યા પછી કોમ્વેલના સમયમાં થએલો નૌયાનનો કાયદો ફરી સજીવન કરવામાં આવ્યો હતો; આ ઉપરાંત જેડે જેડે એમ પણ ફરમાવવામાં આવ્યું કે સંસ્થાનોએ ઈંગ્લેન્ડથીજ માલ મંગાવવો, અને તેમનો તૈયાર માલ ઈંગ્લેન્ડ કે તેનાં સંસ્થાનો સિવાય બીજે મોકલવો નહિ. આથી વલંદાઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે વિગ્રહ જાહેર કરવામાં આવ્યો; કેમકે જો વલંદાઓથી અંગ્રેજ સંસ્થાનો જેડે વેપાર થઈ ન શકે, તો તેમનું વહાણવટું પડી લાગે અને તેમનો અમેરિકાનો વેપાર તૂટે. અને પક્ષ અહાદુરીથી લડ્યા. વલંદાઓના એક કાફલાએ છેક ટેક્સમાં ઉતરી આવી, એધામમાં પડેલાં કેટલાંક વહાણો બાળી નાખ્યાં. અંગ્રેજ કાફલો તદ્દન નિરાધાર સ્થિતિમાં હતો. રાજ્યએ તેની કદી દરકાર કરી ન હતી, અને તેને માટે પાર્લમેન્ટે આપેલાં નાણાં મોજશોખ અને રંગરાગમાં ઉડાવી નાખ્યાં હતાં. ખલાસીઓ અને અમલદારોને ચડી ગએલા પગાર પણ મળ્યા ન હતા. આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજોને ન્યૂ ઍમ્સ્ટર્ડેમ નામે હડસન નદી ઉપર આવેલું વલંદા સંસ્થાન મળ્યું. અંગ્રેજોએ તેનું નામ અદલીને ન્યૂયૉર્ક રાખ્યું.

ધર્મછૂટનું જાહેરનામું: કલેરન્ડનનું હવે આતી બન્યું. તેને અપમાન આપી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. પાર્લમેન્ટે તેના પર દેશનાં નાણાંનો દુરુપ-યોગ કરવાનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવવાની તજવીજ કરવા માંડી, એટલે તે ફ્રાન્સ નાસી ગયો. ચાર્લ્સે પોતાના મિત્રોમાંથી પાંચને પોતાના સલાહકાર

નીમી તેમની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. તેમાંના એ રોમન કેથોલિક હતા. આ પ્રધાનોના નામના પ્રથમ અક્ષરો ઉપરથી તેને કેથોલિક પ્રધાનમંડળને નામે ઓળખવામાં આવે છે.

વલંદાઓ નેડેનો વિગ્રહ પૂરો થયો. ઇંગ્લેન્ડ, હોલેન્ડ અને સ્વીડન વચ્ચે સંધિ થઈ હતી; કેમકે એ ત્રણે રાજ્યોને ફ્રાન્સનો ભય લાગ્યો હતો. ફ્રાન્સમાં આ સમયે ચૌદમો લુઈ નામે બળવાન અને મહત્વાકાંક્ષી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે સ્પેનિશ નેધર્લેન્ડઝ અને હોલેન્ડ પર હુમલો કર્યો હતો. એક કેથોલિક પાડોશી આ પ્રમાણે બળવાન થઈ પડે એ વાત અંગ્રેજ પાર્લમેન્ટથી સહી ન ગઈ, એટલે લુઈને આગળ વધતો અટકાવવા માટે ઉપર કહેલી સંધિ કરવાની તેણે રાજીને ફરજ પાડી હતી.

પરંતુ ચાર્લ્સને તો નાણાંની જગરી ભીડ હતી. બીજા સ્ટુઅર્ટ રાજાઓની પેઠે ચાર્લ્સ ખૂબ ઉડાઉ હતો. એટલે પાર્લમેન્ટે તેને ભરપટ્ટે નાણાં આપ્યા છતાં તે તંગીમાંજ રહેતો. તેણે પોર્ટુગલની રાજકુવરી નેડે લગ્ન કરી તેની નેડે આવેલો દાયબો નાયરંગ અને જલસામાં ખર્ચા નાખ્યો; પછી કોંગેલે સ્પેન પાસેથી પડાવેલો ડન્કર્કનો કિલ્લો પાંચ લાખ પાઉન્ડ લઈને ફ્રાન્સને વેચી નાખ્યો; તો પણ તેને નાણાંની તાણ પડવા લાગી. હવે તેની દૃષ્ટિ ફ્રાન્સના રાજા લુઈ તરફ ગળી. તેનો રાજભંડાર ભરેલો હતો, અને તે ચાર્લ્સને મોંમાગ્યાં નાણાં આપવા તૈયાર હતો. કેટલીક વિશિષ્ટ પછી ચાર્લ્સે લુઈ નેડે ખાનગી સંધિ કરી. તેમાં તેણે ઇંગ્લેન્ડમાં કેથોલિક પંથનો પ્રસાર કરવાનું અને વલંદાઓ સામે લુઈને સહાય આપવાનું વચન આપ્યું; તેના બદલામાં લુઈએ તેને ત્રણ લાખ પાઉન્ડનું વર્ષાસન અને અંગ્રેજો બળવો કરે તો તે બેસાડી દેવા માટે કેન્ય સૈન્યની મદદ આપવાનું કબજા કર્યું.

લુઈને આપેલા વચન પ્રમાણે રાજાએ ધર્મછૂટનું જાહેરનામું બહાર પાડી રોમન કેથોલિક અને અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહીઓને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની રજા આપી, અને તેમની વિરુદ્ધના કડક કાયદાઓ રદ કર્યાં. તેણે મનમાં એવી ગણતરી કરી રાખી હતી, કે કેથોલિક સિવાયના બીજા ધર્મવાળાઓ આવી છૂટ મળવાથી ખુશ થશે, એટલે કેથોલિકોને પણ તેવીજ

છૂટ મળે તેમાં તેમને વાંધો લેવા જેવું લાગશે નહિ. પરંતુ રાજની ગણતરી ખોટી પડી. અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહી એપિસ્કોપલ પંથની વિરુદ્ધ હતા ખરા, પરંતુ કેથોલિકોથી તો તેઓ ત્રાસતા અને તેમનો ઇચ્છોક તિરસ્કાર કરતા. આવી જાતના સ્વચ્છંદી જાહેરનામાથી સર્વ પ્રોટેસ્ટન્ટો રાજની સામે સંપી એક થઈ ગયા. પાર્લમેન્ટે એ જાહેરનામું પોતાની સંમતિ લીધા વિના રાજએ પ્રસિદ્ધ કરેલું હોવાથી તેને કેવળ ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યું. આ પ્રમાણે મામલો વીકરેલો જોઈ સમયસર રાજએ એ જાહેરનામું પાછું ખેંચી લીધું.

કસોટીનો કાયદો: આમ છતાંએ પ્રજામાં તો કેથોલિકો પ્રત્યે તિરસ્કાર રહ્યોજ; પાર્લમેન્ટ અને પ્રોટેસ્ટન્ટોને પણ રાજએ ધર્મછૂટનું જાહેરનામું ખેંચી લીધું એટલાથી સંતોષ ન વળ્યો. આથી ઇ. સ. ૧૬૭૩ માં એક કાયદો પસાર કરી પાર્લમેન્ટે એવું ઠરાવ્યું કે રાજ્યનો પ્રત્યેક અધિકારી એપિસ્કોપલ પંથનો હોવો જોઈએ, અને તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ, કે હું રોમન કેથોલિક સિદ્ધાન્તોમાં માનતો નથી. અનેક કેથોલિક નોકરોને પોતાની જગાનાં ટપોટપ રાજનામાં આપી દેવાં પડ્યાં. રાજનો ભાઈ ડ્યુક ઓફ યૉર્ક નૌકાસેનાધિપતિ હતા; તે કેથોલિક હોવાથી તેને પણ પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપવું પડ્યું. ડ્યુક ઓફ યૉર્કની પુત્રી મેરીનું લગ્ન હોલેન્ડના રાજકુમાર વિલિયમ જોડે કરવાનું પાર્લમેન્ટે રાજ પર દબાવ્યું કર્યું.

રોમિશ કાયદો: પ્રજાનો વિરોધ શમાવી દેવા માટે ચાર્લ્સે એમ કરવાનું પણ સ્વીકાર્યું; છતાંએ રોમન કેથોલિકોના નામથી લોકો ત્રાસી રહ્યા હતા. રાજ અને કેથોલિકો પ્રત્યે અણુવિશ્વાસના જામી રહેલા વાતાવરણનો લાલ લાલ ટાઈટસ ઓટસ નામના એક લુચ્ચા અને સ્વાર્થી પાદરીએ એવી વાત ફેલાવી કે રાજને મારી તેના ભાઈને ગાદી આપવાનું કેથોલિકોએ કાયદો રચ્યું છે; બધા આગેવાન પ્રોટેસ્ટન્ટોનો વધ કરવામાં આવનાર છે, અને ફ્રાન્સથી લશ્કર ઉતરી આવી આ કેથોલિકોની વહાર કરનાર છે. સર્વ વાત જુડી અને બનાવટી હતી, છતાં લોકોએ અક્ષરે અક્ષર સાચી માની. દેશભરમાં ત્રાસ અને અકળામણ વ્યાપી રહ્યાં. ટાઈટસના લુચ્ચા મળતીઆઓએ હડહડતાં જુઠાણાં ભરેલી સાક્ષીઓ પૂરી,

અને અનેક નિર્દોષ કૃથોલિકા ઉપર કાવતરામાં લાગ લેવાનું આજ મૂકી તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા. લોકોને મન તો કૃથોલિક એટલા દેશપ્રોહી અને કાવતરાખોર એમ વસી ગયું. પાર્લમેન્ટમાંના રાજના વિરોધી પક્ષના સભ્યો પોતાના સ્વાર્થી હેતુ સાધવા માટે લોકલાગણીને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. ટાઈટલ દેશોદ્ધારક તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો, અને તેને એક હજાર પાઉન્ડનું વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું.

બાતલ બિલ: દેશભરમાં વ્યાપી રહેલા ભયનો લાભ લઈને પાર્લમેન્ટમાં રાજના વિરોધી પક્ષે રાજનો ભાઈ રોમન કૃથોલિક હોવાથી તેને ગાદી મળે નહિ એવા અર્થનો ખરડો રજુ કર્યો. આમની સલાએ તો એ પસાર પણ કર્યો, પરંતુ અમીરોએ તેને ઉડાડી મૂક્યો. રાજને પાર્લમેન્ટ ખરખારત કરી. ત્યાર પછી તેણે ત્રીજી અને છેલ્લી પાર્લમેન્ટ ઓકસફર્ડમાં બોલાવી, તેમાં પ્રજાપક્ષના સભ્યો રાજસત્તા ઉપર બંધનો અને દાખ મૂકવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવ્યા, પરંતુ રાજપક્ષના સભ્યોની સંખ્યા જીતરી હતી, અને તેઓ જરૂર પડે તો રાજના પરંપરાના હકનું રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર હતા. બાતલ બિલ ફરીથી આમની સલામાં વંચાયું. ચાર્લ્સ પાર્લમેન્ટને વિખેરી નાખી અને બાકી રહેલાં વર્ષોમાં તેણે પાર્લમેન્ટ બોલાવીજ નહિ. ડચ્ક ઓવ ઓર્કનો વારસાહક ઇથી જતો બન્યો.

મૃત્યુ: પોતાના રાજ્યશાળના અંતનાં વર્ષોમાં ચાર્લ્સ દેશમાં સર્વસત્તાધારી થઈ પડ્યો. તેના આનંદો અને ખુશમિનનજી રવભાવથી પ્રજામાં પણ તે પ્રિય થઈ પડ્યો; આ રિયતિનો લાભ લઈ તેણે પ્રજાપક્ષના નેતાઓમાંથી જે કોઈ પોતાની સામે થાય તેને બંદીખાને મોકલવા માંડ્યા; એને તો તેણે ફાંસી પણ દાંધી. ઇ. સ. ૧૬૮૫ માં રાજ અણુચિતવ્યો માદો પડ્યો, અને એક અઠવાડીયામાં તો તેણે દેહત્યાગ કર્યો. મરણ પહેલાં પોતે રોમન કૃથોલિક છે એવો ખુદનો એકરાર તેણે કર્યો હતો.

ચાર્લ્સના રાજ્યકાળમાં રાજના વિરોધી પક્ષને ‘વ્હીગ’ અને રાજના હકનું રક્ષણ કરવાની હિમાયત કરનારા પક્ષને ‘ટોરી’ એવાં નામ મળ્યાં.

૬. રાજ્યકાન્તિ.

જેમ્સ ૨ જી: (ઇ. સ. ૧૬૮૫-૮૮) ચાર્લ્સના મૃત્યુ પછી તેનો લાઈ જેમ્સ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સંતોગો ધણુજ સારા હતા. કેથોલિક પ્રત્યેનું લોકોનું આગળનું ઝનૂન એટલે સુધી ઝોસરી ગયું હતું, કે નવો રાજ્ય કેથોલિક છે એ વાત ચાહન હોવા છતાં પ્રજાએ તેને આવકાર આપ્યો; અને સુખ્યત્વે રાજપક્ષના સભ્યોની બનેલી પાર્લિમેન્ટે તેને જીવનભરનું આદશાહી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. જેમ્સને બદલે જે કોઈ ચતુર રાજા હોત, તો આ સંયોગોનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવત; પણ જેમ્સ તો ધર્માધ, સાંકડા મનનો, સ્વાર્થી, ઢોંગી અને મિથ્યાભિમાની હતો. તેના અંતરમાં એ મુશ્કેલ હતી: રાજ્યસત્તા સર્વ પોતાની પાસે રાખવી, અને રોમન કેથોલિક ધર્મનો ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રસાર કરવો.

મન્મથનું બંડ: (ઇ. સ. ૧૬૮૫) ચાર્લ્સ રજીનો અનોરસ પુત્ર મન્મથનો દોકાર હોલેન્ડમાં જઈ રહ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણ, રૂપાળો, વિનયી અને યુદ્ધકલામાં કુશળ હોવા ઉપરાંત પ્રોટેસ્ટન્ટ હતો. જેમ્સ કેથોલિક હોવાથી લોકો તેના પ્રત્યે બેદીક્ષ હશે, એટલે તેઓ મને રાજ્ય થવામાં સહાય આપશે એમ ધારી તેણે સ્કોટલેન્ડના આર્ચબિશપના અમીરની મદદથી એક બંડજગાડ્યું. મન્મથ અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહીઓનું નાનું સૈન્ય લઈ ઇંગ્લેન્ડમાં આવી ઉતર્યો, અને અનેક મંજુરો, કારીગરો અને અભણ ગામડીઆઓ તેને જઈ મળ્યા. આગરૂદાર ગૃહસ્થો અને પાદરીઓ અલગ રહ્યા; કેમકે તેઓ એમ માનતા હતા કે જે પ્રોટેસ્ટન્ટજ રાજકર્તા બેઠાએ તો મેરીનો ગાદી પર હક થાય, અને નહિ કે મન્મથનો: તેણે પોતાને રાજ્ય જાહેર કર્યો એટલે અનેકનાં દીક્ષ દુભાયાં, પરંતુ રાજ્યલોકમાં ખેંચાએલા એ અમીરજાને લોકપ્રીતિની દરકાર ન હતી; તે તો પોતાના કવાયત કે તાલીમ વિનાના સૈન્ય સહિત આગળ વધ્યો. સેજમૂર પાસે રાજસૈન્યનો તેને ભેટો થયો. થોડાજ સમયમાં યુદ્ધ પુરું થયું, અને મન્મથનાં માણસો નાહાં કે કેદ પકડાયાં. મન્મથ પોતે પણ એ ત્રણ દિવસ પછી ભૂખે મરતી અને ચીંથરેલા દશામાં એક ખાઈમાંથી પકડાયો; તેને લંડન લઈ જવામાં આવ્યો, અને ત્યાં તેના પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.

હુત્યારી અદાલત: મન્મથને આખી પ્રજાનો ટેકો ન હતો એટલે માત્ર બંડ શમાવી દબનેજ રાજ્યએ દયા બતાવી હોત, તો તેની લોકપ્રિયતા વધી જત; પરંતુ જેમ્સને વેર લેવાની તરસ જાગી હતી; તેણે તો મન્મથ કે તેનાં માણસોને જરા પણ સહાય આપી હોય તેવાને સખત શિક્ષા કરી પોતાને ત્રાસ બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે જેફ્રીઝ નામના એક લોહી તરસ્યા, ન્યાયાધીશને બળવાખોરોની તપાસને માટે મોકલ્યો. તેણે અનેક અપરાધી કે નિરપરાધી માણસોને દંડવા માંડ્યા; કેટલાએ બિચારા દંડાયા, કેદ પકડાયા, ફાંસીએ લટક્યા, દેશનિકાલ થયા, કે જીવતા બાળી નંખાયા. એક બિચારી ગરીબ સ્ત્રીને ફાંસી આપવામાં આવી; કેમકે તેણે બે બંડખોરોને પોતાના ઘરમાં એક રાત આશ્રય આપવાનો ગુનો કર્યો હતો. જેફ્રીઝની અદાલતો હુત્યારી અદાલતોના નામથી ઇંગ્લેન્ડમાં વર્ષો સુધી યાદ રહી ગઈ. આ અદાલતની સળમાંથી જેઓ બચ્યા, તેમને વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાં ગુલામ તરીકે વેચી નાખવાનો હુકમ થયો.

જેમ્સના આ નિર્દય કૃત્યનું પરિણામ ધાર્યા કરતાં ઉલટુંજ આવ્યું. દેશના બેવડા લોકો ભય પામી જાય એવા હેતુથી કરવામાં આવેલી આ ભયંકર શિક્ષાથી તો ઉલટા રાજપક્ષના માણસો પણ રાજ્યથી વિરુદ્ધ થઈ બેઠા: લોકોનું રાજ પરથી દીલ ઉડી ગયું, અને જેમ્સની પડતીનો દિવસ પાસે આવ્યો.

જેમ્સની સત્તા: હવે રાજ્યની સત્તા ખૂબ વધી ગઈ. દેશમાં તેની સામે થાય એવું કોઈ રહ્યું નહિ; તેણે બંડ બેસાડી દીધું હતું: પાર્લિમેન્ટે તેને મોટું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું હતું. તેની પાસે ૨૦,૦૦૦ સૈનિકોનું બહાલી લશ્કર હતું. પોતાનું મનધાર્યું કરતાં હવે તેને કોઈ અટકાવનાર રહ્યું નહિ, એટલે તેણે દેશને કેથોલિક બનાવવાનો પોતાનો મનોરથ અમલમાં આણવાનો આરંભ કર્યો.

છેલ્લાં કૃત્યો: રાજ્યએ પોતાના અંગરક્ષકોની ટુકડીમાં અને સૈન્યમાં કેથોલિક સિપાઇઓની ભરતી કરવા માંડી. આ તો ક્રેસોટીના કાયદાનો ખુલ્લો ભંગ થવા લાગ્યો; કેમકે એ કાયદા પ્રમાણે તો રાજ્યના સર્વ નોકરો ઇંગ્લેન્ડનો રાષ્ટ્રીય ધર્મ પાળનારા હોવા જોઈએ, પરંતુ રાજ્યએ તો પોતાની આસ સત્તાથી રોમન કેથોલિકોને એ કાયદાના બંધનમાંથી મુક્તિ આપી.

ધીમે ધીમે તેણે આગળ વધીને ધર્માલયોમાં અને વિદ્યાલયોમાં પણ કૃથોલિકાની નીમણૂક કરવા માંડી. પાર્લમેન્ટે રાજના આ સ્વચ્છંદી કૃત્ય સામે વાંધો લીધો, એટલે રાજએ પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી.

આ પ્રમાણે દેશના કાયદાઓનો અમલ બંધ કરવાનો કે મોકુફ રાખવાનો રાજનો જીના કાળથી ચાલ્યો આવતો હતો એ એવો જોમ્સનો દાવો હતો. પ્રાચીન કાળમાં જોમણે કાયદાનો અબજુતો લંગ કર્યો હોય, અથવા જોમને ન્યાયાધીશોએ અણબટતી સજા ફરમાવી હોય, તેવાઓ ઉપર કાયદાનો અમલ થતો બંધ રાખવાની રાજને ખાસ સત્તા હતી એ વાત ખરી, પરંતુ એ હકનો આવો સ્વચ્છંદી અર્થ કે ઉપયોગ કોઈ રાજએ કર્યો ન હતો. વળી રાજના ટુકડાખાઉ ન્યાયાધીશોએ ફેંસલો આપ્યો કે રાજ તો કાયદાથી ઉપરવટ છે, એટલે તેને આ પ્રમાણે કાયદો રદ કરવાનો કે તેનો અમલ થતો અટકાવવાનો હક છે. પાર્લમેન્ટ અને પ્રજા ઉપર પોતાનો દાવ બેસાડવા માટે રાજએ કૃથોલિક સિપાઇઓનું લશ્કર ઉભું કરવા માંડ્યું. લંડન પાસેજ આ સૈન્યે પડાવ નાખ્યો.

આજ સુધી રાજભક્ત રહેલા ધર્મગુરુઓ પણ રાજની આવી સ્વચ્છંદી વર્તણૂકને લીધે તેની સામે થવા લાગ્યા, એટલે જોમ્સે અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહીઓને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર કર્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં ધર્મછૂટનું જાહેરનામું બહાર પાડી દરેક માણસને પોતાને અતુકૂળ પડે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી, અને દરેક ધર્મસ્થાનમાં તે જાહેરનામું વાંચવાની ધર્મગુરુઓને આજ્ઞા કરી. અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહીઓ તો સમજી ગયા કે આ જાહેરનામાથી રાજએ આપણને છૂટ આપી તો ખરી, પરંતુ તેનો ખરો આશય તો રોમન કૃથોલિકા સામેના કાયદાઓ રદ કરવાનો છે. રાજનો ધાર્યો દાવ ન પડ્યો. કેન્ટરબરીના ધર્માધ્યક્ષની આગેવાની નીચે સાત ધર્મગુરુઓએ રાજને આ અવિચારી આજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવાની અરજી કરી, એટલે રાજ તો કોપથી આંધળો થઈ ગયો. તેણે તો એ સાત ધર્મગુરુઓ ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેમના પર અદાલતમાં કામ ચલાવ્યું. પરંતુ ન્યાયાધીશોએ અને પંચે તેમને નિર્દોષ ગણી છોડી મૂક્યા. પ્રજા ઉત્સાહમાં આવી ગઈ અને ચોમેર હર્ષના પોકારો થઈ રહ્યા. રાજના સૈન્યમાં પણ આ ચુકાદાથી હર્ષ ફેલાયો.

રાજના હાથ હેઠે પડ્યા. ક્રોધના આવેશમાં તેણે આયર્લેન્ડથી કેથોલિક સૈન્ય આણી ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાને નમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મદ્વેષના જાહેરનામાને લીધે થએલા ધાંધલ દરમિયાન રાજાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો, એટલે પ્રજાના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. જેમ્સને પુત્ર ન હતો અને તેની ગાદીવારસ પુત્રી મેરી પ્રોટેસ્ટન્ટ હતી, અને ઇંગ્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ શાહજાદા વિલિયમ જેકે પરણી હતી, એટલે લોકો જેમ્સની સ્વ-ચ્છંદી વર્તણૂકને જેમ તેમ કરીને સાંખી રહ્યા હતા. પરંતુ હવે તો રાજાને પુત્ર થયો, એટલે એને પણ કેથોલિક ધર્મનું શિક્ષણ મળવાનું, અને સ્ટુઅર્ટ રાજાઓએ ચલાવેલા જીલમની પરંપરા ચાલવાની; માટે રાજાને પદબ્રજ કર્યો હોય, તોજ આ સર્વ દુઃખનો અંત આવે એમ સર્વને લાગ્યું.

વિલિયમને નિમંત્રણ: (ઇ. સ. ૧૬૮૮) સાત ધર્મગુરુઓ નિર્દોષ જાહેર ધર્ષ છટી ગયા, તેજ દિવસે અને રાજદ્વારી પક્ષના આગેવાનોએ એકઠા મળી ઓરેન્જના વિલિયમને ઇંગ્લેન્ડ આવી પ્રજાની ખોવાએલી સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી આપવામાં અને ભયમાં આવી પડેલા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની રક્ષા કરવામાં સહાય આપવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. વિલિયમે એ નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો, અને થોડા માસ પછી તે પોતાના સૈન્ય સહિત ઇંગ્લેન્ડને કિનારે ઉતર્યો. શરૂઆતમાં તો તેને જાલુ આવકાર મળ્યો નહિ, પરંતુ જેમ જેમ તે આગળ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેને માણસો આવી મળવા લાગ્યા. જેમ્સના હજુરીઆઓ, અમલદારો અને સૈન્ય તેનો પક્ષ તજી ગયાં અને વિલિયમને મળી ગયાં. જેમ્સે સમય વિચારી જઈ પોતે કરેલાં કાર્યો રદ કરવાનું વચન આપ્યું; પોતાના કેથોલિક સલાહકારોને રજા આપી, નવી પાર્લિમેન્ટ મેળવવાનું વચન આપ્યું; પરંતુ સર્વ વૃથા. પ્રજાનો તેનામાં વિશ્વાસ ન હતો; તેના દલાડા ભરાઈ ચૂક્યા હતા. જેમ્સની પોતાની પુત્રી એન અને તેનો પતિ પણ વિલિયમના પક્ષમાં ભળ્યાં, એટલે તે ફ્રાન્સ નાઠો. રસ્તામાં તે કેદ પકડાયો. પરંતુ વિલિયમે તેને જતા રહેવાની સરજતા કરી આપી.

રાજ્યકાન્તિ: રાજ્યમાં કોઈ રાજા રહ્યો નહિ, એટલે વિલિયમે તો મંકના દાખલા પ્રમાણે વર્તીને હંગામી પાર્લિમેન્ટ બોલાવી. તેમાં કેટલાક ચાર્લ્સ રજાના સમયના રાજપક્ષના માણસો પણ આવ્યા. તેમનું માનવું એવું

હતું કે એક વખત રાજ્યાભિષેક થયો, એટલે પછી રાજને પદભ્રષ્ટ કરવાનો કોષને પણ હક નથી; એટલે જો જેમ્સ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાનું વચન આપે તો ગાદી પાછી તેને સોંપવી. પરંતુ ખીજ સભ્યો જીદાજ વિચારના હતા, એટલે પાર્લમેન્ટે તો જેમ્સને નાસી ગએલો અને પદભ્રષ્ટ થએલો જાહેર કરી ગાદી ખાલી છે એમ ઠરાવ્યું. વળી સ્ટુઅર્ટ રાજગ્રો અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે પડેલી તકરારોનાં સ્પષ્ટ કારણો દર્શાવતી એક યાદી પણ તૈયાર કરવામાં આવી. ઇંગ્લેન્ડના કાયદા પાળવાની સરતે વિલિયમ અને તેની પત્ની મેરીને સંયુક્ત રાજકર્તા તરીકે ગાદી આપવામાં આવી.

ગાદીનો સ્વીકાર થયો એટલે સ્ટુઅર્ટ રાજગ્રો અને પ્રજા વચ્ચેનો લાંબા સમયથી ચાલ્યો આવતો ઝગડો પૂરો થયો. લોહીનું એક ટીપું પણ રેડાયા વિના રાજ્યપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર થઈ ગયો. પાર્લમેન્ટે એક હક-પત્રિકા તૈયાર કરી રાજનાં અમુક કાર્યોને ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યા; ઇશ્વરી હકનો સિદ્ધાંત તો જડમૂળથી ઉખડી ગયો; હવે તો એમ ઠર્યું કે રાજ કાયદાથી પર નથી, અને રાજથી કાયદાનો અમલ થતો રોકી શકાય નહિ. દેશમાં પ્રજા અને રાજની સંમતિથી થએલા કાયદાઓનો રક્ષણહાર રાજ છે; તેને પણ તેનો ભંગ કરવાનો અધિકાર નથી.

રાજ્યક્રાન્તિ એટલે માત્ર રાજનો ફેરફાર નહિ, પરંતુ રાજ્ય ચલાવવાની રીતમાં પણ જખરો ફેરફાર. જેમ્સ જઈ વિલિયમ આવ્યો તેટલામાં રાજ્યક્રાન્તિ થઈ ગઈ ગણાય નહિ, પરંતુ વિલિયમ જોડે સરત કરી પાર્લમેન્ટે તેને ગાદી આપી એ પદ્ધતિથીજ રાજ્યક્રાન્તિ થઈ. નવો રાજ ગાદી ઉપરના પોતાના હકથી નહિ પણ પ્રજા જોડે કરાર કરી ગાદીએ આવ્યો, એટલે ઇશ્વરી હકનો સિદ્ધાંત તૂટી પડ્યો; અને તે તૂટ્યો એટલે તેને લીધે ઉભી થએલી બધી તકરારો અને ગુંચવણો પણ આપોઆપ બંધ પડી. ઇંગ્લેન્ડમાં આપખુદ રાજસત્તા જતી રહી; મર્યાદાવાળી રાજસત્તાનો આરંભ થયો. દેશમાં હવેથી મુખ્ય સત્તા પાર્લમેન્ટની થઈ. દેશની આવકગળવક પર તેણે કાણુ રાખ્યો, ન્યાયાધીશોને પોતાના અખત્યાર નીચે લીધા અને દર વર્ષે લશ્કરનું ખર્ચ નવેસરથી મંજૂર કરવું એવો કાયદો કરી લશ્કરને પણ પોતાના કાણુ નીચે આણ્યું. આ પ્રમાણે સત્તાની વહેંચણીમાં ફેરફાર એજ ખરી રાજ્યક્રાન્તિ.

૭. વિલિયમ અને મેરી.

(ઈ. સ. ૧૬૮૮-૧૭૦૨)

વિલિયમની અભિલાષાઓઃ જેમ્સ રાજાએ પોતાનાં અવિચારી કૃત્યોથી પોતાની પ્રજાનો વિશ્વાસ ફેટલે દરજ્જે ખોયો હતો તે તો વિલિયમને મળેલા વિજયથી જોઈ શકાય છે. ચાર્લ્સ ૧વાને માટે માથું મૂકી યુદ્ધ કરનાર રાજપક્ષવાળાઓએ જેમ્સને માટે આંગળી સરખીએ ઉઘી કરી નહિ.

નવેા રાજા ચાલીસ વર્ષનો, આગ્રહી, દૃઢ મનનો અને થોડાખોલો હતો; અને ઘણી વેળા તો રીતભાતમાં પણ તોછડો લાગતો હતો. તે યુદ્ધમાં તેમજ રાજકાળમાં પ્રવીણ હતો. તેનું આરોગ્ય નબળું હતું. તેની

માત્ર એક ઇંગ્લા હોલેન્ડને ફ્રાન્સના હુમલાઓથી સુરક્ષિત રાખવાની હતી. ઇંગ્લેન્ડનાં અટળક સાધનો ફ્રાન્સને હંકાવવામાં ઠીક કામ લાગશે, એ વિચારથીજ તેણે ઇંગ્લેન્ડની ગાદીનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પોતાના તેર વર્ષના હંકા રાજપક્ષાળમાં વિલિયમે હંમેશાં ઇંગ્લેન્ડને હોલેન્ડના રક્ષણના સાધન તરીકે માનવાની નીતિ ચાલુ રાખી. આથી તે અને તેનાં કાર્યો અંગ્રેજ પ્રજામાં લોકપ્રિય થઈ શક્યાં નહિ. વિલિયમે પણ પ્રજાપ્રીતિ મેળ-

વિલિયમ ૩ જો.

વવાની ઓછીજ દરકાર કરી; કેમકે તે તો પ્રથમથીજ જાણતો હતો કે ઇંગ્લેન્ડમાં હિલા થએલા કટોકટીના મામલામાં હું તો માત્ર એક ઉપયોગી સાધન છું, અને તેથીજ મને પ્રજાએ ઇંગ્લેન્ડની ગાદી આપી છે, છતાં

તેની શક્તિ, દીર્ઘદષ્ટિ, આવડત અને કુનેહને લીધે દેશનું રાજ્ય સારી રીતે અને બંધારણપૂર્વક ચાલ્યું, અને દેશમાં શાંતિ જળવાઈ રહી.

હુકમત્રિકા: વિલિયમને ગાદી આપવામાં આવી ત્યારે પ્રથમ પાર્લમેન્ટ તેની પાસે જે શરતોનો સ્વીકાર કરાવ્યો હતો, તેને તેના ગાદીએ આવ્યા પછી કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. તેમાં મુખ્ય શરતો નીચે પ્રમાણે હતી.

૧ પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કાયદાઓનો અમલ થતો રાજ્યથી અટકાવી શકાય નહિ.

૨ રાજ્ય સ્વતંત્ર રીતે કર નાખી કે ઉધરાવી શકે નહિ.

૩ શાંતિના કાળમાં પાર્લમેન્ટને પૂછ્યા વિના રાજ્યએ બહાલી લશ્કર રાખવું નહિ.

૪ રોમન કેથોલિક કે રોમન કેથોલિક જોડે લગ્ન કરનાર કોઇ વ્યક્તિ ઈંગ્લેન્ડની રાજગાદીએ આવી શકે નહિ.

વિલિયમના રાજ્યમાં પાછળથી એક કાયદો પસાર કરી ઠરાવવામાં આવ્યું હતું, કે દર ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેન્ટ મેળવવી જોઇએ.

ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાએ તો રાજ્યકાન્તિ પછી વિલિયમનો રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કર્યો, પણ આયર્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડની પ્રજા આ નવા ફેરફારની સામે થઈ.

આયર્લેન્ડમાં બળવો: કોમ્વેલ આયર્લેન્ડમાં આવી ત્રાસ વર્તાવી ગયો ત્યાર પછી તે હીલુભાગી દેશમાં શાંતિ રહી હતી, પરંતુ પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કેથોલિક વચ્ચે દ્વેષ ઘટ્યો ન હતો. કોમ્વેલે દેશીઓની જમીન ઝૂંટવી લઇ પ્રોટેસ્ટન્ટ વસાહતીઓને આપી દીધી, એટલે તે બિચારા ગુજરાનના સાધન વિનાના થઇ પડ્યા, અને મનમાં ધુંધવાઇ રહ્યા પણ કરે શું ? ચાર્લ્સ અને જેમ્સ રોમન કેથોલિક પ્રત્યે ભાવ રાખનારા હોવા છતાં તેમણે પણ આઇરિશ કેથોલિકને તેમની ગચ્છેલી જમીન પાછી અપાવી નહિ; છતાં જેમ્સ આખરે તો કેથોલિકજ હતો એ વિચારથી તેના આઇરિશ ધર્મ-ભાઇઓ તેના પ્રત્યે વફાદાર રહ્યા, અને વિલિયમની સામે બળેડો કરવા તૈયાર થયા. ફ્રાન્સ નાસી ગચ્છેલો જેમ્સ પોતાના અધિકારીઓ સહિત આયર્લેન્ડમાં ઉતર્યો, અને તેણે કેથોલિક બળવાખોરોની સરદારી લીધી.

તેમણે પ્રોટેસ્ટન્ટોના આશ્રયસ્થાન લંડનડરીના કિલ્લાને જખરો ઘેરો બાંધ્યો. ૧૦૫ દિવસ સુધી ચાલેલા એ ઘેરામાં પ્રોટેસ્ટન્ટો બેહાલ બની ગયા: તેમની પાસે અનાજ ખૂટ્યું, અને તેમને ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો: તેઓને ચામડાં કરડીને દિવસ ગુજારવા પડ્યા, પરંતુ એ બહાદુર અને ટેકીલા લોકોએ નમતું નજ આપ્યું. આખરે વિલિયમે વહારે મોકલેલાં વહાણો આવી પહોંચ્યાં અને ઘેરો ઉઠ્યો, (૧૬૮૯). બીજે વર્ષે વિલિયમ પોતે સૈન્ય લઈ આયર્લેન્ડમાં પહોંચી આવ્યો, અને જેમ્સને બોધન નહીના યુદ્ધમાં સખત હાર ખવરાવી. રાજા તો યુદ્ધ પૂરું થયા પહેલાંજ ફ્રાન્સ નાસી ગયો હતો, પરંતુ તેના આધરિશ મળતીઆઓએ લડત ચાલુ રાખી. લિમરિકના કિલ્લામાં લરાઇ રહી આધરિશોના બહાદુર સૈન્યે વિલિયમ સામે જખરી ટક્કર ઝીલી, પરંતુ અંતે તેમને શરણ થવું પડ્યું, (૪. સ. ૧૬૯૧). તેમણે વિલિયમને હકદાર રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો, અને ચાર્લ્સ રાજના સમયમાં કેથોલિકોને જે છૂટ મળી હોય, તે સર્વ ભોગવવા દેવાનું વિલિયમે વચન આપ્યું.

પરંતુ પાર્લમેન્ટે લિમરિકની સંધિનો આ ભાગ સ્વીકારવાની ના પાડી; અને પ્રોટેસ્ટન્ટોની બહુમતીવાળી આધરિશ પાર્લમેન્ટે કેથોલિકો વિરુદ્ધ કડક કાયદા પસાર કરી, તેમના પરનો દાખ વધુ મજબુત કર્યો: કેથોલિકને રાજ-કાજમાંથી દૂર કરી મત આપવાની પણ મના કરવામાં આવી; અને તેમને જમીન ખરીદવાની કે વારસામાં મળી હોય તો સ્વીકારવાની પણ કાયદેસર ના પાડવામાં આવી; આયર્લેન્ડના વેપાર ઉપર ફટકો પડે તેવા કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા. અનેક આધરિશો બિચારા કંટાળીને દેશ છોડી જતા રહ્યા, અને દેશ વેરાન અને ઉજ્જડ થઈ રહ્યો.

સ્કૉટલેન્ડમાં યુદ્ધ: સ્કૉટલેન્ડના પ્યુરિટનોને ચાર્લ્સ અને જેમ્સના સમયમાં અનેક સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં: ચાર્લ્સે તો પ્યુરિટન પાદરીઓને કાઠી મૂકી ગુજરાનના સાધન વિનાના રજાતા કરી મૂક્યા હતા; તેમજ પ્યુરિટનોની ઉપાસના વખતે જે કાઈ ત્યાં એકઠા થાય તેમને પકડવા માટે સૈન્ય રાખ્યું હતું. આથી વિલિયમ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સ્કૉટ લોકોએ તેને હરખભેર આવકાર આપ્યો. છતાંએ ત્યાં પણ જેમ્સના પક્ષવાળા

હતા; તે સર્વેએ ડન્ડીના રણશુરા અમીરની સરદારી નીચે બળવો જગાવી વિલિયમને રાજ તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડી. કિલિકેન્ડીના યુદ્ધમાં બળ-વાખોરોએ રાજના સૈન્યનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ્યો, પરંતુ એ જયની ધડીએજ તેમનો સેનાપતિ માર્યો ગયો. સરદાર વિનાના સૂતા પડેલા સ્કોટ સિપાઇએ વિખરાઈ ગયા. દેશમાં શાન્તિ આવી અને વિલિયમ શાહી વચન આપ્યું, કે સ્કોટલેન્ડમાં પ્રેસ્બિટરિયન પંથ ચાલુ રહેશે, અને ઇ. સ. ૧૬૯૨ના જન્યુઆરિની ૧લી તારીખ પહેલાં વફાદારીના સોગંદ લેનારા સર્વને મારી આપવામાં આવશે. દૈવયોગે પશ્ચિમ હાઇલેન્ડની ઉજ્જડ ખીણમાં રહેનારો ગ્લેન્કોનો મેક આઇન નામે વૃદ્ધ ગુમાની સરદાર ફેટલાંક અણચિંતવ્યાં કારણોને લઈને નીમેલા સમયે પ્રતિજ્ઞા લઇ શક્યો નહિ, એટલે તેના શત્રુઓએ લાગ સાધી તેની વિરુદ્ધ વિલિયમને ભંભેરણી કરી, તેની પાસેથી એ અમીરના કુટુંબની કતલ કરવાની આજ્ઞા મેળવી લીધી. ગ્લેન્કોની આ નિર્દય અને ભયંકર હત્યા વિલિયમ ઉપર કલંક સમાન છે.

ફ્રાન્સ જોડે વિગ્રહ: વિલિયમ ઈંગ્લેન્ડની ગાદીએ આવ્યા પછી તરત તેને ફ્રાન્સ જોડે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડ્યું. જે કે વિગ્રહ તો માત્ર આઠ વર્ષ ચાલ્યો, પરંતુ જરા ઉંડા ઉતરી જોતાં જણાય છે કે ફ્રાન્સ જોડેના અનેક વિગ્રહોનું એ તો મંગળાચરણ જ હતું. વિલિયમના ગાદીએ આવવાના વખતથી ઇ. સ. ૧૮૧૫ ના વૉટર્લુના વિગ્રહ સુધીનાં ૧૨૬ વર્ષનો ગાળો તપાસીએ, તો સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે કે એ વર્ષો દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સાત વિગ્રહ થયા છે. એ સર્વ વિગ્રહો ચાલ્યાનાં વર્ષોનો સરવાળો કરતાં ૬૦ વર્ષ થાય છે. ઇ. સ. ૧૬૮૮ ની પૂર્વે એટલેજ ગાળો લઈ તપાસીએ, એટલે કે લગભગ ઇલિઝાબેથ ગાદીએ આવી તે સમયથી ઇ. સ. ૧૬૮૮ સુધીનાં વર્ષોનો ઇતિહાસ જોઈએ, તો તે દરમિયાન ફ્રાન્સ જોડે માત્ર ત્રણજ વિગ્રહો થયા છે. આટલું બધું અંતર કેમ ? અને વિલિયમ ઉગ્ને ગાદીએ આવ્યા પછી ફ્રાન્સ જોડેના વિગ્રહો શા માટે આરંભાયા ?

વિલિયમ કે એનના સમયમાં જે સ્વીકારી પણ શકાય નહિ એવો આજે આટલાં વર્ષો પછી આપણને જવાબ મળે છે, કે ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ

વચ્ચે બીજો સો વર્ષનો વિગ્રહ મંડાયો હતો; આ વખતે તકરાર ફ્રાન્સનું રાજ્ય લેવાની નહિ, પરંતુ સંસ્થાનોનું રાજ્ય લેવા માટે હતી. વિલિયમના કે એનના સમયમાં આ તકરારનું બીજ જણાય એવી દશામાં પણ ન હતું, પરંતુ પચાસ વર્ષ પછી જગતના સર્વ ભાગમાં જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ પ્રજા જોડે હોય, ત્યાં ત્યાં જ્યારે યુદ્ધો થવા લાગ્યાં ત્યારે આ વાત સ્પષ્ટ થઈ.

ફ્રાન્સની સત્તાને ફટકો મારી નિર્જીવ બનાવી નાખવી એ વિલિયમની મોટી મુશ્કેલી. તે સમયે ફ્રાન્સનો રાજા લુઇ ૧૪મો ફ્રાન્સના રાજ્યની સીમા વિસ્તારવાના મનોરથ ધડતો હતો. હાલ જે પ્રદેશ બેલ્જિયમને નામે ઓળખાય છે તે એ વખતે સ્પેનિશ નેધર્લેન્ડઝ કહેવાતો હતો. સત્તરમા સૈકામાં તે સ્પેનના તાબામાં હતો, પરંતુ ધીમે ધીમે સ્પેનની સત્તા નબળી પડતી ગઈ, એટલે લુઇએ એ પ્રદેશ હાથ કરવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. એન્ટ-વર્પ જેવું અગત્યનું મથક ફ્રાન્સ જેવી બળવાન સત્તાના હાથમાં જઈ પડે તો ઇંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડ એ બંને દેશોની સલામતી બેખમમાં આવી પડે. હોલેન્ડને તો ખાસ ભય પેદા એટલે વિલિયમ લુઇનો કટો શત્રુ બની બેઠો; લુઇએ જેમ્સને ફ્રાન્સમાં આશ્રય આપી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, તેને ઇંગ્લેન્ડનો રાજા ગણ્યો, અને આયર્લેન્ડના બળવાખોરોને જેમ્સની ખાતર મદદ પણ મોકલી: એ સર્વ કારણોથી અંગ્રેજો પણ લુઇ ઉપર રોષે ભરાયા હતા. આથી વિલિયમ અને અંગ્રેજો બંને લુઇ જોડે જુદાં જુદાં કારણોસર ધડતો હતા.

વિલિયમે ઇંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડનાં સૈન્યો એકઠાં કર્યા છતાં ફ્રાન્સની પ્રતાપી સત્તા પાસે તેનું કશું ચાકતું ન હતું. બેલ્જિયમમાં થએલાં બે યુદ્ધોમાં વિલિયમ હાર્યો, છતાં લુઇને આગળ વધતાં તો અટકાવી શક્યો. ફ્રાન્સ આઠ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૬૮૯-૯૭) સુધી લડી લડીને થાકી ગયું હતું, અને ઇંગ્લેન્ડને પણ યુદ્ધનો ભાર અસહ્ય બનતો જતો હતો. ઇ. સ. ૧૬૯૭ માં ગિસ્વિકની સંધિ થઈ તેમાં લુઇએ વિલિયમને ઇંગ્લેન્ડના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો, અને જેમ્સ રજીને મદદ ન આપવાનું વચન આપ્યું. લુઇએ જીતેલા પ્રદેશો પાછા સોંપી દીધા. પરંતુ લુઇએ તો આપેલા વચનનો તરત-જ ભંગ કરી જેમ્સના પુત્રનો ઇંગ્લેન્ડના રાજા તરીકે સ્વીકાર કર્યો.

મરણુ: લુધના આ અવિચારી કૃત્યથી અંગ્રેજ પ્રજા ચમકી ઉઠી-
જેમ્સ જો લુધની મદદથી ગાદીએ આવે તો રાજ્યક્રાન્તિથી મળેલા સર્વ લાભ
રદ થઈ જાય: ફરી એ સ્ટુઅર્ટ રાજ્યો આવે એટલે ઇશ્વરી હકની લડત
પાછી ચાલુજ રહે. એન્ટવર્પના કિલ્લાનું માહાત્મ્ય સમજવા જેટલી અંગ્રેજોમાં
દીર્ઘદષ્ટિ ન હતી, અને વિલિયમનાં લુધ જોડેનાં યુદ્ધો અંગ્રેજોને બહુ
ગમતાં ન હતાં. તેમને તો એટલુંજ લાગતું હતું કે પરદેશી રાજા
હોલેન્ડનું રક્ષણ કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડનાં સાધનો વાપરે છે, અને પ્રજાને
નકામો ખર્ચનો ભાર વેઠવો પડે છે. લુધની સત્તા વધી પડે તો યૂરોપી
રાજ્યોને કેટલી ભયર થાય તે એઓ જાણતા ન હતા. પરંતુ જ્યારે લુધએ
જેમ્સનો પ્રકટ પક્ષ લીધો, ત્યારે તો અંગ્રેજો પણ ફ્રાન્સ જોડે લડવા તૈયાર થઈ ગયા:
પણ જ્યની ઘડીનો જશ લેવાનું વિલિયમના નસીબમાં ન હતું. તે ઘોડા ઉપરથી
પડ્યો અને તેના ગળાનું હાડકું ભાંગી ગયું. ઇ. સ. ૧૭૦૨ના માર્ચની ૮મી
તારીખે તે મરણુ પામ્યો. મેરી તો ઇ. સ. ૧૬૯૪ માંજ મરણુ પામી હતી.

મેરી ૨ જી.

તુલના: તે થોડાઓલા
આગ્રહી, લાગણી વગરના
હૃદયવાળા, શુરા વંદા રા-
જ્યો જો કે જીવનભર યૂરો-
પના મામલાઓમાં હાથ
ધાવ્યા કર્યો, છતાં તેણે
ઇંગ્લેન્ડનું ભલું પણ કર્યું છે.
પરદેશી ભયથી તેને રુક્ત
કરી દેશમાં પણ સ્વતંત્રતાની
લાગણીને તેણે પોષણ આપ્યું.

વિલિયમના સમયમાં રાજ્યકાન્તિનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું. પ્રજાએ રાજા પાસેથી પોતાના હક કરાર કરીને લીધા. પાર્લમેન્ટ દર ત્રણ વર્ષે નવેસરથી મળવી જોઈએ એવો કાયદો થયો. આ ઉપરાંત પહેલાંના રાજાઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેને પોતાના પ્રધાન નીમી દેતા હતા; દરેક પ્રધાન પોતાના કાર્ય માટે રાજાને જવાબદાર રહેતો હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૮ પછી પાર્લમેન્ટમાં બહીગ અને ટોરી એવા બે સ્પષ્ટ પક્ષ પડી ગયા, એટલે વિલિયમ રાજ્યનું કાર્ય સરળતાથી અને એકતંત્રથી ચાલી શકે તે માટે એક સાથે એકજ પક્ષના પ્રધાનો નીમવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. આ પ્રધાનો એકઠા મળી કાર્યક્રમ નક્કી કરી પાર્લમેન્ટની તેમાં સંમતિ મેળવતા. આજ પણ ઇંગ્લેન્ડમાં આ પદ્ધતિ ચાલી રહી છે.

૮. એન.

(ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૪)

સ્વભાવ: વિલિયમ અને મેરી નિઃસંતાન મરણ પામવાથી જોન્સ રાજાની બીજી પુત્રી ગાદીએ આવી. તે શાંત અને ધાર્મિક વૃત્તિની, ભક્તી અને ઝાઝી પહેાંચ વિનાની હોવા છતાં મધુર સ્વભાવની હતી. તે ઇંગ્લેન્ડના રાષ્ટ્રીય ધર્મમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખનારી અને ચુસ્ત ટોરી મતની હતી. તેના વખતમાં આમની સલામાં ટોરી સભ્યોની ઘણી ભાગે બહુમતી રહેતી; છતાં તેના ગાદીએ આવવાથી બહીગ અને ટોરી બંને પક્ષો ખુશી થયા.

સ્પેનના ગાદીવારસાનો વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૭૦૨-૧૭૧૩)
વિલિયમના મરણ સમયે ફ્રાંસી નીકોલ્લા વિગ્રહને સ્પેનની ગાદીના વારસા માટેનો વિગ્રહ કહેવામાં આવે છે. સ્પેનના રાજાને સંતાન ન હતાં, તેથી તેના મરણ પછી ફ્રાંસ ગાદીએ આવે તે પ્રશ્ન યૂરોપના રાજદ્વારીઓને મૂંઝવતો હતો. એ રાજાની એક બેને ફ્રાન્સના લુઈ ૧૪મા જોડે અને બીજી બેને ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહ જોડે લગ્ન કર્યું હતું. આ બંને રાજાઓએ સગપણનો હક આગળ ધરી સ્પેનની ગાદી માટેનો દાવો કરવા માંડ્યો. ફ્રાન્સ જેવા બળવાન રાજ્યના હાથમાં સ્પેન જઈ પડે અને એ

એ દેશો એકઠા થઈ જાય તે વાત યૂરોપનાં ખીજાં રાજ્યોને પરવડતી ન હતી; અને સ્પેન અને ઑસ્ટ્રિયા એક રાજના હાથમાં આવે એ ક્રાન્સથી દેખી ખમાતું ન હતું. ઇંગ્લેન્ડને પણ આ મામલામાં ખીજાં રાજ્યો જેટલોજ સ્વાર્થ હતો. યૂરોપની સત્તાતુલા ડગી જાય અને ક્રાન્સ યૂરોપનું ધણી થઈ પડે એ ઉપરાંત એન્ટવર્પ જેવું બંદર ક્રાન્સના હાથમાં આવી પડે એ લય તેને જાણે હતો. વિલિયમે આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવાના હેતુથી લુઈ જેટે વિશિષ્ટ ચલાવી સમાધાનીના એક બે પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને તેમાં સ્પેન, ક્રાન્સ અને ઑસ્ટ્રિયાનાં રાજ્યો જુદા જુદા રાજ્યોના હાથમાં રહે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ જ્યારે સ્પેનનો રાજા મરણ પામ્યો, ત્યારે તે પોતાનો સર્વ મુલક લુઈ ૧૪માના પૌત્ર ફિલિપને આપી ગયો. લુઈએ પણ વચનભંગ કરી પોતાના પૌત્રને ગાદીએ બેસવા માટે સ્પેન મોકલ્યો. વિલિયમે ઇંગ્લેન્ડ, હોલેન્ડ, ઑસ્ટ્રિયા અને કેટલાંક જર્મન રાજ્યો વચ્ચે મહારાજ્યસંધિ કરી લુઈની સત્તા તોડવાનો ઝુંડો ઉપાડ્યો. પરંતુ તે તો ઇ. સ. ૧૭૦૨માં મરણ પામ્યો. પરંતુ મરતાં પહેલાં તે માર્શબરોના

માર્શબરો.

શુરા અમીરને સેનાધ્યક્ષ નીમતો ગયો હતો, એટલે એનના સમયમાં વિગ્રહ ચલાવવાની જવાબદારી તેના પર આવી પડી. તેણે જશના ટંકા વગાડી અંગ્રેજોનો જયજયકાર બોલાવ્યો.

માર્શબરો: જહોન ચર્ચીલ દત્તિ-હાસમાં એક મહાન પણ અધમ મનુષ્ય તરીકે મરાણ છે. તે રૂપાળો, આકર્ષક, કુનેહ્યાજ દીર્ઘદષ્ટિવાળો અને ચપલ હોવા છતાં પ્રપંચ કે વિશ્વાસઘાત કરતાં તે જરાએ ડરતો નહિ. પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠા વધાર-

તેણે વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો; તેણે વિલિયમ ડબ્લને પણ ફસાવવાનાં કાવતરાં કર્યાં હતાં; તેણે જેમ્સના પુત્ર જોડે ખાનગી પત્રવ્યવહાર રાખ્યો હતો, અને પોતાના હરીફને હલકો પાડવા માટે શત્રુઓને યુદ્ધની ખાનગી ખબર પણ પહોંચાડી હતી. છતાં તે એક સમર્થ સેનાપતિ હતો. સંકટના સમયમાં પણ તે ધીરજવાળો, ખબરદાર અને દૃઢ રહી શકતો હતો. યુદ્ધમાં જીતાએલા કેદીઓ પ્રત્યે તે માયાળુપણે વર્તતો. વિલિયમના મરણ પછી આ મહાન વિગ્રહના આત્મારૂપ તેજ હતો, છતાં તેના સ્વભાવની મિઠાશને લીધે બીજાં મિત્રરાજ્યોની જોડે તે સમાધાનીથી કામ લઈ શકતો હતો.

માર્લબરોને હોલેન્ડનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૦૪ માં તેને સમાચાર મળ્યા કે ફ્રેંચ સૈન્ય વિએના પર ચડી ગય છે, એટલે તે રાતદહાડાની મજલ કરતો અચિંત્યો ડાન્યુબ નદીને કિનારે ફ્રેંચ સૈન્યના વિએના જવાના માર્ગમાં આવી ઉભો. બ્લેનહીમ નામે ગામડા પાસે ખૂનખાર લડાઈ થઈ, અને તેમાં ફ્રેંચોનો કચ્ચરધાણ નીકળી ગયો. સાર પછી તો તેણે એક પછી એક વિજય મેળવવા માંડ્યા, અને પછીનાં પાંચ વર્ષમાં તાલીમ પામેલી, બળવાન અને અજીત મનાતી ફ્રેંચ સેનાને રેમિલિઝ, ઉડેનાર્ડ અને માલ્પલાકેનાં યુદ્ધમાં સખત હાર ખવરાવી. તેણે ફ્રાન્સના કિલ્લાઓ જીતી લઈ ફ્રાન્સ પર હુમલો લઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

યૂરેક્ટની સંધિ: વિગ્રહ ચાલ્યા કર્યો અને અંગ્રેજો આખરે કંટાળી ગયા. માર્લબરોની પત્ની રાણીની સખી હોવાથી રાણી તેનો પક્ષ ખેંચતી, પરંતુ હવે તો રાણીની કૃપા એ અભિમાની સ્ત્રી ઉપરથી ઉતરી જઈ મિસિસ મેશામ નામે એક અન્ય સ્ત્રી ઉપર થવા લાગી. માર્લબરોના શત્રુઓએ આ પ્રસંગનો લાભ લઈ તેને સેનાપતિપદ પરથી દૂર કરાવ્યો. તેને ઇંગ્લેન્ડ પાછા આવતા રહેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૧૩ માં યૂરેક્ટ મુકામે સંધિ થઈ. ફ્રાન્સના રાજ્યે જેમ્સના પુત્રને સહાય ન આપવાનું વચન આપ્યું, અને ઇંગ્લેન્ડની ગાદી પર પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યકર્તા હોવો જોઈએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. ઇંગ્લેન્ડને જીઆસ્ટર, નોવાસ્કોશિઆ, ન્યૂ ફાઉન્ડ લેન્ડ, અને હડસનના અખાતની આસપાસનો મુલક મળ્યો.

લુધના પૌત્ર ફિલિપને સ્પેનનું રાજ્ય ન મળે તે માટે આ વિગ્રહનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એ હેતુ સફળ થયો નહિ; કેમકે ફિલિપે તો સ્પેનનું રાજ્ય રાખ્યું; માત્ર તેણે ફ્રાન્સની રાજગાદી લેવી નહિ એવો કરાર કરવામાં આવ્યો. સ્પેનનો રાજા ફાલ્ગુ થાય તેની હવે ઇંગ્લેન્ડને દરકાર ન હતી; કેમકે તેનું ધ્યાન સંસ્થાનો અને વેપારમાં રોકાવા લાગ્યું હતું.

મરણ: રાણીની પ્રકૃતિ લથડવા લાગી હતી. તેણે લગ્ન કર્યું હતું, પરંતુ તેનાં સર્વ સંતાનો તેની હયાતીમાંજ મરણ પામ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૭૦૧માં ગાદીવારસાનો કાયદો પસાર કરી પાર્લમેન્ટે ઠરાવ્યું, કે એનના મૃત્યુ પછી જેમ્સ ૧લાની પ્રપૌત્રી સોફિયાનો પુત્ર જ્યોર્જ ગાદીએ આવે. સોફિયા ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ હતી, અને જર્મનીમાં આવેલા હેનોવર સંસ્થાનના દાકાર જોડે પરણી હતી. જ્યોર્જ પરદેશી હોવા છતાં પ્રોટેસ્ટન્ટ હોવાથી તેને ગ્રાદી મળી, અને સ્ટુઅર્ટ વંશના કેથોલિક વંશજનો હંમેશને માટે ગાદી ઉપરનો હક રદ કરવામાં આવ્યો. એન ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં મરણ પામી.

ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનું જોડાણ: એન રાણીના મરણ પૂર્વે ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ વચ્ચેની જુની તકરારોનું સમાધાન થઈ ગયું હતું, અને બંને દેશની પાર્લમેન્ટ જોડાઈ ગઈ હતી.

જુના વખતમાં આ બે દેશો વચ્ચે સંબંધ સારો ન હતો; પરંતુ સ્કોટલેન્ડનો જેમ્સ ૬ઠ્ઠો જેમ્સ ૧લો નામ ધારણ કરી ઇંગ્લેન્ડની ગાદી પર આવ્યો, સારથી બંને દેશ એક રાજનના હાથમાં આવ્યા. પરંતુ એ બંને દેશો વચ્ચે સંબંધ તો બગડેલોજ રહ્યો. બંને દેશને પોતાની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ હોવાથી તેમની વચ્ચે વારંવાર ખટરાગ જાગતો. ઇંગ્લેન્ડમાં સ્કોટલેન્ડના માત્ર પર જકાત લેવાતી, અને સ્કોટ લોકોને બીજા પરદેશીઓની હારમાં ગણવામાં આવતા હતા; ઇંગ્લેન્ડના વેપારમાં તેમનો હિસ્સો ન હતો. વળી સ્ટુઅર્ટસમયમાં સ્કોટલેન્ડના ધર્મમાં જે ડખલગીરી કરવામાં આવતી હતી તે પણ સ્કોટ લોકોથી ખમાતી ન હતી; તેઓ ઇંગ્લેન્ડથી જુદા પડી જવા પણ તૈયાર થઈ ગયા હતા. બંને દેશ વચ્ચે કડવાશ તો એટલે સુધી વધી કે ઇ. સ. ૧૭૦૩ માં સ્કોટલેન્ડની પાર્લમેન્ટે કાયદો પસાર કરી ઠરાવ્યું, કે એનના મરણ પછી સ્કોટલેન્ડની ગાદી ઉપર ઇંગ્લેન્ડના રાજાને આવવા દેવો નહિ. આ સાંભળી

ઈંગ્લેન્ડમાં કૌશની લાગણી પ્રકટી નીકળી, અને કદાચ વિગ્રહ પણ ફાટી નીકળે એમ લાગ્યું. પરંતુ બંને દેશમાં ડાહ્યા અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા દેશહિતેચ્છુઓ હતાં, એટલે આખરે ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કૉટલેન્ડ વચ્ચે સંધિ થઈ; તેમાં એમ કરાવવામાં આવ્યું કે સ્કૉટલેન્ડની જુદી પાર્લમેન્ટ બંધ કરી બંને દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા એકઠી કરવી; સ્કૉટલેન્ડના ધર્મમાં ઈંગ્લેન્ડે હાથ નાખવો નહિ કે તેના કાયદા ફેરવવા નહિ; વેપારમાં સ્કૉટ લોકોને અંગ્રેજો જેટલા જ હક આપવા. હવેથી બંને દેશો ગ્રેટબ્રિટનના નામે ઓળખાવા લાગ્યા.

૬. રાજ્યવિસ્તાર.

ટયૂડરસમયમાં ઈંગ્લેન્ડના ટ્રેક, હૉકિન્સ, ફ્રેન્ચિશર અને કેબટ જેવા સાહસિક નાવિકો અને વેપારીઓએ જે સમુદ્રોની સફરો કરી યશ અને ધન મેળવવાના જે પ્રયત્નો કર્યા તે તો પૂર્વે કહેવાઈ ગયા છે. સ્ટુઅર્ટસમયમાં રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે હકની જગ્ગરી જીવ સટોસટની લડાઈ ચાલી, છતાં તેજ સમયમાં ઈંગ્લેન્ડનો દરિયાપારના મુલકોમાં પગપેસારો થવા પામ્યો, અને તેના અર્વાચીન વિશાળ સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો.

નવા શોધી કઢાએલા અમેરિકા ખંડ જેડે વેપાર વધારવાની જે યૂરોપી રાજ્યોમાં પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી, તેમાં ઈંગ્લેન્ડ પણ હતું. પરંતુ તે મોડું પડ્યું. સ્પેને આ નવા મળેલા મુલક પર પોતાનો હક કરી બીજા પ્રજાઓને તેમાં પ્રવેશ કરતી અટકાવવા માંડી, તેથી એ પ્રજાઓને વેપારનાં બીજાં ક્ષેત્રો શોધવાની જરૂર પડી.

હિંદુસ્તાન: ઇ. સ. ૧૬૦૦માં લંડનના કેટલાક વેપારીઓએ એકઠા મળી પૂર્વના દેશો જેડે વેપાર કરવા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની સ્થાપી. પ્રથમ તો તેમણે મસાલાના ટાપુઓ તરફ પ્રવાસ કર્યો, પરંતુ ત્યાં વેપાર કરતા વલંદાઓ જેડે તેમને ખટરાગ થવાથી તેણે હિંદુસ્તાન જેડેજ વેપાર ખીસવવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. અહીં પણ તેમના હરીફ તો હતાજ. તેમની પૂર્વે આવેલા પોર્ટુગીઝ લોકોએ તેમના કાર્યમાં બંને તેટલાં વિધ્નો નાખ્યાં, પરંતુ આખરે પોર્ટુગીઝ સત્તા નબળી પડી, અને કંપનીએ મદ્રાસ (ઇ. સ.

૧૬૪૧), મુંબઈ (ઇ. સ. ૧૬૬૧) અને કલકત્તા (ઇ. સ. ૧૬૯૧)માં પોતાની કોઠીઓ નાખી ત્યાં કિલ્લેબંધી કરી.

આફ્રિકા: ઈંગ્લેન્ડથી હિંદ આવતાં વહાણોને ખોરાક પૂરો પાડવા માટે, તથા દેશમાં વેપારની સગવડ માટે ગેમ્બિઆ અને કેપ કોસ્ટ કેસલનાં મથકો હાથ કરી ત્યાં પણ કિલ્લા બાંધવામાં આવ્યા. આફ્રિકાનાં હવાપાણી અનુકૂળ આવે તેવાં ન લાગવાથી ત્યાં કાયમી વસવાટ કરવાની ઇચ્છા કોઈને થઈ નહિ.

અમેરિકા: આ ઉપરાંત અમેરિકામાં પણ સંસ્થાનો સ્થાપવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. પરદેશમાં અંગ્રેજોને લાઇ જઈ સંસ્થાનો સ્થાપવાના પ્રયાસો કરવાનું માન સર વૉલ્ટર રેલી અને સર હંફ્રી ગિલ્બર્ટને ઘટે છે. ગિલ્બર્ટે ન્યૂ ફાઉન્ડ લેન્ડ વસાવવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા; તેની સાથે જનારાઓને તો ધનના હગલા અને સ્પેનિઅર્ડો જોડે યુદ્ધ જોઇતાં હતાં, એટલે તેઓ તો શાંત વસવાટ કરેજ શાના ? રેલીનો પણ વર્જિનિઆ સ્થાપવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો. ત્યાર પછી જેમ્સ ૧લાના ઉત્તેજનથી લંડનના કેટલાક સાહસિક પુરુષોએ જેમ્સટાઉન વસાવ્યું. તેમને આરંભમાં અનેક અગવડો વેઠવી પડી, અને ત્યાંના અસહી વતનીઓ જોડે યુદ્ધ પણ કરવું પડ્યું.

પછી તો ક્રમે ક્રમે આ પશ્ચિમખંડમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનો ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો. જેમ્સ ૧લાએ ધર્મને નામે પ્યૂરિટનો પર જુલમ વર્તાવવા માંડ્યો, એટલે તેમની એક ટોળીએ પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મને પ્રિય ગણી દેશત્યાગ કર્યો અને હોલેન્ડમાં વસવાટ કર્યો. વલંદાઓએ આ પરદેશીઓ પ્રત્યે ધણી મમતા દર્શાવી, છતાં તેમને તો પોતાનાં બાળકો સ્વજનતિનું અભિમાન જૂલી જઈ હોલેન્ડને સ્વદેશ માની એસે એ વાત રુચી નહિ; એથી તેઓ મેક્સાવર નામે જહાજમાં અમેરિકા જવા ઉપડ્યા. અનેક તોફાનો અને અગવડો વેઠીને તેઓએ ઇ. સ. ૧૬૨૦માં અમેરિકામાં પગ મૂક્યો. તેઓએ એક સંસ્થાન સ્થાપી તેને પ્લીમથ નામ આપ્યું; આખા પ્રદેશને ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડ નામ આપવામાં આવ્યું.

સત્તરમા સૈકાના મધ્ય સુધીમાં ઉત્તર અમેરિકાના કિનારા પર નોવાસ્કોશિઆથી ફ્લોરિડા સુધી અંગ્રેજ સંસ્થાનોની હાર વસી ગઈ. ધર્મના ત્રાસથી

નાસી આવેલા ભાવિકોએજ આ સંસ્થાનો વસાવ્યાં. તેમાં પ્યુરિટનો ઉપરાંત કેટલાક રોમન કેથોલિકો પણ હતા. આ સંસ્થાનીઓ કિનારાથી ૭૦ માઈ-

લથી વધારે અંદર ગયા ન હતા; કેમકે તેમના શત્રુ ફ્રેન્ચ લોકોનાં ઉત્તરમાં કેનેડા અને દક્ષિણમાં લુઇઝિયાના નામે જે સંસ્થાનો વસેલાં હતાં. ચાર્લ્સ રજના સમયમાં ન્યૂ આમસ્ટર્ડેમ નામે સંસ્થાન અંગ્રેજોને મળતાં તેનું નામ બદલી ન્યૂયૉર્ક રાખવામાં આવ્યું. ચાર્લ્સ સંસ્થાનો વસાવવાના કાર્યને પદ્ધતિ-સર ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજો વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાં પણ જઈ વસ્યા. કોમ્બેલે સ્પેન પાસેથી જેમેકાનો ટાપુ પડાવી લીધો. સ્પેનના ગાદીવારસાના વિગ્રહમાં અંગ્રેજોને જીલ્લાદાર અને માઇનોર્કા મળતાં બ્રૂમ્પ્થ સમુદ્રમાં પણ તેમની આજી વર્તાઈ.

આ સંસ્થાનો એકબીજાથી સ્વતંત્ર હતાં, અને પોતાનો વહીવટ જાતેજ કરી લેતાં હતાં. પાર્લમેન્ટે તેના પર કર નાખવાનો હક રાખ્યો હતો.

ત્યારે ખંડવાર અંગ્રેજોનું રાજ્ય કેટલું ?

યૂરોપમાં: જીબ્રાલ્ટર અને માઇનોર્કા.

એશિયામાં: હિંદુસ્તાનમાં મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાની કોહીઓ.

આફ્રિકામાં: ફોર્ટ સેન્ટ જેમ્સ, કેપટાઉન કેસલ અને સેન્ટ હેલેના.

અમેરિકામાં: ઇશાન કોલુનાં સંસ્થાનો અને ન્યૂ ફાઉન્ડ લેન્ડ.

વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાં જેમેકા, બર્મુડાસ, બહામા, બેર્મોડોઝ, લીવર્ડ અને વિન્ડવર્ડના ટાપુઓ.

૭. સત્તરમા સૈકાનું ઇંગ્લેન્ડ.

ઉદ્યોગ: સ્ટુઅર્ટસમય દરમિયાન રાજ અને પ્રજા વચ્ચે હકની લડત ચાલતી હતી, છતાં દેશમાં ધીમે ધીમે વેપાર અને સમૃદ્ધિ વધતાં જતાં હતાં. લુઇ ૧૪માએ ધર્મના આંધળા આવેશને વશ થઇને ફ્રાન્સમાંથી જે પ્રોટેસ્ટન્ટોને હાંકી કાઢ્યા, તેમાંના ઘણાખરાને ઇંગ્લેન્ડમાં આવકાર મળ્યો. આ લોકો ઉદ્યોગી અને કારીગીરીમાં કુશળ હોવાથી ફ્રાન્સને તો એકંદરે નુકસાનજ થયું, પરંતુ તેમના આવવાથી ઇંગ્લેન્ડને લાભ થયો. હવેથી ઇંગ્લેન્ડમાં રેશમ, કાચ, કાગળ અને લોખંડની વસ્તુ બનાવવાનો હુન્નર ખીલવા લાગ્યો, એટલે જે વસ્તુઓ ઇંગ્લેન્ડને પૂર્વે યૂરોપથી મંગાવવી પડતી હતી તે હવે દેશમાંજ થવા લાગી. હજી લોખંડ ગાળવાનો ઉદ્યોગ પગલર થયો ન હતો; અને કાલસાને બદલે લાકડાંનો ઉપયોગ વધારે કરવામાં આવતો હોવાથી દેશમાં મોટાં કારખાનાં ચાલતાં ન હતાં. લેક્ષાયર અને ચોર્કશાયરનાં પરગણાં હજી જંગલ જેવાંજ હતાં.

સ્ટુઅર્ટસમયમાં અંગ્રેજોનો પરદેશો જોડે વેપાર વધ્યો.

ખેતીમાં સુધારો: જો કે હેનરી ૮માના રાજ્ય કરતાં આ સમયમાં ખેતરોમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ સારી હતી, છતાં હજુએ તેમને રાજી તો ટૂંકીજ મળતી; કેમકે તેમને માટે જેવું જોઈએ તેવું કામ ન હતું. પરંતુ ખેતીમાં ધીમે ધીમે સુધારાવધારા દાખલ થતા જતા હતા. યૂરોપની પેઠે ઇંગ્લેન્ડમાં પણ દોરની સંખ્યા અને ઓલાદ સુધારવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા.

રસ્તાઓ: અનેક સૈંકા થયાં ઇંગ્લેન્ડના વ્યવહારના સાધનરૂપ રસ્તાઓ છેક ખરાબ દશામાં હતા. પાકા અને મોટા રોમન રસ્તાઓને ઠેકાણે સાંકડી, ધૂળવાળી, ખાડાવાળી અસ્વચ્છ પગથીઓજ રહી હતી. આ રસ્તાઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ખાખોચીઆં કે કળણ આવતાં, અને જો ત્યાં ગાડાં ખૂંચી ભય તો પાસેના ખેતરમાંથી ૬-૮ બળદો લાવી તેમને કાઢવાં પડતાં. ગરીબ લોકો ઘેર રહેતા કે પગે મુસાફરી કરતા, અને ખીજી પ્રવાસીઓ ઘણું કરીને ઘોડા પર પરગામ જતા. પછી જેમ જેમ લોકોમાં પ્રવાસની જરૂરત અને આકાંક્ષા વધતાં ગયાં, તેમ તેમ સારા રસ્તાઓ અને મુસાફરીનાં સારાં સાધનોની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ. ધીમે ધીમે ટપ્પા ગાડીનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. આ ભારે અને ખેડોળ ગાડીઓમાં ૬-૮ ઘોડાઓ જોડવામાં આવતા, અને તે ઘણી ધીમી ગતિએ ચાલતી. રસ્તામાં ચોર, લૂટારાનો ભય રહેતો.

પોશાક: ધર્મ અને વૈરાગ્યની ઉગ્ર વૃત્તિવાળા પ્યુરિટનોને જીવનના વૈભવ રચતા ન હતા, એટલે તેમનો પોશાક પણ સાદો રહેતો. ઇલિઝાબેથના જમાનામાં ભપકાદાર રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરવાનો લોકોમાં જે શોખ થયો હતો, તે તરફ પ્યુરિટનો પ્રકટ તિરસ્કાર દર્શાવતા. તેઓ કાળાં, સાદાં અને શણગાર કે શોભા વિનાનાં વસ્ત્રો પહેરી ફરતા, ત્યારે દમામદાર, કિંમતી અને વૈભવી વસ્ત્રો પહેરી દરબારીઓ ગાવા બળવવામાં, નાચરંગમાં કે શરાબખાજીમાં પોતાનો વખત વીતાવતા. પરંતુ રાજ્યકાન્તિ પછી વસ્ત્રોમાં સાદાઈ, સ્વચ્છતા અને સુધડતા હોય તો ખસ છે, એવી લાગણી સમાજમાં ધર કરવા લાગી.

વિદ્યા: કુલીન કુટુંબોના બાળકો રાજમહેલમાં રહી રાજસેવક બનવાને બદલે કોઈ મોટી સાર્વજનિક શાળામાં જઈ વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યા; આખું વર્ષ તેઓ શાળાના છાત્રાલયમાં રહેતા, અને માત્ર રજાઓમાં ઘેર જઈ

શકતા. તેઓના અભ્યાસક્રમમાં ગ્રીક કે લેટિન ભાષા મુખ્ય હતી. ગરીબ બાળકો સાધારણ શાળામાં ભણતા. મઠો બંધ થયા પછી સાધુઓ તે શાળા ચલાવતા ન હતા; કોઇ સ્થળે ખાનગી શિક્ષક તે કોઇ સ્થળે રાજ્ય આવી શાળાઓ ચલાવતું. તેમાં શિક્ષણ કરતાં શિક્ષા વધારે મળતી; જરા પણ વાંકને માટે વિદ્યાર્થીઓને નિષ્કુર રીતે ફટકાવી કાઢવામાં આવતા. જીવનની સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી કઠોરતાનો અનુભવ વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં પણ મળી રહેતો.

સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન: અશાંતિના એ કાળમાં સાહિત્યનો પ્રવાહ મંદ પડી ગયો હોવાથી ઇલિઝાબેથના સમય જેવું આ સમયનું સાહિત્ય તેજસ્વી નથી. ધણાંખરાં પુસ્તકો તે ધાર્મિક વિષય પર લખાતાં હતાં. જેમ્સ ૧લાના સમયમાં બાઇબલનું સર્વમાન્ય ભાષાંતર થયું, સુવિખ્યાત મહાકવિ મિલ્ટન પણ આ સમયમાં જ થયો; તેણે બાઇબલની કથાનો આધાર લઇ માનવીના અધઃપાતની કથા લખી છે. વળી અર્વાચીન વિજ્ઞાનનો આરંભ પણ આ સમયમાં જ થયો. ચાર્લ્સ ૧લાના વૈદ્ય હાર્વીએ રુધિરાભિસરણની ક્રિયાની શોધ કરી. ચાર્લ્સ ૨જને વિજ્ઞાનમાં રસ પડતો, અને તેણે તેની પ્રગતિ અને વિકાસને અર્થે ‘રૉયલ સોસાયટી’ નામે સંસ્થા સ્થાપવામાં અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો. સુપ્રસિદ્ધ ગણિતાચાર્ય સર આઇઝેક ન્યૂટન પણ આ યુગમાં જ થઇ ગયો છે.

રુદ્રઅર્ધસમયમાં નીચેની તારીખો યાદ રાખો.

રુદ્રઅર્ધ વંશ.

ઇ. સ. ૧૬૦૩—૧૭૧૪.

૧૬૦૩-૧૬૨૫	જેમ્સ ૧ લો.
૧૬૦૩	ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ એક રાજની સત્તામાં આવ્યાં.
૧૬૦૪-૧૧	પહેલી પાર્લમેન્ટ.
૧૬૦૭	વળનિઆ સંસ્થાન સ્થપાયું.
૧૬૨૦	પ્યુરિટનોએ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાન વસાવ્યું.
૧૬૨૫-૧૬૪૯	ચાર્લ્સ ૧ લો.
૧૬૨૮	હકની અરજી. (પિટિશન ઓફ રાઈટ)
૧૬૨૯-૪૦	ચાર્લ્સનું પાર્લમેન્ટ વિના રાજ્ય.
૧૬૩૭	ચાર્લ્સે વહાણવેરા નાખ્યાં.
૧૬૪૦	લાંબી પાર્લમેન્ટ મળી. સ્ટ્રેકર્ડને મોતની શિક્ષા.
૧૬૪૨-૪૯	રાજપ્રજા વચ્ચે યુદ્ધ.
૧૬૪૯	ચાર્લ્સને શિરચ્છેદ.
૧૬૪૯-૧૬૬૦	સૈન્યસત્તાક રાજ્ય.
૧૬૫૦	ડનખારનું યુદ્ધ.
૧૬૫૧-૫૪	ડચ લોકો જોડે વિગ્રહ.
૧૬૫૩	કોમ્વેલ રાજ્યરક્ષક થયાં.
૧૬૫૫	સ્પેન પાસેથી જેમેકા મળ્યું.
૧૬૫૮	કોમ્વેલનું મરણ.
૧૬૬૦	બ્રેડનું જાહેરનામું. રાજસત્તા ફરી સ્થપાઈ.
૧૬૬૦-૧૬૮૫	ચાર્લ્સ ૨ જો.
૧૬૬૨	પોર્ટુગલના રાજાએ મુંબઈ ચાર્લ્સને આપ્યું.
૧૬૬૫-૬૭	ડચ લોકો જોડે બીજો વિગ્રહ.
૧૬૭૩	કસોડીનો કાયદો. (ટેસ્ટ એક્ટ)
૧૬૭૯	હેબિઅસ કોર્પોસ કાયદો.

૧૬૮૫-૧૬૮૮	જેમ્સ ૨ જો.
૧૬૮૮	જેમ્સનો રાજ્યત્યાગ. વિલિયમને નિમંત્રણ.
૧૬૮૯	હકપત્રિકા. [બિલ ઓફ રાઈટ્સ]
૧૬૮૯-૧૭૦૨	ધર્મછૂટનો કાયદો; બળવાને લગતો કાયદો; પ્રજાહક્કનો કાયદો. લંડનડરીનો ઘેરો.
૧૬૯૪	રાણી મેરીનું મરણ.
૧૭૦૧	વારસાનો કાયદો. જેમ્સ ૨નું મરણ.
૧૭૦૨-૧૭૧૪	એન.
૧૭૦૨-૧૩	સ્પેનનો ગાદીવારસાનો વિગ્રહ.
૧૭૦૭	ઈંગ્લેન્ડનું સ્કોટલેન્ડ સાથે જોડાણ.
૧૭૧૨	યૂટ્રેક્ટની સંધિ.

હુનોવર વંશ.

[ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી ઇ. સ. ૧૯૧૪]

પછી

(હુનોવર ને અદલે વિંડસર)

૧૨૪

હેનોવર વંશની વંશાવળી.

જ્યોર્જ ૧ લો.

[ઇ. સ. ૧૭૧૪—૧૭૨૭]

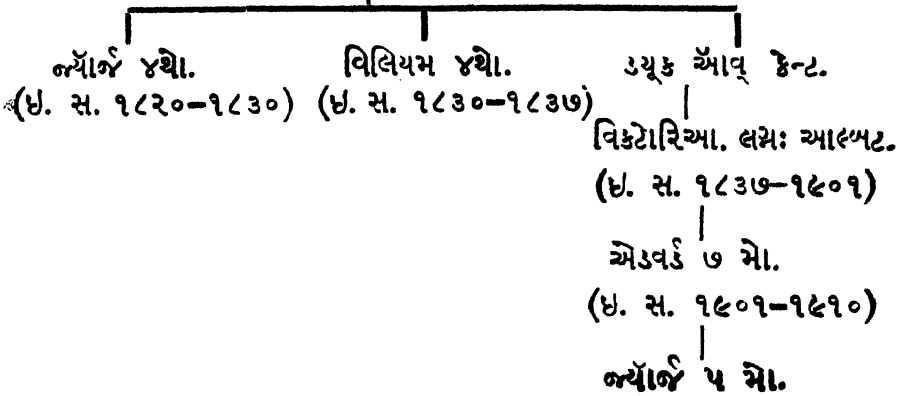
જ્યોર્જ ૨ લો.

[ઇ. સ. ૧૭૨૭—૧૭૬૦]

ફ્રેડરિક. મૃત્યુ: (ઇ. સ. ૧૭૫૧)

જ્યોર્જ ૩ લો.

(ઇ. સ. ૧૭૬૦—૧૮૨૦)

નોંધ: છેલ્લા મહાન વિગ્રહ દરમિયાન હેનોવર શબ્દ દૂર કરી ઇંગ્લેન્ડના રાજાએ પોતાને વિંડસર વંશના કહેવડવવાનું શરૂ કર્યું છે.

૧૨૫ હેનોવર વંશ.

ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી અદ્ય પર્યંત.

સામાન્ય: સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોએ રાજનો ઇશ્વરી હક સ્થાપવાના અને દેશના કાયદાની પરવા કર્યા વિના રાજ્ય ચલાવવાના ધણા ચત્નો કર્યા, પરંતુ તેમના ક્રમભાગ્યે તે સર્વ અફળ ગયા. જેમ્સ રજને રાજગાદી છોડી જતા રહેવું પડ્યું, અને પ્રજાએ પરદેશી વિક્રિયમને રાજ્ય કરવા નોતર્યો. પ્રજાનો જય થયો. રાજ્યે પણ દેશના કાયદાને અને પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપીને રાજ્ય કરવું જોઈએ, અને દેશમાં ખરું રાજ્ય તો લોકોનુંજ ચાલે છે એ વાત નક્કી થઈ ગઈ. એનની મરણ વખતની ઇચ્છા તો પોતાનો નાનો ભાઈ જેમ્સ ગાદીએ આવે તેવી હતી, પરંતુ તે કથોલિક હતો, અને તેનામાં હજુ રાજના ઇશ્વરી હક વિષે તરંગી ખ્યાલો ભરાઈ રહ્યા હતા, એટલે જેમ્સ ૧લાના કુટુંબમાંથી નજીકના પ્રોટેસ્ટન્ટ સગાને ગાદીવારસ તરીકે બોલવવામાં આવ્યો.

૧. જ્યોર્જ ૧ લો.

ઇ. સ. ૧૭૧૪-૧૭૨૭

જ્યોર્જ ૧લો.

ગુણ અને સ્વભાવ: એન રાણીના મરણ પછી જેમ્સની દૌહિત્રી અને હેનોવરના રાણાની સ્ત્રી સોફિઆનો પુત્ર જ્યોર્જ ૫૪ વર્ષની પુખ્ત વયે ગાદીએ આવ્યો. તે ભલા દીલનો, પ્રમાણિક, અને પોતાના કામ પર ધ્યાન આપવાના સ્વભાવવાળો હતો. અંગ્રેજ ભાષા તેને આવડતી ન હતી, અંગ્રેજ પ્રજાનો તેને પરિચય ન હતો, કે અંગ્રેજ રાજ્યબંધારણની તેને સમજણ ન હતી. અંગ્રેજોને તે પ્રિય થાય તેવી એનામાં આવડત પણ ન હતી; માત્ર રોમન.

જ્યોત્સિક સ્ટુઅર્ટ રાજા ગાદીએ આવી ન જાય તેટલા માટે તેને ગાદી આપવામાં આવી હતી. ગાદીએ આવતાં પહેલાં તેણે દેશના કારભારમાં વચ્ચે ન આવવાનું વચન આપ્યું હતું, અને તે તેણે બરાબર પાળ્યું હતું. આથી તેના સમયમાં પાર્લિમેન્ટની સત્તા વધી ગઈ.

પાર્લિમેન્ટની વધી પડેલી સત્તા: આવા અંગ્રેજી ભાષા પણ ન જાણનારા રાજાના વખતમાં પાર્લિમેન્ટ અને પ્રધાનોની સત્તા વધી પડે એમાં શું આશ્ચર્ય? એનના સમય સુધી એવી પદ્ધતિ ચાલી આવતી હતી, કે પ્રધાનોની સલા મળે ત્યારે રાજા પ્રમુખ થાય અને તેમની સલાહ લે. જ્યોર્જ સલાઓમાં જવાનું બંધ કર્યું, એટલે એક મંત્રીને પ્રમુખ બનાવી તેને મુખ્ય પ્રધાનનું નામ આપવામાં આવ્યું. હવેથી મુખ્ય પ્રધાનનું જોર વધી ગયું. હવેથી રાજાઓનાં કામની મહત્તા રહી નહિ; રાજાઓ કરતાં પ્રધાનોની અગત્ય વધારે થઈ પડી; કેમકે દેશનો ખરો કારભાર ચલાવનાર તે થયા; રાજાઓ તો તેમનાં સોગઠાં જેવા થયા. એન પછી કોઈ રાજા પાર્લિમેન્ટે કરવા ધારેલા કાયદાની આડે આવ્યો નથી. આ પ્રમાણે જ્યોર્જ વલ્લાના વખતથી હાલની રાજ્યપદ્ધતિની શરૂઆત થઈ.

હેનોવર વંશના આરંભમાં વ્હીગ પક્ષ જોરમાં હતો; કેમકે તે પક્ષે આ પરદેશી રાજાને ગાદી આપવામાં મદદ કરી હતી; ટોરી પક્ષવાળાઓ જેમ્સ રાજાના પુત્રને ગાદી અપાવવા મથતા હોવાથી પ્રજામાં તેઓ અજાણ્યામણા થઈ પડ્યા હતા, એટલે પાર્લિમેન્ટમાં તેમનું જોર ઘટી ગયું હતું. રાજા પણ પોતાને ગાદી લાવનાર વ્હીગ પક્ષને સર્વ રાજકારભાર સોંપી પોતાના જર્મન દોસ્તોની સોબતમાં સમય વીતાવતો હતો. વ્હીગ પક્ષના કેટલાક ચતુર આગેવાનોને રાજાએ પ્રધાનપદ ઉપર નીમ્યા, એટલે તેમણે ટોરી પક્ષને નબળો કરવાના ઉપાયો કરવા માંડ્યા. ઘણા વખત સુધી તેમને કોઈ પણ જાતનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો નહિ.

આ પ્રમાણે એકજ પક્ષના અને પાર્લિમેન્ટમાં બહુમતી ધરાવનારા પ્રધાનોનું મંડળ એકઠું મળીને રાજ્ય ચલાવે, એ પદ્ધતિ રાજ્યબંધારણમાં કાયમ થઈ ગઈ.

અંડ: ઇ. સ. ૧૭૧૫માં જેમ્સના^૧ પક્ષકારો-જેકોબાષ્ટો-એ રદુઅર્થ રાજ્યને ગાદીએ આણવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ટોરી પક્ષવાળાઓને જેમ્સ ઉપર ખાસ લાવ ન હતો, પરંતુ કોઇ પણ ઉપાયે વ્હીગ પક્ષ નબળો પડે તો તે ઉપાય અજમાવવા તેઓ તૈયાર હતા. સ્કોટલેન્ડમાં અલ આર્માર નામે એક લશ્કરી કુનેહ વિનાના નમાલા અમીરે અને ઇંગ્લેન્ડની ઉત્તર સરહદ પરના ફેટલાક ગૃહસ્થોએ બળવાનો ઝુંડો ઉપાડ્યો. પરંતુ અંડ-ઓરોમાં વ્યવસ્થા ન હતી. તેમનામાં કોઇ જખરો આગેવાન ન હતો અને પ્રજાનો તેમને ટેકો પણ હતો નહિ, તેથી લડાઇ વિના આ અંડ સહેલથી દાબી દેવામાં આવ્યું. અનેક બળવાઓરોને મોતની શિક્ષા થઈ, ફેટલાકને કેદમાં મોકલવામાં આવ્યા, અને ઠેરઠેર જેકોબાષ્ટો હડધૂત થવા લાગ્યા. જેમ્સને ફ્રાન્સ નાસી જવું પડ્યું, અને નવા રાજ્ય પ્રત્યે પ્રજાની લક્તિ ઉડી થઇ.

સપ્તવાર્ષિક કાયદો: જેમ્સના પક્ષકારોએ ઉડાવેલા અંડથી થએલી અશાંતિનો લાભ લઇ વ્હીગ પક્ષે પોતાને મજબુત કરી લેવાનો લાગ શોધ્યો. ત્રિવાર્ષિક કાયદા પ્રમાણે દર ત્રણ વર્ષે પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી થવી જોઇએ તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૧૮માં જો ચુંટણી થાય તો ગાદીએ આવેલા નવા વંશના રાજ્યને તે જોખમભરેલી થાય એમ કહી વ્હીગ પ્રધાનોએ એવો કાયદો કર્યો કે તે વખતે જે ચાલુ હતી તે અને ત્યાર પછીની હરેક પાર્લમેન્ટ સાત વર્ષ સુધી ચાલુ રહે. આ કાયદો છેક ઇ. સ. ૧૮૧૧ સુધી અમલમાં રહ્યો. હાલ પાર્લમેન્ટનું આવરદા પાંચ વર્ષનું કરવામાં આવ્યું છે.

દક્ષિણ મહાસાગરનો પરપોટો: ઇ. સ. ૧૭૨૦માં ઇંગ્લેન્ડમાં દક્ષિણ મહાસાગરના પરપોટાની આકૃત આવી પડી. ઇ. સ. ૧૭૧૧માં સ્પેનિશ સંસ્થાનો જોડે વેપાર કરવા માટે એક મંડળી સ્થપાઇ. આરંભમાં તો તેનો વેપાર સારો ચાલવા લાગ્યો, એટલે તેના વ્યવસ્થાપકોનો લોભ વધ્યો. દક્ષિણ મહાસાગરના ટાપુઓમાં જો તે મંડળીને વેપાર કરવાની રજા

૧ આ જેમ્સને 'પ્રીટેન્ડર' કહેવામાં આવે છે. મૂળ ફ્રેંચ શબ્દનો અર્થ તો 'દાવાદાર' થાય છે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં એ ફ્રેંચ શબ્દને મળતા આવતા 'પ્રીટેન્ડર' શબ્દનો અર્થ ઢોંગી, વેશધારી એવો થાય છે. રદુઅર્થોના શત્રુઓ આથી જેમ્સને પ્રીટેન્ડર કહેતા હતા.

મળે તો તેણે વધી પડેલું પ્રબળીય ઝણુ ફેડી આપવાનું કશુંલ કર્યું. પાર્લમેન્ટની સંમતિથી પ્રધાનોએ મંડળીએ કરેલી સરતે રજા આપી. રજા મળી, એટલે લોકો એકદમ પૈસાદાર થઈ જવાની આશાએ શેર ખરીદવા લાગ્યા અને સદા પણ કરવા લાગ્યા. પ્રધાનોએ પણ સદામાં લાગ લાઇ પોતાનાં ખીસાં ભર્યાં. ખીજી પણ અનેક વિચિત્ર યોજનાઓ અને ઉદ્દેશવાળી મંડળીઓ નીકળવા લાગી, એટલે સરકારને લાગ્યું કે લોકો જો શેરમાં નાણાં રોકી દેશે તો દેશની પાયમાલી થવાનો કોઇ દિવસ વખત આવશે; આથી તેણે કેટલીક મંડળીનાં પોકળ ખુલ્લાં કર્યા અને લોકોની આંખ ઉઘડી. ખીજી મંડળીઓની વ્યવસ્થામાં પોકળ હોય તો આ મંડળીમાં પણ કેમ ન હોય? બધા લોકો શેર વેચવા મંડી પડ્યા, શેરના ભાવ ઘટી ગયા અને લોકોની પાયમાલીનો પાર રહ્યો નહિ. આખરે સરકારને વચ્ચે પડી મંડળીનું કરજ ચૂકવી આપવું પડ્યું.

વૉલ્ટપોલ: આવા દેશની દુર્દશાના કટોકટીના મામલામાં સર રૉબર્ટ વૉલ્ટપોલ નામે એક પ્રસિદ્ધ રાજદારી પુરુષ લોકની જાણમાં આવ્યો. તે સાધારણ જમીનદાર હોવા છતાં નાણાંના વહીવટ સંબંધે ઉંડી સમજ ધરાવતો હતો. તે પ્રથમથીજ આ મંડળીની યોજનાની વિરુદ્ધ પડ્યો હતો, એટલે આ સંકટમાંથી કંઈક રસ્તો કાઢે એવી આશાએ ન્યૉર્જે તેને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. તેણે મંડળીના વ્યવસ્થાપકોની માલમતા હરરાજ કરી નાખી અને બાકી રહી તે નુકસાની ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની અને ઇંગ્લેન્ડની બેન્ક વચ્ચે વહેંચી નાખી; છતાં લોકોની સ્થિતિ પૂરેપૂરી તો સુધરી કહેવાય નહિ. વૉલ્ટપોલ એકવીસ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદે રહ્યો, તે દરમિયાન દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની એકસરખી નીતિ તેણે સ્વીકારી હતી.

૨. ન્યૉર્જ રજો.

ઈ. સ. ૧૭૨૭-૧૭૬૦

ન્યૉર્જ ર જો: ઇ. સ. ૧૭૨૭માં ન્યૉર્જ ૧લો હેનોવર ગયો હતો, ત્યાં આવ્યો તો મરણ પામવાથી તેનો પાટવી કુંવર ન્યૉર્જ રજો ગાદીએ આવ્યો. તે લલા સ્વભાવનો હતો. તે મુદ્દનો શોખીન અને જાતે લડવાની

આવડતવાળો હતો. પિતાપુત્રને પહેલેથીજ અણુઅનાવ હોવાથી તે પોતાના પિતાથી ઉલટે પગલેજ ચાલવાનો નિશ્ચય કરીને ગાદીએ આવ્યો હતો. તે સાધારણ અંગ્રેજ બોલી જાણતો હતો; પરંતુ અંતરથી તેને ઇંગ્લેન્ડ પર પ્રીતિ ન હતી; તેણે પણ પિતાની પેઠે રાજ્યવહીવટમાં બહુ હાથ નાખ્યો નહિ.

જ્યોર્જ રજને વૉલ્પોલ તરફ અણુગમો હતો; પરંતુ તેની રૂપાળી અને સુશીલ રાણી કેરોલાઇનના આગ્રહથી તેણે વૉલ્પોલનેજ પ્રધાનપદે કાયમ રાખ્યો.

વૉલ્પોલની રાજનીતિ: સર રૉબર્ટ વૉલ્પોલ એક સાધારણ જમીનદારનો પુત્ર હતો; તેને બહુ વાંચતાં લખતાં આવડતું ન હતું; છતાં તે પોતાના ઉદ્ધમ, આવડત, વ્યવહારકુશળતા, માણસની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ અને નમ્રણુંવહીવટની ઉંડી સમજણથી આગળ આવ્યો, અને એક પછી એક અધિકાર ઉપર ચડતો ગયો. એનના વખતમાં વિશ્વાસઘાતના વાંક માટે એક વાર તેને બંદીખાને પણ નાખવામાં આવ્યો હતો. તે વહીગ પક્ષનો હતો, અને દક્ષિણ મહાસાગરના પરપોટાની દેશ ઉપર આક્રમ્ત આવી પડી, ત્યારે જ્યોર્જ ૧લાએ તેને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો હતો. યોગ્ય કરકસર અને વહીવટથી તેણે દેશની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ પાછી સફર બનાવી હતી.

પરદેશો જોડે સલાહસંપ રાખી દેશની આબાદી વધારવી એ વૉલ્પોલની રાજનીતિ હતી. તે કહેતો કે પ્રજાની આબાદીમાં જો કંઈપણ વધારે નુકસાન કરનાર હોય તો તે સુદ્ધ છે. તે ચાલે છે ત્યારે તો નુકસાન થાય છે, બંધ પડે છે ત્યારે કંઈ ખાસલાભ મળતો નથી, અને પૂરું થાય છે ત્યારે લોકો ઉપરનાં દુઃખો વધી પડે છે. તેણે માલની આયાત નિકાસ પરના કર ઓછા કર્યા, વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, ને સંસ્થાનેને યૂરોપના બીજા દેશો જોડે સીધા વેપાર કરવાની રજા આપી. આ ઉપરાંત તેણે દેશમાં થતી દાણચોરી અટકાવી, અને આવક વધારવાના હેતુથી કર લેવાની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવાના કાયદાનો ખરડો પાર્લમેન્ટમાં આણ્યો, (ઇ. સ. ૧૭૩૩). તેની યોજના એવી હતી કે માલની આયાત થાય ત્યારે બંદર ઉપર જકાત લેવાને બદલે માલ કારખાનામાં પહોંચે અને તૈયાર થાય, ત્યાર પછી તેના પર જકાત લેવાનું ધોરણ રાખવું. આથી દાણચોરી અટકવાનો અને વેપાર વધવાનો સંભવ

હતો; પણ પાર્લમેન્ટમાં આ ખરડાનો એટલો બધો વિરોધ થયો કે વોલ્પોલે તે પાછો ખેંચી લીધો.

આવા મહાન પુરુષમાં બે મોટા દોષ હતા. તે સત્તાનો એટલો બધો લોભી હતો કે શુદ્ધિશાળી માણસોને તેહમેશાં દૂરને દૂર રાખતો, અને તેમને રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લેવાની તક આપતો નહિ; તેથી પુલ્ટની અને કાર્ટરેટ જેવા શુદ્ધિમાન વ્હીગ અગ્રેસરો તેના વિરુદ્ધ પક્ષમાં ગયા. તેના વિરોધીઓએ વિલિયમ પિટ નામે એક ધણા સમર્થ અને શુદ્ધિશાળી આગેવાનની સરદારી નીચે પાર્લમેન્ટમાં એક પક્ષ ઉભો કર્યો, અને દરેક વાતમાં વોલ્પોલની સામે પડવા માંડ્યું. પરંતુ તેમનું કંઈ ચાલતું નહિ; કેમકે વોલ્પોલ લાંચરૂપતને છૂટથી ઉપયોગ કરી પાર્લમેન્ટના સભ્યોને રીઝવી લેતો, અને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેતો. સમવાર્ષિક કાયદા પ્રમાણે એક સભ્ય પોતાની ચુંટણી થયા પછી સાત વર્ષ સુધી પાર્લમેન્ટમાં રહી શકતો, એટલે તેટલો વખત તેને પ્રજાની દરકાર રહેતી નહિ. વોલ્પોલ માનઅકરામ, ભેટ, નજરાણાં, સનદ, અને રોકડ નાણું આપી સભ્યોને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેતો, અને એમ કરવામાં પોતે કશું ખોટું કરે છે એમ માનતો નહિ.

રાણીના આશરો નીચે રહી તેણે પોતાની સામે પાર્લમેન્ટમાં વિરોધ હોવા છતાં ઈંગ્લેન્ડને યૂરોપની રાજદ્વારી ખટપટોથી અલગ રાખ્યું, અને તેને શ્રીમંત બનાવ્યું. તેના ૨૧ વર્ષના અમલમાં મોટાં યુદ્ધો થયાં નથી કે મોટી જીત મળી નથી, પણ તેની શાંતિમય નીતિને પરિણામે નવો રાજ-વંશ સ્થિર થયો, પાર્લમેન્ટની સત્તા વધારે મજબૂત બની, અને દેશનો વેપાર વધ્યો.

સ્પેન જોડે યુદ્ધ: ઇ. સ. ૧૭૩૭ માં રાણીના મરણથી વોલ્પોલે એક જખરો મિત્ર બોધ્યો. હવે તેના વિરોધીઓ જોર કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં સ્પેન જોડે વેપારી બાબતમાં નકામી તકરાર થતાં વોલ્પોલને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરવી પડી. અંગ્રેજ સૈન્ય અને કાફ-લાએ કંઈ જાણુવા જેવું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું નહિ.

લડાઈનું તો કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ, અને તેજ વખતે યૂરોપમાં ફ્રાંસી નીકળેલા એક જખરા વિગ્રહમાં તે વીસરાર્ધ પણ ગઇ, પણ વોલ્પો-

લના વિરોધીઓને વાલ્પોલનો વાંક કાઢવાનો લાગ મળ્યો. ધણી દિવસ સુધી જીવની પેઠે જળવી રાખેલી સત્તા છોડી વાલ્પોલને રાજીનામું આપવાનો વખત આવ્યો (ઇ. સ. ૧૭૪૨), અને અર્લ ઓફ ઓક્સફર્ડ તરીકે ઉમરાવનો દરજ્જો સ્વીકારી આમની સલામાંથી વિદાય લેવી પડી. બીજાં જીવ પ્રધાનમંડળો આવ્યાં, તેમને દેશપરદેશમાં જાગી ઉઠેલાં યુદ્ધો તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર પડી.

ઑસ્ટ્રિયાના ગાદીવારસાનો વિગ્રહ: ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં ઑસ્ટ્રિયાનો શહેનશાહ અપુત્ર મરણ પામ્યો, અને પોતાનું વિશાળ સામ્રાજ્ય મેરિઆ થેરિસા નામે પુત્રીને સોંપતો ગયો. મેરિઆ ગાદીએ આવે તે આખતમાં યુરોપનાં મુખ્ય રાજ્યોએ સંમતિ આપી હતી; છતાં જ્યારે તે ખરેખર ગાદીએ આવી, ત્યારે અનેક રાજ્યોની દાઢ સળકી. જર્મનીમાં આવેલા તે વખતે નવા ઉદય પામતા પ્રુશિયાના રાજા ફ્રેડરિક મેરિઆના રાજ્યમાંથી સાઇલિશિયાનો ફળવંત પ્રાંત પડાવી લીધો, એટલે આખા યુરોપમાં એક મહાન વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. ફ્રાન્સે પ્રુશિયાનો પક્ષ લીધો, અને સ્પેન ફ્રાન્સ જોડે જાળ્યું. ઇંગ્લેન્ડે મેરિઆને ગાદીએ આવવા દેવાની સંમતિ આપી હતી. તે ઉપરાંત પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક બહુ બળવાન થઇ પડે, તો હેનોવર તેની પડોશમાં આવેલું હોવાથી તેના ઉપર પણ તેના ડાળો પડે, એ ભયથી તે ઑસ્ટ્રિયાના પક્ષમાં રહ્યું. આ પ્રમાણે ઑસ્ટ્રિયા, ઇંગ્લેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડના બનેલા એક પક્ષ, અને ફ્રાન્સ, સ્પેન અને પ્રુશિયાનાં રાજ્યોના બનેલા બીજા પક્ષ વચ્ચે વિગ્રહ ચાલ્યો.

યુદ્ધનો રસીઓ ન્યોર્થ પોતે રણ ચડ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૪૩ માં બેબેરિયામાં આવેલા ડેટ્ટિન્ગનના યુદ્ધમાં તેની સરદારી નીચે અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચ લશ્કરને હરાવ્યું; પરંતુ ફ્રેન્ચોએ ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં ફોન્ટેનાયના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને સખત હાર ખવરાવી પોતે ખાધેલી હારનું વેર લીધું.

વિગ્રહ તો ઇ. સ. ૧૭૪૮ સુધી ચાલ્યા કર્યો, પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં થએલા જેકાબાઈટ બંડને લીધે ઇંગ્લેન્ડ તેમાં લાગ લઈ શક્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં એ-લા-શાપેલની સંધિથી ફ્રેડરિકને સાઇલિશિયા પ્રાંત રાખવામાં દેવામાં આવ્યો, મેરિઆનો ઑસ્ટ્રિયાની ગાદી ઉપરના હકનો

સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો, અને જ્યોર્જ રાજાને ઈંગ્લેન્ડની ગાદીનો ખરો હકદાર રાજ ગણવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત યુદ્ધમાં જીતેલા મુલકો પાછા સોંપી દેવાનું પણ નક્કી થયું.

૧૭૪૫નું યંડ: ઈંગ્લેન્ડ જ્યારે ઑસ્ટ્રિયાના વિગ્રહમાં પડેલું હતું, ત્યારે જોકોબાઇટોએ સ્ટુઅર્ટ રાજાને ગાદીએ બેસાડવાનો એક વધારે પ્રયત્ન કરી જોવાની પેરવી કરી. જેમ્સ પ્રીટોરનો પુત્ર ચાર્લ્સ જે નાના પ્રીટોરને નામે ઓળખાતો હતો, તે ધીર, બહાદુર, બોલવા ચાલવાની મનોહર બળવાળો, દેખાવડો રાજકુમાર હતો. ફ્રાન્સે તેને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું, પરંતુ ત્યાંથી તેને કશી મદદ મળી શકી નહિ, એટલે તે એકલો આપખળ ઉપર આધાર રાખી સ્કોટલેન્ડમાં છુપી રીતે ઉતર્યો. કેટલાક જોકોબાઇટ અને ટોરી હાઇલેન્ડરો તેને આવી મળ્યા. એડિનબરો પાસે આવેલા પ્રેસ્ટનપાન્સ પાસે અંગ્રેજ લશ્કરને હરાવી ચાર્લ્સ અને તેના મળતીઆઓ એડિનબરો ગયા, અને ત્યાં તેમણે થોડા દિવસ મોજમઝામાં ગાળ્યા. પછી ત્યાંથી ચાર્લ્સ લંડન સર કરવાની આશાએ ચાલ્યો, પરંતુ અંગ્રેજ લોકોએ તેને સહાય કરી નહિ. વૉલ્ફોલના વહીવટમાં તેમણે શાંતિ અને સમૃદ્ધિની કિંમત પિછાણી હતી, અને નવા પરદેશી રાજાઓથી હવે તેઓ ટેવાઈ ગયા હતા, એટલે સ્ટુઅર્ટ અને રોમન કેથોલિક રાજાને તેઓ ગાદીએ આવેલો જોવા ખુશી નહતા. હાઇલેન્ડરો પણ લાંબી મુસાફરીથી કંટાળી ગયા હતા, અને તેમનામાં હવે જીરસો રહ્યો નહતો. આગળ જવાની ચાર્લ્સની કિંમત રહી નહિ, અને તે ડર્રીથી નિરાશા ભરેલે હૃદયે પાછો ફર્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે તેની પુંક પકડી. સ્કોટલેન્ડની ઉત્તરે આવેલા ઇનવર્નેસ પરગણામાં આવેલા કલોડનના યુદ્ધમાં રાજાના બીજા પુત્ર ડ્યુક ઑફ કમ્બરલેન્ડની સરદારી નીચે અંગ્રેજ સૈન્યે ચાર્લ્સને છેલ્લી અને સળંગ હાર ખવરાવી, (૧૭૪૫). ચાર્લ્સ છુપે વેશે પાંચ માસ સુધી ભટક્યો, અને આખરે અનેક સંકટો વેઠ્યા પછી ફ્રાન્સ નાસી ગયો. સ્ટુઅર્ટ વંશનો ઈંગ્લેન્ડની ગાદી મેળવવાનો આ છેલ્લો પ્રયત્ન હતો, પણ તે અફળ ગયો. પાછળથી ચાર્લ્સ દારૂની લતમાં પડ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં રોમમાં બેઆખરૂંભરેલી રીતે મરણ પામ્યો.

ચાર્લ્સનો પક્ષ લેનારા હાઇલેન્ડરો ઉપર જીલમનો વરસાદ વરસ્યો.

તેમના સરદારોની સત્તા ખુંચવી લેવામાં આવી, તેમને પોતામ્નો પોશાક-પહેરવાની મના કરવામાં આવી, તેમનાં હથિયાર પડાવી લેવામાં આવ્યાં, અને તેમના કિલ્લાઓ તોડી ત્યાં ખુલ્લા રસ્તાઓ ખનાવવામાં આવ્યા.

હિંદુસ્તાનમાં વિગ્રહના પડઘા: ઔરિંગઝેબના ગાદીવારસાના વિગ્રહની અસર છેક હિંદુસ્તાનનાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ વેપારી મથકો સુધી પહોંચી. તે તેખતે હિંદુસ્તાનમાં દુષ્કે નામે ફ્રેન્ચ સુખો હતો, તે હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢી ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાના કોડ કરી રહ્યો હતો. આ વિગ્રહનો લાલ લઈ તેણે મદ્રાસ ઉપર ચડાઈ કરી અને તે તાબે કર્યું, (૧૭૪૬). એ-લા-શાપેલની સંધિથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. અને દેશો વચ્ચે યુરોપમાં સલાહ હોવા છતાં દુષ્કેએ હિંદુસ્તાનમાં તો શત્રુવટ જારી રાખી, અને આર્કટના નવાખ થવામાં ચંદાસાહેબને મદદ કરી. પરંતુ ફ્રાન્સના રાજાને દુષ્કેની આ રીત પસંદ ન પડવાથી તેણે તેને પાછો ખેલાવી લીધો. દુષ્કે બિચારો પાયમાલ થઈ જઈ ગરીબ હાલતમાં મરણ પામ્યો, તો પણ કોષ્ટકે તેની દરકાર કરી નહિ. હિંદુસ્તાનનાં યુદ્ધોનું પરિણામ એ આવ્યું, કે કોરોમંડલ કિનારા પર અંગ્રેજોની સત્તા મજબૂત થઈ.

અમેરિકામાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે સંઘર્ષ: ઉત્તર અમેરિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર અંગ્રેજો સંસ્થાનો સ્થાપી વસ્યા હતા એ તો પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. આ બધાં સંસ્થાનો સમુદ્રકિનારા ઉપર આવેલાં હતાં, અને અંદર તેમની હદ ચોક્કસ થઈ ન હતી. સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના સમયથીજ ફ્રેન્ચ લોકો કેનેડામાં વસવાટ કરવા લાગ્યા હતા. છેક દક્ષિણમાં મિસિસિપીના મુખ પાસે તેઓએ લુઇઝિયાના નામે એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને ત્યાર પછી મિસિસિપી અને ઓહાઇઓ નદીઓની ફળદ્રુપ ખીણમાં તેમણે વસવાનું શરૂ કર્યું; આ સર્વ પ્રદેશ ઉપર પોતાનો હક સાખીત કરવા તેમણે કેનેડા અને લુઇઝિયાના વચ્ચે કિલ્લેબંધી કરવા માંડી. આ પ્રમાણે થાય તો અંગ્રેજ સંસ્થાનીઓને માત્ર સાંકડા ચીયરવટામાંજ ભરાઈ રહેવું પડે, એમ ધારી તેઓએ યુરોપમાં ચાલતા વિગ્રહની તક લઈ ફ્રેન્ચ ચાણાંઓ અને કિલ્લા પર હુલ્લા કર્યા. આ બે પ્રજાઓ વચ્ચે વેપારને નિમિત્તે વેર ઉડાં રોપાતાં જતાં હતાં; અને પ્રજાઓએ જોઈ લીધું કે વહેતું કે મોડું યુદ્ધ

કર્ચો વિના છૂટકો થનાર નથી, અને યુદ્ધ ક્યારે થશે તે કહી શકાય તેમ નથી, તેથી અને પક્ષ વેપારમાં સર્વોપરિ કાણુ રહે એ પ્રશ્નનો નિકાલ આણુવા માટે યુદ્ધની તૈયારી રાખી બેઠા હતા. યુદ્ધનો પ્રસંગ તરતજ મળ્યો.

સાતવરસી વિગ્રહ: એ-લા-શાપેલની સંધિ તો થઇ, પરંતુ તેથી યૂરોપનાં થોડાંજ રાજ્યોને સંતોષ થયો હતો. મેરિઆને પોતાનો ગએલો સાઇલિશિઆ પ્રાંત પાછો બેઠતો હતો; ફ્રાન્સ અને રશિઆથી પ્રુશિઆના ફ્રેડરિકની વધતી જતી સત્તા ખમાતી નહોવાથી જુનાં વેર વીસરીને તેઓ મેરિઆને મદદ કરવા તૈયાર હતાં. ફ્રાન્સે ઑસ્ટ્રિઆનો પક્ષ લીધો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે પ્રુશિઆ બોડે સંધિ કરી હતી તેથી, તથા જ્યારે ત્યારે ફ્રાન્સ બોડે લડાઇમાં ઉતરવું પડે એમ છે એમ બોધ લીધું હતું, તેથી આ વિગ્રહમાં તેણે પ્રુશિઆનો પક્ષ કર્યો. આ પ્રમાણે ઑસ્ટ્રિઆના ગાદીવારસાના વિગ્રહ વખતનાં મિત્રો ઇંગ્લેન્ડ અને ઑસ્ટ્રિઆ, અને ફ્રાન્સ અને પ્રુશિઆ તે આ નવા વિગ્રહમાં એકમેકનાં શત્રુ થઇ બેઠાં; અને ઇંગ્લેન્ડ અને પ્રુશિઆની સામે ફ્રાન્સ, રશિઆ અને ઑસ્ટ્રિઆનો પક્ષ રચાયો.

આ વિગ્રહ ૧૭૫૬ થી ૧૭૬૩ સુધી ચાલ્યો, અને જ્યાં જ્યાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ લોકો એકઠા થયા ત્યાં ત્યાં એટલે યૂરોપ, અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનમાં એક સાથે ચાલવા લાગ્યો.

વિગ્રહનો આરંભ તો અંગ્રેજોને મગર થવા જેવા ન હતો. ડચ્ઠ ઓન્ડ્યુકસલ નામે મુખ્ય પ્રધાનમાં આવેા મહાન્ વિગ્રહ ચલાવવાની તાકાત કે આવડત ન હતી. યુદ્ધકટની સંધિથી અંગ્રેજોના કાણુમાં આવેલા ભૂમધ્ય સમુદ્રના મુખ્ય લશ્કરી મથક માઇનોર્કાના ટાપુને ફ્રેન્ચોએ ઘેરો ઘાલ્યો, તે છોડાડવા માટે ઇંગ્લેન્ડથી એક જેવો તેવો કાફલો મોકલવામાં આવ્યો. ફ્રેન્ચ બળ પાસે તેવું કશું ચાલ્યું નહિ, અને માઇનોર્કા અંગ્રેજોના હાથમાંથી ગયું, (૧૭૫૬). અમેરિકામાં પણ ફ્રેન્ચોએ નાની નાની જીતો મેળવી: હિંદુસ્તાનમાંએ બંગાળાના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાએ કલકત્તા ઉપર ચડાઇ કરી અંગ્રેજોના હાથમાંથી તે પડાવી લીધું. લોકલાગણી ખૂબ ઉશ્કેરાઇ ગઇ, અને અન્તે પ્રજામતને માન આપીને ન્યૂકેસલને રાજનામું આપવાની ફરજ પડી. આવા વિકટ પ્રસંગે દેશને તારે એવા માણસની પ્રજાને જરૂર હતી.

પ્રતાપી પિટ: તે વખતે આવો મહાન રાજદારી નર વિલિયમ પિટ નામે હતો. તે પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થતાંજ વાલ્પોલના વિરોધી પક્ષમાં લળ્યો, અને પોતાનાં જુસ્સાદાર, છટાદાર અને દેશાભિમાનથી ભરેલાં લા-પણોથી જાહેરમાં આગળ આવ્યો. યુરોપના મામલાઓમાં નાણાં વેંડરી

વિલિયમ પિટ.

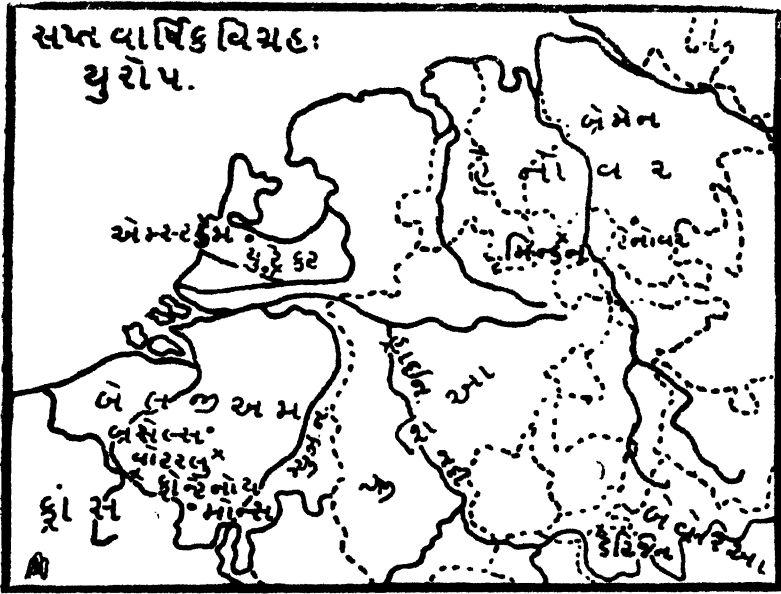
નાખવા આગત પિટનાં પાર્લમેન્ટમાં કરેલાં લાપણોથી જ્યોર્જ તેના પર ક્રોધ્યો હતો, પરંતુ આવા કટોકટીના મામલામાં તેના જેવો સમર્થ રાજદારી બીજો કોઈ ન હતો, એટલે ડચ્ક ઓફ ન્યૂકેસલ ફરીથી નામનો પ્રધાન બન્યો, અને પિટે યુદ્ધખાતું સંભાળ્યું. તેનો આત્મવિશ્વાસ અજબ હતો. તે તો જ્યોક કહેતો કે “ હું જાણું છું કે હુંજ દેશને તારીશ; બીજા કોઈથી એ બને તેમ નથી. ” તે પ્રધાન થવાથી બધી બાજુનો રંગજ બદલાઈ ગયો. વાલ્પોલ જેમ નાણાખાતાનો મહાન

પ્રધાન હતો, તેમ પિટ યુદ્ધખાતાનો મહાન પ્રધાન હતો. તેણે જુના નમાલા સેનાપતિઓને બદલે ચુનદા, તાલીમ પામેલા, અને હોંસીલા સરદારોનીમી તેમના હાથ નીચે ટુકડીઓ કે કાફલા મૂક્યા.

તેણે આ વિગ્રહમાં પોતાને ચાલવાનું ધોરણ પણ નક્કી કરી રાખ્યું. તેણે જોષ લીધું કે ઈંગ્લેન્ડ માટે ખરો વિગ્રહ તો અમેરિકામાંજ છે; યુરોપના યુદ્ધમાં તેનો બહુ સ્વાર્થ નથી. માત્ર ફ્રેન્ચ લશ્કર યુરોપમાંથી અમેરિકા મદદ પહોંચાડી શકે નહિ, તેટલો બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર છે. ફ્રેન્ચોને અમેરિકામાં સહાય આપતા અટકાવવા માટે તેણે નૌકાસૈન્યનો ઉપયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. તેણે સૈન્યનો મોટો ભાગ અમેરિકા મોકલી દીધો;

માત્ર થોડું લશ્કર ફેડરિકની મદદ માટે જર્મની ગયું, અને તે ફેડરિકના એક ધણા હોશિયાર સેનાપતિના હાથ તળે મૂકવામાં આવ્યું.

જર્મનીને નાણાં આપવાની વિરુદ્ધ પડનાર પિટે પોતે ફેડરિકને યુરોપમાં યુદ્ધ ચલાવવા માટે નાણાંની જાપરી મદદ કરવા માંડી. ફેડરિક કુશળ સેનાપતિ હતો, ને તેની પાસે લશ્કર પણ કસાએલું હતું, એટલે તેને નાણાંની મદદ મળતાં તેણે ઉપરાઉપરી વિજય મેળવી. પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા માંડ્યું.

ઇ. સ. ૧૭૫૬માં અંગ્રેજ સૈન્યે મિડનના યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ સૈન્યને જાપરી હાર ખવરાવી. આ ઉપરાંત તેજ વર્ષમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ફરતા ફ્રેન્ચ કાફલાનો લેગોસની ભૂશિર પાસે, અને આટલાંટિક મહાસાગરમાં ફરતા ફ્રેન્ચ કાફલાનો કિવબરોન બેના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોએ ઘણા વાળી નાખ્યા. ક્રાન્સનું નૌકાબળ તૂટી ગયું, અને અમેરિકામાં મદદ પહોંચાડવાનું કાર્ય અશક્ય થઈ પડ્યું. સંસ્થાનોનું લાગ્ય હવે લગભગ નક્કી થઈ ગયું.

કિવબેકની છત: પિટની કાબેલ રાજનીતિને પરિણામે અમેરિકામાં

પણ અંગ્રેજોના જયના ડંકા વાગતા હતા; સંસ્થાની લશ્કરે જય મેળવી કેનેડા અને લુઇઝિયાના વચ્ચેનો એક અગત્યનો કિલ્લો હાથ કરી એ બંને સંસ્થાનોને અલગ કરી નાખ્યાં. જીતાએલા કિલ્લાનું ફ્રેન્ચ નામ બલ્કી પિટના સ્મરણમાં તેનું નામ પિટસબર્ગ પાડવામાં આવ્યું.

સાતવરસી વિગ્રહમાં અમેરિકાનાં યુદ્ધ.

પરંતુ પિટની યુદ્ધનીતિની સર્વથી મોટી જીત તો કેનેડા ફ્રેન્ચોના હાથમાંથી અંગ્રેજો પાસે આવ્યું એ હતી. પિટની ચાલાક આંખે જેમ્સ બુલ્ક નામે એક તરુણ અને કાબેલ "સેનાપતિ"ને શોધી કાઢ્યો હતો, અને તેને અમેરિકાનાં સૈન્યની સરદારી સોંપવામાં આવી હતી. અધ્યાદ્યામની ઉંચી ટેકરી ઉપર આવેલી કેનેડાની રાજધાની કિવબેક પર તેણે ચઢાઈ કરી

આચિન્તો છાપો મારી જીતી લીધું, અને ફ્રેન્ચ સત્તાનો અંત આવ્યો, (૧૭૫૬). ફ્રેન્ચ સેનાપતિ મોન્ટકામ અને અંગ્રેજ સેનાપતિ વુલ્ફ બંને આ યુદ્ધમાં મરાયા. બીજે વર્ષે કેનેડા પૂરેપૂરો જીતી લેવામાં આવ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનો જય: ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં બંગાળના નવાબે કલકત્તા અંગ્રેજો પાસેથી પડાવી લીધું, પરંતુ બીજેજ વર્ષે રૉબર્ટ ક્લાઈવની સરદારી નીચે અંગ્રેજોએ પ્લાસીના યુદ્ધમાં નવાબને હરાવ્યો. નવાબ જીવ બચાવવા રણક્ષેત્રમાંથી નાહો, અને હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપન થઈ. મદ્રાસ ઉપર ફ્રેન્ચ સુબા લાલેએ ચડાઈ કરી, પરંતુ સર આયર ફૂટ ત્યાં વેળાસર જઈ પહોંચ્યો. તેણે વાંદિવાશના નામીયા યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચોને હરાવી પોંડીચરીમાં પાછા કાઢ્યા, (૧૭૬૦). આ પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ડગમગી ગએલી ફ્રેન્ચ સત્તાનો નાશ થયો અને ફ્રેન્ચ લોકોની પ્રતિષ્ઠા તૂટી ગઈ.

રાજનું મરણ: સાત વર્ષનો વિગ્રહ ચાલતો હતો તે દરમિયાન રાજ ૭૭ વર્ષની પાકટ વયે મરણ પામ્યો, અને તેના પછી તેનો પૌત્ર જ્યોર્જ ડબ્લે નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. કેમકે તેનો નાલાયક પાટવી કુંવર ફેડરિક તેની પોતાની હયાતીમાંજ મરણ પામ્યો હતો.

પંચાંગમાં સુધારો: જ્યોર્જ રજના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડના પંચાંગમાં સુધારો થયો તે જાણવા જેવો છે. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ૩૬૫ દિવસ ઉપરાંત થોડા કલાકે ફરી રહીને પાછી અસલને ઠેકાણે આવે છે. વર્ષ તો ૩૬૫ દિવસનુંજ ગણાય, એટલે જે થોડા કલાકની દર વર્ષે ભૂલ આવી તે દર ચાર વર્ષે એક દિવસ વધારાનો ગણી સુધારવામાં આવે છે, છતાં પણ એ ભૂલ પૂરેપૂરી સુધરતી નથી, અને થોડો તફાવત રહી જાય છે. ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં પોપે આ ભૂલ સુધારવા માટે પંચાંગમાં ફેરફાર કર્યો હતો, તે ચૂરોપનાં કેથોલિક રાજ્યોએ સ્વીકાર્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડ પ્રોટેસ્ટન્ટ દેશ હોવાથી તેણે પોપે સૂચવેલો તે સુધારો સ્વીકાર્યો નહિ, એટલે હવે તે ગ્રાન્સ અને જર્મનીથી ૧૧ દિવસ પાછળ પડી ગયું હતું. આથી આ ભૂલ ટાળી વ્યવહારમાં પડતી અગવડ દૂર કરવા માટે ઇ. સ. ૧૭૫૧માં પાર્લમેન્ટે એક કાયદો પસાર કરી એમ ફરમાવ્યું, કે ઇ. સ. ૧૭૫૨ના સપ્ટેમ્બરની ૩જી તારીખને ૧૪ મી તારીખ ગણવી, અને હવેથી નવું વર્ષ માર્ચની ૨૫મીને બદલે જાન્યુઆરીની

૧લી તારીખથી શરૂ થતું ગણતંત્ર. આ રીતે ઇ. સ. ૧૭૫૧ ના વર્ષમાંથી ત્રણ માસ કપાત્ત ગયા. હજુ પણ રશિયન અને બીજી કેટલીક પ્રજાઓ જુના પંચાંગને વળગી રહી છે, તેથી તેમની ગણતરીમાં હવે ખારથી વધારે દિવસની ભૂલ આવે છે.

૩. જ્યોર્જ ૩ જે.

ઇ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૨૦

નવા રાજના વિચાર: નવો રાજ ૨૨ વર્ષની જુવાન ઉંમરે

ગાદીએ આવ્યો. તે ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મ્યો હતો, સ્વભાવે અને રીતભાતમાં સાચો અંગ્રેજ હતો. અને ઇંગ્લેન્ડને પોતાનો સ્વદેશ કહેવામાં વડાઇ માનતો હતો. તે મીક્ષનસાર, માયાળુ અને સાદું જીવન ગાળનારો હોવાથી પ્રજાવર્ગમાં માનીતો થઈ પડ્યો હતો. અંગ્રેજ પ્રજાનો દરેક પક્ષ તેની આજુમાં ઉભો રહેવા તૈયાર હતો, અને જે થોડાઘણા જોડાઓ હોય તે પણ આ રાજને વફાદાર રહેવા તૈયાર હતા; કેમકે રાજ જીગ પક્ષનો વિરોધી હતો.

જ્યોર્જ ૩ જે.

જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી રાજ વિષે તેના ખ્યાલ પહેલાં જે જ્યોર્જ કરતાં જુદા હતા. તેમના સમયમાં મુખ્ય પ્રધાનનું રાજ્યમાં ધણું જોર હતું. આ વાત નવા રાજને પરવડે તેમ ન હતી. તેના મનમાં તો એમજ હતું કે રાજ્યની સર્વ સત્તા રાજ પાસેજ રહેવી જોઈએ; જે પક્ષની પાર્લિમેન્ટમાં અહુમતી હોય તેમાંથીજ પ્રધાન નીમવાની રાજને શિરે ફરજ ન હોવી

જોઈએ. રાજા તો મરજીમાં આવે તેને પોતાના પ્રધાન નીમી શકે એટલી સત્તાવાળો હોવો જોઈએ. પોતાનો આ વિચાર અમલમાં મૂકવા માટે પ્રથમ તો બીજા પક્ષને નબળો પાડવો જોઈએ એમ રાજાને લાગ્યું. હેનોવર વંશના આરંભથી પચાસ વર્ષ સુધી મોટાં ખાનદાન કુટુંબોના બીજા લોકોના હાથમાં એકધારી સત્તા રહેવાથી તેઓ બળવાન બની ગયા હતા, એટલે રાજાની સત્તા સર્વોપરિ કરવી હોય તો એ પક્ષને તોડી પાડવો જોઈએ.

પ્રધાનો રાજાના નોકર છે, અને રાજા તેને ઇચ્છા પડે ત્યારે રજા આપી શકે છે, એ સિદ્ધાન્ત અમલમાં મૂકવાની તેણે પોતાના આખા અમલ દરમિયાન તનતોડ મહેનત કરી. કેટલીક વેળા તો લોકપ્રિય પ્રધાનોને અતરફ કરી પોતાનું કાલું કરે એવા પ્રધાનો નીમી તેણે પ્રજાનો અણગમો પણ વહોરી લીધો. પરંતુ છેવટે તેના પ્રયત્નોમાં તે નિષ્ફળ ગયો.

એકંદરે નવો રાજા સાદો, ઉદ્યમી, લલો અને ધર્મિષ્ઠ હોવાથી પ્રજામાં પ્રિય હતો. તેનું ખાનગી જીવન સાદું અને કલંક વગરનું હતું, પણ આપ-બળે રાજ્ય ચલાવવા જેટલી તેનામાં બુદ્ધિ ન હતી.

સાત વરસી વિગ્રહનો અંત: પિટે મેળવેલા વિજયોને લીધે ઇંગ્લેન્ડમાં તેનો જેજેકાર થઈ રહ્યો હતો. પ્રજા તેને પૂજતી હતી, તેની સત્તા અતુલ હતી, પણ હવે તે વિજયના ગર્વમાં મગરૂર અને પોતાનું ધાર્યું કરનારો થવા લાગ્યો હતો; તેના સોબતીઓ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, અને રાજાને પિટ કહે તેમ ચાલવાનું પસંદ ન પડવાથી આ મહાન પુરુષ પાસેથી અધિકાર પડાવી લેવાની તેને આતુરતા હતી. રાજાએ અર્લ ઓફ બ્યૂટ નામે પોતાના માનીતા પણ નમાલા અને સાધારણ બુદ્ધિના હિમરાવની શીખવણીએ ચાલવા માંડ્યું.

પિટને ખબર પડી કે સ્પેન ક્રાન્સ જોડે લણી ઇંગ્લેન્ડ જોડે યુદ્ધમાં હિતરવા માગે છે; તેની ઇચ્છા એવી થઈ કે સ્પેન યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય, તે પહેલાં જ ઇંગ્લેન્ડે તેની સામે લડાઈ જાહેર કરી દેવી. પરંતુ ન્યોર્જને રૂબે સંધિ કરવાની ઇચ્છા હતી, એટલે તેણે પિટની વાત માની નહિ; પિટે રાજાનામું આપ્યું; અર્લ ઓફ બ્યૂટ પ્રધાન થયો. સ્પેન જોડે આખરે લડાઈ તો જાહેર કરવી પડી, પરંતુ રાજાની ઇચ્છા જોઈ બ્યૂટે ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં પેરિસ મુકામે સંધિના કરાર કર્યા.

પેરિસની સંધિ: સાતવરસી વિગ્રહનો આખરે અંત આવ્યો. આ સંધિથી ઇંગ્લેન્ડને કેનેડા અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝના કેટલાક ટાપુઓ મળ્યા; લુઇઝિયાના સ્પેનને મળ્યું; સ્પેને ઉત્તર અમેરિકામાં ફ્લોરિડા ઇંગ્લેન્ડને આપી તેના બદલામાં ફિલિપાઇન્સમાં આવેલા કચ્છા અને મનિલાના ટાપુઓ પાછા લીધા, અને ફ્રાન્સને હિંદુસ્તાનમાં પોંડીચરી અને બીજી વેપારી કેડીઓ ત્યાં ધણું લશ્કર ન રાખવાની સરતે પાછી આપવામાં આવી. આમ ઇંગ્લેન્ડનો જય થયો, ને તેની દરિઆઇ સત્તા શ્રેષ્ઠ ગણાઇ, છતાં પ્રજાને એમ લાગ્યું કે બ્યૂટે જોઇએ તેવા સારા કાલકરાર કર્યા નહિ, અને ઇંગ્લેન્ડને નાણાં અને મનુષ્યનાં થએલાં નુકસાનના પ્રમાણમાં બદલો ધણો ઓછો મળ્યો. બ્યૂટને રાજનામું આપી નીકળી જવું પડ્યું.

• **લૉર્ડ નોર્થ પ્રધાનપદે:** ન્યૉર્થ ડગ્લસ રાજ્યવહીવટ વિષે શા વિચારો હતા તે આગળ કહેવાઇ ગયું છે. તેણે પોતાનું કહ્યું કરે તેવા પ્રધાનો નીમવાના પ્રયત્નોમાં કેટલાક પ્રધાનો બદલ્યા, અને આખરે લૉર્ડ નોર્થ નામે એક અમીરને પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. તે બાર વરસ સુધી પ્રધાનપદે રહ્યો તે દરમિયાન તે રાજાનો આજ્ઞાકિત નોકર થઇને રહ્યો, અને રાજાએ પણ એ વર્ષો દરમિયાન રાજ્યવહીવટમાં એટલી ડખ-લગીરી કરવા માંડી કે દેશમાં રાજા કહે તે થાય એવો પ્રસંગ આવી ગયો.

દુરાગ્રહી અને સત્તાલોભી રાજા અને નમાલા મંત્રીએ દેશને આકૃતમાં ઉતાર્યો: ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનો વચ્ચે જખરી તકરાર ઉઠી.

સંસ્થાનોનો પૂર્વ ઇતિહાસ: એ તકરારનાં કારણ અને પરિણામ સમજતાં પહેલાં તેમનો પ્રથમનો ઇતિહાસ સમજવો જોઈએ. આપણે જોઈ ગયા કે આ સંસ્થાનો સ્ટુઅર્ટસમયમાં પ્યુરિટન અને કેથોલિક લોકોએ સ્થાપ્યાં હતાં. આ સર્વ સંસ્થાનો એકમેકથી સ્વતંત્ર હતાં; દરેકનો સુખો જુદો, અને દરેકની ધારાસભા પણ જુદી હતી. દરેક ધારાસભા પોતાના સંસ્થાનને લગતા કાયદા ધડતી; આ પ્રમાણે સંસ્થાનો ઘણે દરજ્જે સ્વરાજ્ય ભોગવતાં હતાં. ઉત્તર તરફનાં સંસ્થાનોમાં નાના નાના ખેડુતો વસતા હતા, અને દક્ષિણ સંસ્થાનોમાં શ્રીમંત જમીનદારો વસતા, અને તમાકુને કપાસની ખેતી ગુલામો પાસે કરાવતા. આ પ્રમાણે ખંત અને ઉદ્યોગથી આખા

અએલાં સંસ્થાનો જે કે બધી વાતે સ્વતંત્ર હતાં, છતાં તેમને પરદેશ જેડે સીધા વેપાર કરવાની મના કરવામાં આવી હતી; આ ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૭૫૦માં એક કાયદો કરી તેમને ફેટલીક વસ્તુઓ પણ બનાવતાં બંધ કરવામાં આવ્યાં હતાં, આથી તે વસ્તુઓ તેમને ગ્રેટબ્રિટનમાંથી મંગાવવી પડતી અને નુકસાન વેઠવું પડતું. આથી સંસ્થાનીઓમાં અસંતોષનાં બીજાં રોપાયાં.

સંસ્થાનો જેડે તકરાર: સાત વરસી વિગ્રહમાં ઇંગ્લેન્ડને ઘણું ખર્ચ કરવું પડ્યું હતું. આ વિગ્રહ મુખ્યત્વે કરીને સંસ્થાનીઓની ખાતર કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેને પરિણામે તેઓ ફ્રેન્ચ લોકો તરફના ત્રાસમાંથી છૂટયા હતા, માટે સંસ્થાનોએ આ ખર્ચમાં ભાગ આપવો એવું જ્યોર્જ અને તેના પ્રધાનોએ કહેવા માંડ્યું; આ પ્રમાણે તેમની પાસેથી ખર્ચ વસુલ લેવાના હેતુથી ઇ. સ. ૧૭૬૫માં સ્ટેમ્પ એક્ટ નામે કાયદો પસાર કરી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું, કે સંસ્થાનોમાં થતા દસ્તાવેજ ઉપર નક્કી કરેલી કિંમતની ટિકિટ (સ્ટેમ્પ) લગાડવી જોઈએ. સંસ્થાનીઓએ તકરાર ઉઠાવી કે ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટને આવો કાયદો પસાર કરવાનો હક નથી; કેમકે તેમાં અમારા પ્રતિનિધિઓ બેસતા નથી. રાજ અને તેના પ્રધાનોએ હા પકડી મક્કમપણે કહેવા માંડ્યું, કે ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટને આવો કાયદો કરવાનો હક છે; કેમકે તેર સંસ્થાનોની તેર ધારાસભા પાસે દરેક સંસ્થાને આપવાના ખર્ચના ભાગની મંજૂરી મેળવી શકાય નહિ. અને પક્ષ મમતે ચડ્યા. સ્ટેમ્પ એક્ટ તો નિષ્ફળ નીવડ્યો, અને ૧૭૬૬માં તે રદ પણ કરવામાં આવ્યો. પિટ જેને હવે અર્લ ઓફ ચેમ્બર્લનું ઉમરાવપદ આપવામાં આવ્યું હતું, તેને પ્રધાનપદે આવી સંસ્થાનીઓને શાંત પાડવાનું રાજ્યએ આમંત્રણ કર્યું; પરંતુ તે માંદોસાને રહેતો, અને રાજકાજમાં ધ્યાન આપી શકતો નહોતો. તેની ગેરહાજરીમાં ચાહ, કાચ, કાગળ વગેરે ફેટલાક પદાર્થો ઉપર જકાત નાખવામાં આવી.

લૉર્ડ નોર્થે પ્રધાનપદે આવીને આ સર્વ જકાત રદ કરી, પરંતુ રાજ્યે તો સંસ્થાનો ઉપર પાર્લિમેન્ટનું ઉપરીપણું છે એવું કોઇ રીતે પણ બતાવવું જોઈએ એમ જ્યારે હક પકડી, સારે તેણે માત્ર ચાહ ઉપર જકાત નાખી. આ જકાતમાંથી થતી આવકની રકમ બહુ મોટી નહતી, પરંતુ અવિચારી

રાજ્ય મમતે ભરાયો હતો. સંસ્થાનીઓને પણ જકાતની રકમ સામે વાંધો હતોજ નહિ; તેમને તો જકાત નાખવાની એ રીતજ કબુલ ન હતી, એટલે તેમણે ઈંગ્લેન્ડથી આવતી ચાહ વાપરવાનું બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૩માં કેટલાક અધીરા અને ઊંછાંછળા લોકો રેડ ઇન્ડિઅનોનો વેશ પહેરી બોસ્ટન બંદરમાં પડેલા ચાહ ભરેલા વહાણ ઉપર ધસી ગયા, અને અંદરની તમામ ચાહ સમુદ્રમાં ફેંકી દીધી. સરકાર ખૂબ ખીજવાઈ, અને બોસ્ટન બંદર વેપાર માટે એકદમ બંધ કરી દેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. હવે સમાધાન થવાની આશા રહી નહિ.

આર સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓએ એકઠા મળી ઠરાવ કર્યો, કે બોસ્ટનનું આરંખુલે નહિ ત્યાં સુધી સ્પિટનમાંથી માલ મંગાવવો નહિ. લૉર્ડ નોર્થે સમાધાનીના પ્રયત્નો કર્યા; પણ સંસ્થાનીઓએ તો સ્પિટનથી છુટા પડી જવાનું નક્કી કરી લીધું હતું. ઇ.સ. ૧૭૭૬ માં તેર સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની સભાએ ફિલાડેલ્ફિઆમાં મળી સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું. સંસ્થાનોએ ‘અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો’ એવું નામ ધારણ કર્યું.

અમેરિકાનો સ્વતંત્રતા માટે વિગ્રહ: ઇ. સ. ૧૭૭૬થી સાત વર્ષ સુધી ચાલેલા આ વિગ્રહને પરિણામે સંસ્થાનીઓનો જય થયો. અંગ્રેજોની સરખામણીમાં સંસ્થાનીઓ સંખ્યા, આવડત અને સાધનોમાં ઉત્તરતા હતા, છતાં ઈંગ્લેન્ડનો પરાજય કેમ થયો? ઈંગ્લેન્ડમાં જળ અને સ્થળ સૈન્યની વ્યવસ્થા જોઈએ તેટલી સારી હતી નહિ; આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગી ઝડપથી નવું લશ્કર કે નવાં સાધનો મોકલવાનું કામ તે જમાનામાં આજના જેટલું સહેલું ન હતું, આ ઉપરાંત અંગ્રેજોને અન્નણ્યા અને વિશાળ પ્રદેશમાં ઘરથી દૂર રહીને લડવાનું હતું; અંગ્રેજ સેનાપતિઓ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવામાં ઘણો વિલંબ કરતા, તથા કેટલાક તો ખરા અંતઃકરણથી એમ પણ ધારતા હતા, કે સંસ્થાનીઓની તકરાર વાજબી છે, એટલે એમની સામે લડવામાં અન્યાય છે.

લડાઈનો ખરો આરંભ ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં બોસ્ટન પાસે લેક્સિંગ્ટનની ઝપાઝપીથી થયો. ત્યાર પછી તે વર્ષમાં વધારે અગત્યનું યુદ્ધ તો બંકર-હીલનું થયું; તેમાં અંગ્રેજ સૈન્યે સંસ્થાનીઓને હરાવ્યા. સંસ્થાનીઓ સામગ્રી

કે લડવાની તાલીમ વિનાના હતા, પરંતુ તેમનો નિશ્ચય અને દેશપ્રેમ અડગ હતો. લૉડ નોર્થને તો જ્યારે દરિયાપાર મોટું લશ્કર મોકલવું પડશે એમ ખબર પડી, ત્યારે તેને પૂરતાં માણસો પણ મળી શક્યાં નહિ, એટલે તેણે જર્મન જાગીરદારોની લશ્કરી દુકડીઓ ભાડે લીધી. આ સમાચાર સાંભળી સંસ્થાનીઓ ઉશ્કેરાયા, અને ઇ. સ. ૧૭૭૬ના જુલાઈની ૪થી તારીખે તેઓએ સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું. જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન નામે નિર્મળ દેશભક્તિવાળા એક મહાપુરુષે સંસ્થાની સૈન્યની સરદારી લીધી. આજ પણ ૪થી જુલાઈ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સ્વતંત્રતાના દિવસના ઉત્સવ તરીકે પાળવામાં આવે છે.

અંગ્રેજોએ ૧૭૭૬માં ન્યૂયૉર્ક અને ૧૭૭૭માં ફિલાડેલ્ફિયા હાથ કરી

જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન.

વૉશિંગ્ટનનાં સૈન્યોને પાછાં તો હઠાવ્યાં, પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૭૮માં એક અંગ્રેજ સેનાપતિની સારા-ટોગા પાસે હાર થવાથી યુદ્ધની સઘળી બાજી ઉલટી ગઈ. સંસ્થાનીઓમાં ઉત્સાહ અને જોશ આવ્યાં. તેમની ધીરજ ખૂટવા આવી હતી, તેમનો ઉત્સાહ નરમ પડવા લાગ્યો હતો, તેમને અનાજની, યુદ્ધસામગ્રીની અને સાધારણ પગરખાં જેવી વસ્તુઓની તંગી ભોગવવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો, પરંતુ સારાટોગાના વિજયથી તેમને અણધારી મદદ

મળી. ફ્રાન્સ અને સ્પેને પોતાનું જીવું વેર વાળવાનો આ સારો લાગ જાણી સંસ્થાનોનો પક્ષ લીધો, અને ઇંગ્લેન્ડ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું; હોલેન્ડ પણ પાછળ તેમની જોડે લાગ્યું. શત્રુઓને સમુદ્રમાર્ગે કાઢી રાજ્ય સહાય ન પહોંચાડવા પામે એવા હેતુથી ઇંગ્લેન્ડ લડાઈમાં ન ઉતર્યા હોય તેવાં

રાજ્યોનાં વહાણોની પણ જડતી લેતું હતું. રશિયા અને સ્વીડન જેવાં ઉત્તર યુરોપનાં રાજ્યોએ આ રીત સામે વાંધો લઇ લડાઈમાં ઉતરવાની ધમકી આપી. કોઈ યુરોપી રાજ્યે ઈંગ્લેન્ડને આ સમયે મદદ કરી નહિ. અમેરિકામાં અંગ્રેજ સૈન્યે ગએલી આબરૂ પાછી મેળવવા તનતોડ મહેનત કરી, પરંતુ સંસ્થાનીઓને ફ્રાન્સ તરફથી એક કાફલો અને થોડા સૈન્યની મદદ મળવાથી તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૭૮૧માં કોર્નવૉલિસ નામે એક બહાદુર અંગ્રેજ સરદાર યૉર્કટાઉનમાં ઘેરાઇ ગયો અને તેને શરણે આવવાની ફરજ પડી, એટલે સંસ્થાનોમાં યુદ્ધ પુરું થયું એમ મનાવા લાગ્યું.

ઈંગ્લેન્ડની આબરૂ હીણી પડી ગઇ. ચૂટકેટની સંધિ અને સાતવરસી વિગ્રહથી કાર્તિને શિખરે પહોંચનાર દેશને રશિયાએ પણ સહાય ન કરી; તેનું લશ્કરે પણ સંસ્થાનોમાં હાર ઉપર હાર ખાતું હતું, અને તેના નૌકાસૈન્યનું ઢેકાણું ન હતું. સ્પેને જીબ્રાલ્ટરને ઘેરો નાખ્યો હતો, અને ફ્રાન્સે વેસ્ટ ઇન્ડિઝના ટાપુ જીતી લેવા માટે એક કાફલો મોકલ્યો હતો, પણ દેશના સફલા-ગ્યે એડમિરલ રોડની નામે એક કુનેહબાજ નૌકાસેનાપતિના પરાક્રમથી આ બંને રાજ્યો પોતાની તદખીરમાં ફાળ્યાં નહિ. રોડનીએ ઈંગ્લેન્ડની ડગમગતી કાર્તિ સાચવી.

વર્સેઇસના કરાર: ઇ. સ. ૧૭૮૩માં ફ્રાન્સમાં આવેલા વર્સેઇસ મુકામે સંધિ થઇ, તેમાં સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવામાં આવી. સ્પેનને માઇનોર્કા અને ફ્લોરિડા મળ્યાં, અને ફ્રાન્સને પશ્ચિમ આફ્રિકામાં એક બે બંદરોનો કબજો મળ્યો.

સંસ્થાનોએ સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટનને પહેલા પ્રમુખ તરીકે નીમ્યો. તેને વિષે કહેવાય છે કે તે “યુદ્ધમાં પહેલો, શાંતિમાં પહેલો, અને પોતાના દેશજનોના હૃદયમાં પણ પહેલો” હતો.

ફેનેડામાં ફ્રેન્ચ લોકોની વસ્તી હોવા છતાં તે સંસ્થાનોની જોડે યુદ્ધમાં લગ્યું નહિ. સલાહ પછી ઘણા સંસ્થાનીઓ પોતાનું અસલ વતન તજી ફેનેડામાં રહેવા ગયા.

૪. નાનો પિટ.

નાનો પિટ: સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતાનો વિગ્રહ ચાલતો હતો, તે દરમિયાન ઇ.સ. ૧૭૮૨માં લૉર્ડ નોર્થે રાજનામું આપી દીધું હતું. પોતાનો મનમાન્યો પ્રધાન નીમવાની હઠમાં ન્યોર્થને સારો માણસ મેળવતાં મુશ્કેલી પડવા લાગી. પરંતુ આખરે રાજનો માનીતો હોય છતાં જેનામાં પ્રજા વિશ્વાસ મૂકી શકે, એવો એક પ્રવીણ મુત્સદ્દી તેને મળ્યો. તે મોટા પિટનો પુત્ર વિલિયમ પિટ હતો: ઇતિહાસમાં તે નાના પિટને નામે મશહૂર છે.

નાનો પિટ મહાન પિતાનો મહાન પુત્ર હતો. તેની નબળી તબીયતને લીધે જે કે તે કદી શાળામાં ગયો ન હતો, છતાં તેને દરેક પ્રકારની ઉત્તમ કેળવણી આપવામાં આવી હતી. નાનપણથીજ તેની શક્તિ અને બુદ્ધિ અસાધારણ ગણાતાં હતાં. ૨૧ વર્ષની આજ વયે તો તે પાર્લમેન્ટમાં સભ્ય થઇને આવ્યો, અને પોતાની બોલવાની છટાથી મોટા મોટા રાજદ્વારીઓને પણ તેણે હક કરી નાખ્યા. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં તો રાજ્યએ તેને પ્રધાન બનાવ્યો. દેશભરમાં પિટ લોકપ્રિય હતો, રાજ્ય અને પ્રજાને તેનામાં વિશ્વાસ હતો, એટલે આ નીમણૂકથી પ્રજામાં સંતોષ અને આનંદ થયાં.

પિટની રાજનીતિ: પ્રતાપી પિતાના આ પ્રતાપી પુત્રની રાજનીતિ આપ કરતાં ઉલટીજ હતી. બ્હીગ પક્ષમાં જેમ વોલ્પોલ હતો, તેમ ટોરી પક્ષમાં આ નાનો પિટ હતો. અને નાણાના વહીવટમાં જગરા એકા હતા. સંસ્થાનો જેડેના વિગ્રહથી દેશ થાકી ગયો હતો, તેમજ ઉપરાઉપરી ચાલ્યા આવતા વિગ્રહોનાં ભારે ખર્ચથી નાણાંની ખૂબ ખુવારી થઇ હતી, એટલે પિટ એમ માનતો હતો, કે દેશમાં શાંતિથી રાજ્યવહીવટ ચલાવી નાણાંની કરકસર કરી દેશને આખાદ બનાવવાની જરૂર સર્વથી પહેલી છે. સંક્ષેપમાં પ્રજા પ્રત્યેનું દેવું ઘટાડવું, જકાત ઘટાડી વેપાર વધારવો, અને પાર્લમેન્ટમાં સુધારા કરવા, એ તેની રાજનીતિ હતી.

પ્રજા પ્રત્યેનું દેવું ઘટાડવા માટે તેણે દર વરસે રાજ્યની આવકમાંથી ઠરાવેલી રકમ અલગ રાખી એકઠી કરી, અને તેમાંથી દેવું વાળી આપવાની યોજના અમલમાં મૂકી. નિયત વપરાશની ચીજો ઉપર ભારે જકાત હોવાથી દેશમાં દાણચોરીનો તો નિયમિત ધંધો ચાલતો હતો; તે અટકાવી સરકારી આવક

વધારવા માટે પિટે ઘણી વસ્તુઓ ઉપરથી જકાત ઘટાડી નાખી. ફ્રાન્સ જોડે હલકી જકાતે માલની લાવળ કરવા દેવાના વેપારી કોલકરાર કરી તેણે ઇંગ્લેન્ડના પરદેશી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. દેશમાં સમૃદ્ધિ વધી અને શાંતિ સ્થપાઈ; વિગ્રહનો થાક ઉતર્યો.

પિટના સુધારા: આ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક સુધારા પિટે કરવા ધાર્યા હતા: તેને આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે વેપારી સંધિ કરાવવી હતી, રોમન કેથોલિક ધર્મ સામેનાં બંધનો દૂર કરાવવાં હતાં, ગુલામોનો વેપાર બંધ કરાવવો હતો, અને આમની સલામાં સુધારા દાખલ કરી પાર્લિમેન્ટને પ્રજાની ખરેખરી પ્રતિનિધિ બનાવવી હતી. પરંતુ એ સર્વ માટે પ્રજા હજી તૈયાર ન હતી. તેણે કરવા ધારેલા એ સર્વ સુધારા ધીમે ધીમે વખત જતાં અમલમાં આવ્યા છે, એ વિચારતાં તેની અગાધ સમજશક્તિ અને દૂરંદર્શી બુદ્ધિ માટે માન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતું નથી.

દસ વર્ષ આમ શાંતિમાં ગયાં. ત્યાર પછી યૂરોપની શાંતિમાં ખલેલ પાડનાર અને તેના ઇતિહાસમાં જબરી ઉથલપાથલ કરનાર તે સમયનો એક મહાન બનાવ બન્યો. એ બનાવ તે ફ્રાન્સની રાજ્યકાન્તિ.

ફ્રાન્સમાં રાજ્યકાન્તિ: આ રાજ્યકાન્તિનાં કારણો સમજવા માટે થોડો ફ્રેન્ચ ઇતિહાસ જોઈએ. લુઇ ૧૪માના હાથ નીચે ફ્રાન્સનું રાજ્ય બળવાન બન્યું હતું, અને તેની સીમા પણ વિસ્તાર પામી હતી; પણ તે મરણ પામ્યો ત્યારે દેશને કરજમાં મૂકતો ગયો. ધીમે ધીમે દેશની પડતી આવવા લાગી. લુઇ ૧૪મો હેનરી ૮માની પેઠે એક આપખુદ ને સર્વસત્તાધીશ રાજા હતો, પરંતુ તેના વારસો નમાલા નીવડ્યા: તેમનામાં આવું મોટું રાજ્ય ચલાવવાની આવડત ન હતી, કે જમાના પ્રમાણે યોગ્ય સુધારા કરી પ્રજાને પોતાની તરફ મેળવી લેવાની સમજ ન હતી. અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનમાંથી તેની સત્તા અને કીર્તિ ટૂટતી જતી હતી. દેશમાં ધર્મગુરુઓ અને અમીરોનું જોર વધી ગયું હતું; મધ્યમ વર્ગ અને ગરીબોનો મરો હતો; કમકે ઉમરાવોને કર ભરવો પડતો નહિ, એટલે કરનો સર્વ બોળે તેમનેજ વેઠવો પડતો હતો. ખેડુતોની તો પૂરેપૂરી પાયામાલીજ હતી. જમીનદારો તેમનો માલ પડાવી લે, પાક લઈ જાય, તેમની પાસે વેઠે કામ કરાવે કે

તેમના પર ગમે તેવો જીલમ કરે, તોપણ તેમને કોઈ દાદ આપનાર ન હતું. ઈંગ્લેન્ડની પેઠે ક્રાન્સમાં પણ મધ્યમ વર્ગ શ્રીમંત થતોજતો હતો, અને ધીમે ધીમે બહાર આવતો હતો. તે વર્ગના લોકો આવા જીલમી વહીવટને મૂંઝે મોંઝે સાંખી લેવા તૈયાર ન હતા. દેશના મહાન લેખકો પોતાનાં આકરાં લખાણો વડે દેશને જાગૃત કરવા લાગ્યા, અને દેશના અનેક લાણેલા માણસો માનવા લાગ્યા, કે રાજ્યપદ્ધતિમાં મૂળમાંથીજ ફેરફાર થવો જોઈએ. તેમણે ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના સંસ્થાનના લોકોએ કેવી રીતે સ્વતંત્રતા મેળવી તે જોયું હતું. તેમાં પણ ક્રાન્સે સંસ્થાનીઓને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે મદદ કરી, ત્યારે તો પોતાનો રાજ્ય પરદેશીઓને સ્વતંત્રતા અપાવે, અને દેશની પ્રજાને દબાવેલી રાખે એ વાત તેમનાથી સંખાધ નહિ.

જુદા ૧૬મા નામે લલા અને નબળા દીલના રાજાને પૈસાની તંગી પડવાથી તેણે પાર્લમેન્ટ બોલાવી: પાર્લમેન્ટ મળી તો ખરી, પરંતુ આખી પ્રજા અને પાર્લમેન્ટ રાજાની વિરુદ્ધ થઈ પડી. તેણે તો ક્રાન્સ માટે નવું રાજ્યબંધારણ ઘડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રજાના એકમત આગળ રાજા નિરુપાય થઈ પડ્યો; ધર્મશુરુઓ અને ઉમરાવોના ખાસ હક રદ કરવામાં આવ્યા, અને રાજાને કેદ કરવામાં આવ્યો. આ બનાવને ક્રાન્સની રાજ્ય-ક્રાન્તિ કહેવામાં આવે છે. રાજ્યક્રાન્તિ એટલે રાજ્યમાં જખરો ફેરફાર.

ક્રાન્સમાં રાજા કેદ થયાના સમાચાર સાંભળી યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યો ચમકી ઉઠ્યાં; આ પ્રમાણે તો બીજા પ્રજાઓ પણ પોતાના રાજાની સામે ઉઠે, માટે ફરી આવું થવા ન પામે એવાં દાખલો બેસાડવો જોઈએ એમ તેમણે માન્યું. ક્રાન્સની રાષ્ટ્રી ઑસ્ટ્રિયાની રાજકુંવરી હોવાથી ઑસ્ટ્રિયા-એ તેના બચાવ માટે સૈન્ય મોકલ્યું, ને પ્રુશિયાએ તેમાં મદદ આપી. ફ્રેન્ચ લોકો આ પ્રમાણે પોતાના દેશના મામલામાં પરદેશીઓને વચ્ચે પડતા જોઈ વીકર્યા. તેમણે રાજરાણીનો વધ કર્યો, ક્રાન્સને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર કર્યું, અને જે કોઈ રાજાના પક્ષનો કે ઉમરાવવર્ગનો છે એમ લાગે તેવા હજારો માણસની નિર્દય કતલ ચલાવી, (ઇ. સ. ૧૭૯૩). ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધી ક્રાન્સને યૂરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો જોડે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું.

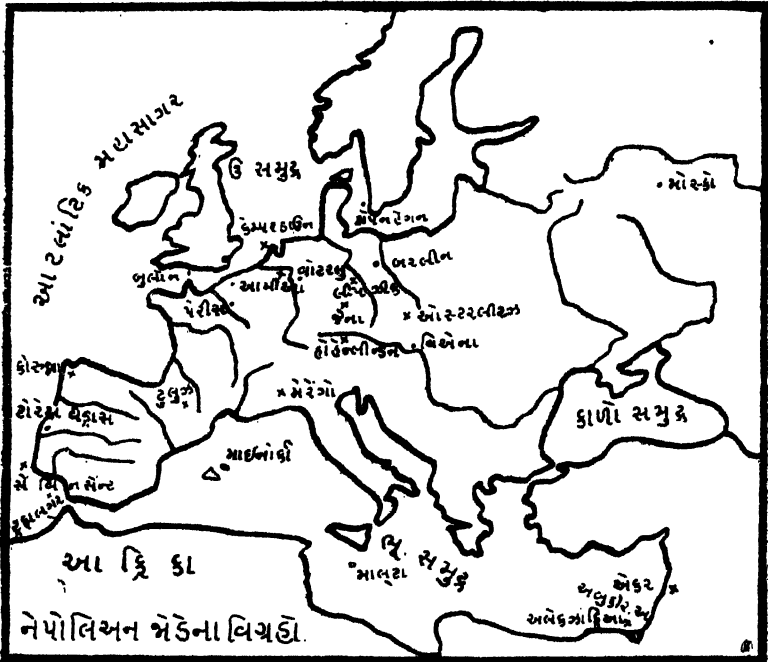
ઈંગ્લેન્ડ અને ક્રાન્સ: ક્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિથી શરૂઆતમાં તો કેટલાક

અંગ્રેજો ખુશી થયા; કેમકે તેમણે ધાર્યું કે જેમ પોતે સ્વતંત્રતાની ખાતર સ્ટુઅર્ટ રાજાઓ સામે લડ્યા હતા તેમ ફ્રાન્સની પ્રજા પણ જીલમગાર રાજા સામે લડી નવું બંધારણ અને સારો રાજ્યવહીવટ મેળવવા ઇચ્છે છે. પરંતુ જ્યારે ફ્રાન્સમાં ચાલતા જીલમોની રોમાંચ ખડાં કરનારી વાતો સાંભળી, ત્યારે તેઓનો મત ફર્યો. મુખ્ય પ્રધાન પિટ પણ ઈંગ્લેન્ડના જીના શત્રુ ફ્રાન્સને આ પ્રમાણે અંદરની તકરારમાં રોકાએલું જાણી ખુશી થયો, એટલે પ્રથમ તો આ બનાવની તેણે બહુ દરકાર કરી નહિ. પરંતુ જ્યારે ફ્રાન્સના લશ્કરે ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રુશિયાનાં સૈન્યોને હરાવી પાછાં કાઢ્યાં, અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી યૂરોપની બીજી પ્રજાઓને પણ પોતાની પેઠે કરવા સલાહ આપી, ત્યારે તેને ભય લાગ્યો, કે આ બંડખોર ચળવળ ઈંગ્લેન્ડમાં પણ ફેલાશે. રાજ્યક્રાન્તિની તરફેણમાં લોકોની લાગણી ઉશ્કેરાય તેવાં ભાષણો કરવાની તેણે મના કરી, સલાહો ભરવાની બંધી કરી, અને દેશમાં વસતા પરદેશીઓ ઉપર સખત દેખરેખ રાખવા માંડી; પરંતુ ફ્રાન્સ જોડે યુદ્ધ કરવાનો તેનો વિચાર ન હતો.

ફ્રાન્સ જોડે વિચ્છેદ: પરંતુ ફ્રાન્સે પોતેજ ઇ. સ. ૧૭૯૩માં ઈંગ્લેન્ડ વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી. ઑસ્ટ્રિયા, પ્રુશિયા, સ્પેન અને હોલેન્ડ જોડે ઈંગ્લેન્ડ પણ ફ્રાન્સ સામે લડવામાં લગ્યું. પિટે પોતાના પિતાને પગલે ચાલી લશ્કર કરતાં નૌકાસૈન્ય ઉપરજ વધારે આધાર રાખ્યો, અને યૂરોપમાં પોતાનાં મિત્ર રાજ્યોને માણસને બદલે છૂટે હાથે પૈસાની મદદ કરી. જમીન ઉપરની લડાઈઓમાં ફ્રેન્ચ લોકો કાબ્યા. ભૂખમરાથી અધમુઆ થઇ ગએલા ફ્રેન્ચ સિપાઇઓ દેશની સ્વતંત્રતા જાળવવા ખાતર મરણીઆ થઇને લડતા હતા, એટલે તેમની પાસે યૂરોપી રાજ્યોનાં લશ્કરોનું કશું ચાલ્યું નહિ. તેમણે હોલેન્ડ જીતી લીધું અને રૂલાઇન નદીના પ્રદેશ તરફ કૂચ કરી. ઇ. સ. ૧૭૯૫માં પ્રુશિયા, હોલેન્ડ અને સ્પેન ફ્રાન્સને મળી ગયાં. જીવાન અને સાહસિક ફ્રેન્ચ સરદાર નેપોલિયન બોનાપાર્ટના વેગવંત ધસારા સામે ઑસ્ટ્રિયાને પણ નમતું આપવું પડ્યું, એટલે ઈંગ્લેન્ડ એકલું પડી ગયું. તેની સ્થિતિ કફેડી થઇ ગઇ.

આવા વિકટ સમયે તેના કાફલાએ ખરો રંગ રાખ્યો. સર જહાન

જર્વિસ નામે નૌકાસેનાપતિએ સ્પેનના કાફલાને સેન્ટ વિન્સેન્ટની બૂશિર પાસે હરાવ્યો, (ઇ. સ. ૧૭૯૭). આ યુદ્ધમાં ઇંગ્લેન્ડના ભવિષ્યના મહાન નૌકાસેનાપતિ હોરેશિયો નેલ્સને સ્પેનનાં સાત મોટાં વહાણો ઉપર હુમલો કરી નામના મેળવી. તેજ વર્ષે હોલેન્ડના કાફલાને પણ અંગ્રેજ કાફલાએ કેમ્પર ડાઉનના યુદ્ધમાં હરાવ્યો.

આ દરમિયાન નેપોલિયનની ચડતી કળા થવા લાગી હતી; ઑસ્ટ્રિયાને હરાવ્યા પછી તેનું પ્રભુત્વ વધી ગયું હતું, અને તે ફ્રાન્સના સૈન્યમાં કર્તાહર્તા પુરુષ થઈ પડ્યો હતો. તેણે ફ્રાન્સનું હિંદુસ્તાનમાંથી ગએલું રાજ્ય પાછું મેળવી ઇંગ્લેન્ડને નમાવવાનો વિચાર કર્યો. થોડા લશ્કર અને કાફલા સહિત તે મિસર (ઇજિપ્ત) જઈ પહોંચ્યો. થોડા વખતમાં તો તેણે આખો દેશ કબજે કરી લીધો, અને સિરિયાને માર્ગે આગળ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પરંતુ તેની આશા મનમાં જ રહી ગઈ. નેલ્સન પોતાના કાફલા

સહિત ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ફરતો હતો; તે નેપોલિયનની પાછળ પડ્યો, અને મિસર પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે નેપોલિયનના કાફલાને નાઇલ નદીના મુખમાં નાંગરેલો જોયો. બે કાફલાઓ વચ્ચે જળરૂં યુદ્ધ થયું, અને તેમાં ફ્રાન્સનાં માત્ર ત્રણ વહાણ બચવા પામ્યાં. અગ્રુકીર બે અથવા નાઇલના આ યુદ્ધથી ફ્રેન્ચ સત્તાને સખત ફટકો લાગ્યો. પિટનો ઉત્સાહ ઉછળ્યો, અને ફરીથી તેણે ઑસ્ટ્રિયા અને રશિયા જોડે સંધિ કરી ફ્રાન્સ જોડે લડવાનું ચાલુ રાખ્યું.

નેપોલિયને આગળ જવાનો વિચાર બંધ રાખી પાછા ફરવામાંજ ડહાપણ માન્યું. ફ્રાન્સ ગયા પછી તે વખતે ચાલતી સરકારને તોડી પાડી પોતાના સિપાઇઓની મદદથી તે શહેનશાહ બન્યો. રાજ્યમાં ચાલતી અબ્બવસ્થાથી ફ્રાન્સની પ્રજા એટલી તો કંટાળી ગઈ હતી, કે તેણે નેપોલિયનનો હર્ષપૂર્વક શહેનશાહ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. નેપોલિયને પાછું ઑસ્ટ્રિયાને હરાવી ઇંગ્લેન્ડથી છૂટું પાડી નાખ્યું, એટલે રશિયાએ પોતાની જાતેજ સમય વર્તી ફ્રાન્સ જોડે સંધિ કરી લીધી: એથી ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં ફરી પાછું ઇંગ્લેન્ડ એકલું પડી ગયું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૦૧માં ઇંગ્લેન્ડને બે જીત મળી. મિસરમાં આવેલા અલેક્ઝાન્ડ્રિયા આગળ અંગ્રેજ સૈન્યે ફ્રેન્ચ સૈન્યને હરાવ્યું, અને અંગ્રેજ કાફલાએ ડેન્માર્કના કાફલા ઉપર કોપનહેગનના યુદ્ધમાં જીત મેળવી. લાંબા વખતથી ચાલતા યુદ્ધથી અને ખર્ચથી કંટાળેલાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ બંને હવે સલાહ માટે ઈતેજર હતાં, એટલે ઇ. સ. ૧૮૦૨માં આમીઅન્સની સંધિ થઈ. આ સંધિથી બંને રાજ્યોએ યુદ્ધમાં મેળવેલો મુલક પાછો સોંપી દેવો એમ ઠર્યું. ઇંગ્લેન્ડે હોલેન્ડ પાસેથી મેળવેલો સિલોન ટાપુ પોતાની પાસેજ રાખ્યો. બંને પક્ષ જાણતા હતા કે આ સલાહ તો માત્ર નામની છે, થોડા કાળનો આરામ છે, અને ફરીથી યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા વિના રહેનાર નથી.

આમીઅન્સની સંધિ થઈ ત્યારે પિટ પ્રધાનપદે ન હતો: કેમકે આયર્લેન્ડના મામલા સંબંધે તેને રાજ્ય જોડે મતભેદ થવાથી તેણે રાજીનામું આપી દીધું હતું. ઇ. સ. ૧૮૦૪માં પાછો રાજ્યની વિનતિ ઉપરથી તે પ્રધાનપદે આવ્યો.

૫. યૂરોપની પ્રજાઓ સામે નેપોલિયન.

ફરી વિગ્રહ: (ઇ. ૧૮૦૩): નેપોલિયનને શહેનશાહ થયા પછી ફ્રાન્સમાં નવું રાજ્ય જમાવવાનું અને પ્રજાનું કલ્યાણ થાય એવા કાયદાઓ

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

ઘડવાનું કામ કરવાનું હતું. તે કામ તેણે બરાબર બજાવ્યું, પરંતુ રાજ્ય-લોભનો કોડે તેના મનમાંથી નીકળ્યો નહિ. તેને તો દેશો જીતી મોટી ખ્યાતિ મેળવવાનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. યૂરોપનાં રાજ્યો હાથ કરી લેવાની તે યોજનાઓ ઘડતો હતો, ઇંગ્લેન્ડના હિંદુસ્તાનમાં આવેલા રાજ્ય તરફ તેની નજર ખુપી હતી, અને તે હાથ કરવાની આશાએ એ જખડ્ લશ્કર તૈયાર કરી રહ્યો હતો. આથી ઇંગ્લેન્ડ કે ફ્રાન્સે કોઈએ આમીઅન્સની સરતો પૂરેપૂરી પાળી નહિ, અને ઇ. સ. ૧૮૦૩માં ફરી વિગ્રહ શરૂ થયો.

નેપોલિયને જોઈ લીધું કે તેની યોજનાઓની આડે આવનાર ઇંગ્લેન્ડજ છે, એટલે પ્રથમ તેણે ઇંગ્લેન્ડનો કાંટો કાઢી નાખવાનો મનસુબો કર્યો. તેણે ધાર્યું કે ઇંગ્લેન્ડ એકલું ફ્રાન્સની સામે થઈ શકે તેમ નથી, એટલે ડોવરની ફક્ત વીસ માઇલ જેટલી પહોળી ખાડીમાં ફ્રાન્સ અને સ્પેનના સંયુક્ત કાફલાઓ લઈ જવામાં આવે તો ઇંગ્લેન્ડ જીતવું એ તો બાળખેલ છે. તે કહેતો કે “ ફક્ત છ કલાક એ ખાડી મારા કબજામાં આવે, તો આપણે ઇંગ્લેન્ડના ઘણી થઈ પડીએ. ” એથી તેણે ઇંગ્લેન્ડને સામે કિનારે જખડ્ લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું. એક અંગ્રેજ કાફલો તોપોથી સળંગ થઈને સાવધપણે ખાડીની ચોકી કરી રહ્યો હતો, અને બીજો જે બહાર ફરતો

હતો, તે ફ્રાન્સ અને સ્પેનના કાફલાની દેખરેખ રાખતો હતો. નેપોલિયને

નેલ્સન.

ખાડીમાંથી અંગ્રેજ કાફલો ખસેડવાની અનેક યુક્તિઓ અજમાવી જોઈ, પણ વ્યર્થ. આખરે ન્યારૈ ફ્રાન્સ અને સ્પેનના કાફલા પોતાનાં અંદર છોડી નીકળ્યા, ત્યારે નેલ્સન તેમના ઉપર તૂટી પડ્યો. નેલ્સન પોતે યુદ્ધમાં મરાયો, પણ તેની જીત તો પૂરી થઈ. ફ્રાન્સ અને સ્પેનનાં નૌકાબળનો સમૂળો નાશ કર્યો. કેટલાંક વર્ષો સુધી તો ફ્રાન્સ પાસે દરીઆમાં મૂકવા જેવો કાફલોજ રહ્યો નહિ. આ યુદ્ધ દ્રશ્યરના યુદ્ધને નામે પ્રસિદ્ધ છે, (ઇ. સ. ૧૮૦૫).

ઈંગ્લેન્ડને જીતવાનો વિચાર માંડી વાળી નેપોલિયને પોતાની નિરાશાનો રોષ યુરોપનાં ખીજાં રાજ્યો ઉપર ઠાલવવા માંડ્યો. તેણે ઑસ્ટ્રિયા પર ચડાઈ કરી ઑસ્ટરલિટઝના યુદ્ધમાં તેને હરાવી તેની સત્તાના ચૂરા કર્યા. ૧ ખીજે વર્ષે પ્રુશિયાને જીનાના યુદ્ધમાં હરાવ્યું. આ પ્રમાણે આખા પશ્ચિમ યુરોપનો તે માલિક થઈ પડ્યો, એટલે તેના નાના નાના ભાગ પાડી ફ્રાન્સને તાબે રહે એવાં રાજ્યો બનાવ્યાં; અને પોતાના ભાઈઓ અને સેનાપતિઓને તેણે આ નવાં રાજ્યોના રાજા બનાવ્યા. રશિયાએ પણ ઇ. સ. ૧૮૦૭માં નેપોલિયન જોડે સલાહ કરી લીધી.

અર્લિનનાં ફરમાન: આટલી સત્તા મેળવ્યા પછી ઈંગ્લેન્ડને છુંદી નાખવાની નેપોલિયને નવી યુક્તિ અજમાવી. ઈંગ્લેન્ડ પર હથો ન લઈ

૧ ઑસ્ટરલિટઝના યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી પિટ ખદુ નિરાશ થઈ ગયો, અને પછી થોડાજ વખતમાં મરણ પામ્યો.

જવાબ તો તેનો વેપાર બંધ કરી તેને ભૂખે મારવું, એવા ધરાદાથી તેણે બર્લિનથી હુકમ કાઢ્યો, કે ક્રાન્સ જોડે દોસ્તી રાખનાર કોઈ દેશે ઇંગ્લેન્ડ જોડે વેપાર કરવો નહિ. પરંતુ આ હુકમનો અમલ કરાવી શકે એટલું નૌકાબળ નેપોલિયન પાસે ન હોવાથી તેનો હુકમ તો માત્ર નામનો જ રહ્યો. યૂરોપના દરેક દેશમાં અને ખુદ નેપોલિયનની છાવણીમાં ઇંગ્લેન્ડનો માલ ચોરીછુપીથી પહોંચતો હતો. પરંતુ આ હુકમના જવાબમાં ઇંગ્લેન્ડે સામે હુકમ કાઢ્યો, કે કોઈ પણ વહાણ સીધું ફ્રેન્ચ બંદરે જઈ શકશે નહિ, અને જવા માગશે તો અંગ્રેજ કાફલો તેની જડતી લેશે. આ હુકમથી યૂરોપનાં રાજ્યોને હરકત પડવા લાગી, એટલે તેઓ નેપોલિયન પર ગેરવાજબી હુકમ કાઢવા માટે ગુસ્સે થયાં.

પોર્ટુગલ અને સ્પેનમાં વિઝહુ: પોર્ટુગલના રાજ્યે બર્લિનનો હુકમ ગણકાર્યો નહિ; કેમકે તેને ઇંગ્લેન્ડ જોડે ફળ અને દારૂનો જબરો વેપાર ચાલતો હતો, એટલે તે ગુમાવવા તે તૈયાર ન હતું. સ્પેનના રાજાની અનુમતિથી નેપોલિયન સ્પેનના મુલકમાં થઈ પોર્ટુગલ પર ચડી ગયો. આ ચડાઈમાં વિજય મળવાથી તેણે સ્પેન પણ કબ્જે કરવાનો વિચાર કર્યો.

સ્પેનના રાજા અને તેના પુત્ર વચ્ચે અણબનાવ હતો. તેનો લાલ લાલ નેપોલિયને પ્રજામતની વિરુદ્ધ જઈને પણ પોતાના ભાઈને સ્પેનની ગાદીએ બેસાડી દીધો. આથી સ્પેનની પ્રજા એકસંપીલી થઈ દબતાપૂર્વક નેપોલિયનની સામે થઈ. આજ સુધી તેણે અનેક વિઝહો કર્યા હતા, પણ તે બધા તે તે દેશોની સરકાર સાથે કર્યા હતા. પ્રજાનો ઘણો ભાગ તો તેની તરફેણમાં રહેતો; કેમકે પ્રજા તો ફ્રેન્ચ લોકોને સ્વતંત્રતાના હિમાયતી ધારતી, અને માનતી કે ક્રાન્સમાં કંઈ તેમ આપણો દેશ જીતીને પણ નેપોલિયન આપણે ત્યાં નવા ધારા કરશે અને નવું રાજ્યબંધારણ ધરશે. પરંતુ સ્પેન જોડેના યુદ્ધમાં તો એકસંપીલી પ્રજા શું કરી શકે તેનો નવોજ અનુભવ આ શહેનશાહને મળ્યો. તેઓ ફ્રેન્ચ સિપાઈઓ સામે ખુદા મેદાનમાં સામી છાતીએ લડી શકે તેમ ન હતા, પણ જો રડ્યોખડ્યો ફ્રેન્ચ સિપાઈ હાથ પડ્યો તો તેને જીવતો મૂકતાજ નહિ. ફ્રેન્ચ સિપાઈઓને ખાવાપીવાનું પણ મળવું કઠણ થઈ પડતું.

ઇ. સ. ૧૮૦૪માં હિંદુસ્તાનમાં મરાઠાઓ જોડેના યુદ્ધમાં કીર્તિ પામેલા સરદાર સર આર્થર વેલેસ્લીને થોડું સૈન્ય આપી સ્પેન, પોર્ટુગલની કુમકે મોકલવામાં આવ્યો. પરંતુ તરતજ તેને પાછો બોલાવી લઇ સર જહોન મૂરને સરદારી સોંપવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં કોરુનાના યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સૈન્યનો જય થયો; પરંતુ મૂર લડતાં મરાયો, એટલે વેલેસ્લીને પાછો મોકલવામાં આવ્યો. ફ્રેન્ચ લોકોએ વેલેસ્લીને પોર્ટુગલમાંથી હટાવવાના જખરા પ્રયત્નો કર્યા, છતાં ત્રણ વર્ષ સુધી વેલેસ્લીએ કિલ્લેબંધી કરી આ હુલાની સામે ટક્કર ઝીટ્યા કરી, (ઇ. સ. ૧૮૦૬-૧૨). ફ્રેન્ચો થાક્યા અને તેઓ જનતેજ સ્પેનમાં પાછા હઠ્યા. વેલેસ્લીને પ્રથમ વાઇકાઉન્ટ, પછી માર્કિવસ, અને ઇ. સ. ૧૮૧૪માં ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટનનાં એકએકથી ચડતાં ઉમરાવપદ આપી સરકારે તેના શૌર્યની કદર કરી.

રશિયા પર ચડાઈ: ઇ. સ. ૧૮૧૨માં સ્પેનમાં વિગ્રહ ચાલતો હતો, તે દરમિયાન નેપોલિયને રશિયા ઉપર ચડાઇ કરી. આજ સુધી રશિયાએ નેપોલિયન જોડે યુદ્ધ કર્યું ન હતું, પરંતુ અર્લિનના ફરમાન પછી રશિયાને ઘણી મુસીબત વેઠવી પડતી હોવાથી ત્યાંના ઝારે નેપોલિયન જોડે તકરાર કરવા માંડી. લગલગ દસ લાખ સિપાઇઓ લઇને નેપોલિયને ચડાઇ કરી. રશિયનો પાછા હઠતા ગયા, અને નેપોલિયન આગળ વધતો વધતો છેક મોસ્કો સુધી આવી પહોંચ્યો. રશિયાની એ રાજધાની જીતવાથી દેશ સહેલથી તાબે કરી શકાશે એમ માની તેણે મોસ્કોમાં પ્રવેશ તો કર્યો, પરંતુ રશિયનો તો સલાહ કરવાને બદલે શહેર છોડી તેને આગ લગાડી ચાલ્યા ગયા હતા. રશિયાની કડકડતી હંડીમાં નેપોલિયન ખોરાક કે આશ્રય વિનાનો થઇ પડ્યો. શત્રુના દેશમાંથી સ્વદેશ સંદેશો પહોંચાડવાનું પણ તેની પાસે સાધન રહ્યું નહિ. તેને વીલે મોંઘે પાછા ફરવું પડ્યું. તેનાં માણસો ભૂખમરાથી કે ટાઢથી મરણ પામ્યાં. રશિયનો તેની પાછળ પડી તેના સિપાઇઓને રંજડવા લાગ્યા, અને આવડા મોટા સૈન્યમાંથી માત્ર વીસ હજાર માણસો રશિયાની બહાર પગ મૂકવા પામ્યા. તેના કસાએલા બહાદુર સિપાઇઓ મરી ખૂટ્યા.

નેપોલિયનની પડતી: યુરોપનાં રાજ્યોમાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો.

ઑસ્ટ્રિઆ, પ્રુશિઆ, રશિઆ, સ્વીડન, અને ઈંગ્લેન્ડનાં સંયુક્ત સૈન્યોએ નેપોલિયનને લીપઝીગના યુદ્ધમાં હરાવ્યો, (ઇ. સ. ૧૮૧૩). હવે નેપોલિયનનો સિતારો અસ્ત પામ્યો એમ સર્વને લાગ્યું; કેમકે આ તરફથી વેલેસ્લી પણ સ્પેનમાં ફ્રેન્ચ લોકોને ઉપરાઉપરી હરાવી તેમના અગત્યના કિલ્લા સર કરતો કરતો છેક પીરિનીઝ પર્વતો સુધી પહોંચી આવી ફ્રાન્સમાં ઉતરી આવવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

અંતે બાબુએથી હુમલાઓ આવતા જોઇ નેપોલિયને રાજગાદી છોડી, અને જીવતાં સુધી ઇટલીના કિનારાથી દૂર આવેલા એલ્બાના ટાપુમાં એક ખાનગી ગૃહસ્થ તરીકે રહેવાનું તેણે વચન આપ્યું. (ઇ. સ. ૧૮૧૪).

વૉટર્લુનું યુદ્ધ: આવા જંગી વિગ્રહમાં થએલી ઉત્પલપાથલો પછી યુરોપનાં રાજ્યોની સરહદ કેમ નક્કી કરવી તેનો નિર્ણય કરવા માટે યૂરોપનાં મહારાજ્યોની વિએનામાં સભા મળી. પરંતુ ત્યાં તો સમાચાર મળ્યા, કે નેપોલિયન એલ્બામાંથી નાસી છૂટી ફ્રાન્સ ગયો છે, અને ત્યાં તેના જુના સિપાઇઓએ હર્ષપૂર્વક તેને શહેનશાહ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. તેની જોડે

વેલિંગ્ટન.

સલાહ તો કોઇને કરવીજ નહતી, એટલે બન્યું તેટલું લશ્કર એકઠું કરી વેલિંગ્ટનની સરદારી નીચે બેદજીયમ રવાના કરવામાં આવ્યું. બ્લૂશરની સરદારી નીચે પ્રુશિયનો તેની કુમકે ઉપડ્યા. નેપોલિયનની છેલ્લી અને તેના ભાગ્યનો અને યુરોપના ઇતિહાસનો નિર્ણય કરનારી લડાઈ વૉટર્લુની થઈ. નેપોલિયને પોતાની સર્વ ચતુરાઈ વાપરી, પોતાનાં તમામ શૌર્ય અને જોરનો ઉપયોગ કર્યો. પ્રુશિયનો અને અંગ્રેજોને છૂટા રાખી બંનેની

સાથે છૂટા છૂટા લડી તેમને હરાવવાની યુક્તિ કરી, પણ સર્વ વ્યર્થ ગયું. નેપોલિયન હાર્યો, લાંબો વિગ્રહ આખરે પૂરો થયો, અને ઇંગ્લેન્ડ પોતાના જીવલેણ શત્રુના લયમાંથી મુક્ત થયું, (ઇ. સ. ૧૮૧૫).

નેપોલિયન અંગ્રેજોને શરણે ગયો, એટલે તેમણે એને જીવતો રાખી આટલાંટિક મહાસાગરમાં આવેલા સેન્ટ હેલિનાના ટાપુમાં એ જીવ્યો ત્યાં સુધી કેદ રાખ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૨૧માં મરણ પામ્યો.

ફરીથી વિએનામાં મહારાજ્યોની સલા મળી. ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિ પહેલાં યુરોપના દેશોની જે સરહદ હતી તે કાયમ રાખવામાં આવી, જુના રાજવંશને પાછા પોતાના દેશમાં સ્થાપવામાં આવ્યા, ખેદજન્ય અને હોલેન્ડને જોડી દેવામાં આવ્યાં, ઇંગ્લેન્ડને કેપ ઓફ ગુડ હોપ અને માદાગાસ્કર મળ્યાં.

૬. હિન્દુસ્તાન અને આયર્લેન્ડ.

મહાન ખનાવો: ન્યોર્જના સાઠ વર્ષના લાંબા રાજ્યકાળમાં જગતના ઇતિહાસમાં અગત્યના એવા મહાન અને યાદગાર ખનાવો ખન્યા છે. આટલાંટિકને પેલે પાર આવેલાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોએ ખળવો કરી સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું; યુરોપમાં ફ્રેન્ચ પ્રજાએ રાજ્યક્રાન્તિ કરી; નેપોલિયને ઘડીલર યુરોપનાં રાજ્યોની જુની સરહદો ભૂંસી નાખી લગભગ આખા ખંડમાં પોતાની આણુ વર્તાવી, અને ઇંગ્લેન્ડમાં પણ યંત્રોની શોધ-ખોળ થવાથી દેશ ખેતી કરનારો ટળી જઈ ઉદ્યોગપ્રધાન બની રહ્યો; આથી મોટાં શહેરો ઉભાં થવા લાગ્યાં. ગામડાની વસ્તી ઘટવા લાગી, અને મજૂરીના ભાવ ઘટયા; આથી આજકાલ જાણીતા થઈ ગયેલા અનેક પ્રશ્નો ઉભા થયા. ન્યોર્જના સમયનો હિન્દુસ્તાન અને આયર્લેન્ડનો ઇતિહાસ હવે જોઈએ.

હિન્દુસ્તાન: ક્લાઈવે પ્લાસીના યુદ્ધમાં જય મેળવી બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો નાખ્યો. તેના પ્રતાપે વેપારીઓની મંડળી રાજકર્તા બની હતી, એટલે નવી મળેલી રાજસત્તા જમાવવાનું કામ તેનેજ સોંપવામાં આવ્યું. તેણે વહીવટમાં નાના મોટા સુધારા કરવા માંડ્યા, પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં નાદુરસ્ત તબીબતને કારણે આરંભેલું કાર્ય અધૂરું રાખી તેને સ્વદેશ

જવું પડ્યું. ત્યાં તેના શત્રુઓએ તેને સંતાવ્યો, પરંતુ તેણે કરેલી રાજ્યની ઉત્તમ સેવાના બદલામાં તેને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો. આખરે જિંદગીથી કંટાળી ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં તેણે આપઘાત કર્યો.

કલાઈવિના ગયા પછી દેશમાં ધણી ગેરવ્યવસ્થા ચાલવા લાગી, અને ઇ. સ. ૧૭૭૦ માં બંગાળામાં ભયંકર દુકાળ પડવાથી પ્રજા દુઃખી થઈ. એથી સારો બંદોબસ્ત રાખી દેશનો ઉત્તમ વહીવટ ચલાવવા માટે વૉરન હેસ્ટિંગ્સને ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો.

લૉર્ડ નોર્થ પ્રધાનપદે આવ્યો ત્યારે તેને લાગ્યું કે હિંદુસ્તાન જેવો વિશાળ દેશ માત્ર વેપારીઓની મંડળીના હાથમાં રહેવો જોઈએ નહિ; તેના વહીવટ અને બંદોબસ્તમાં પાર્લમેન્ટનો પણ ભાગ હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં બંદોબસ્તનો કાયદો (રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ) પસાર કરી હિંદુસ્તાનમાં એક ગવર્નર-જનરલ, તેની સભા અને વડી અદાલતની સ્થાપના કરી. પાછળથી નાના પિટ પાર્લમેન્ટના સભ્યોની અનેલી એક વ્યવસ્થાપક સભા (બૉર્ડ ઓફ કાન્ટ્રોલ) સ્થાપી હિંદુસ્તાનનો રાજકીય વહીવટ તેને હસ્તક મૂકી કંપનીના હાથમાં વેપારી વહીવટ રહે એવો કાયદો પસાર કર્યો, (ઇ. સ. ૧૭૮૪).

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર-જનરલ થયો. તેણે દેશમાં સુધારા કર્યા, કાયદા બાંધ્યા અને બ્રિટિશ સત્તા મજબૂત કરવાનો યત્ન કર્યો. તેને મરાઠાઓ અને મહૈસુરના હૈદરઅલી જેડે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું, પરંતુ તેમની જેડે તેમણે ડહાપણ ભરેલી સલાહ કરી અંગ્રેજ સત્તા મજબૂત બનાવી. પરંતુ તે જ્યારે પાછો ગયો ત્યારે તેના શત્રુઓએ તેના પર હિંદુસ્તાનમાં ગેરવહીવટ ચલાવ્યાના અને હિંદી રાજાઓ પાસેથી જોરજુલમથી પૈસા કઢાવ્યાના આરોપ મૂક્યા. સાત વર્ષ સુધી તેની તપાસ ચાલી, અને અન્તે તેને નિર્દોષ ગણી છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

મહૈસુર વિગ્રહો: જ્યૉર્જ ડબ્લ્યુના સમયમાં અંગ્રેજોને મહૈસુર વિગ્રહો લડવા પડ્યા. ફ્રેન્ચોએ હૈદર અને તેના પુત્ર ટીપુને સહાય આપી અંગ્રેજોને હિંદમાં નબળા પાડવાનો એક વધારે પ્રયત્ન કરી જોયો. અમેરિકાનાં સંસ્થાનો જેડે વિગ્રહ ચાલતો હતો, તે વખતે તેમની અને હૈદરઅલી વચ્ચે વિગ્રહ થયો,

પરંતુ તેમાંથી કોઈને ખાસ લાભ થયો નહિ. ત્યાર પછી કોર્નવૉલિસના અને ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિના સમયમાં હૈદરના પુત્ર ટીપુ જોડે બીજા વિગ્રહો થયા. ટીપુ અને નેપોલિયન વચ્ચે હિંદ ચડાઈ લાવવા વિષે સંદેશા પશુ ચાલ્યા હોવા છતાં ફ્રાન્સ તરફથી તેને જીવ જોવી મદદ મળી નહિ. છેવટે તે શ્રીરંગ-પટ્ટમના ઘેરામાં મરણ પામ્યો, અને રાજ્યના મૂળ હકદારના વંશમાં જન્મેલા વારસને રાજ્ય પાછું આપવામાં આવ્યું, ત્યારે આ વિગ્રહો સમાપ્ત થયા. તે વખતે લૉર્ડ વેલેસ્લી ગવર્નર-જનરલ હતો.

મરાઠાઓ જોડે વિગ્રહ: મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી થયા પછી પશ્ચિમની આ લડાયક જાતિ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરતી જતી હતી, અને જે મુલક પોતાના તાબામાં ન હોય, ત્યાં અગ્નિ-ત્યો છાપો મારી લૂટફાટ ચલાવી કેર વર્તાવી મૂકતી હતી. મરાઠાઓ કોઈ વાર હૈદર અને ટીપુની સાથે અને કોઇ વેળા તેની સામે રહીને લડતા હતા; અને અંગ્રેજોના તો કદા શત્રુ હતા. અંગ્રેજોને મ્હૈસુર વિગ્રહો પૂરા થયા પછી મરાઠાઓ જોડે લડવાનો વારો આવ્યો. તે વખતના ગવર્નર જનરલ વેલેસ્લીના ભાઈ સર આર્થર વેલેસ્લીની સરદારી નીચે અસાઈના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને જબરી જીત મળી (૧૮૦૩); ગ્વાલિયર અને નાગપુરનાં સૈન્યો હાર્યા, અને થોડા સમય પછી હોલકરની પશુ એજ ગતિ થઈ. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં મરાઠા જોડેના છેલા વિગ્રહમાં અંગ્રેજોની પૂરી જીત થઈ, અને મરાઠા રાજ્યનો મોટો ભાગ તેમના તાબામાં આવ્યો.

કંપનીની સનદ: આ ઉપરાંત કંપની પાસેથી ધીમે ધીમે સર્વ રાજકીય સત્તા ખેંચી લેવાની નીતિ પાર્લમેન્ટમાં કંપનીને સનદો આપતી વખતે અમલમાં મુકાવા માંડી. જુની કંપનીને હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર કરવાનો એકલથ્થુ હક મળ્યો હતો, પરંતુ જે સનદને આધારે એ હક્ક તેને મળ્યો હતો, તે વખતોવખત નવી કરાવવી પડતી હતી, અને દર વખતે નવી સનદ આપતી વખતે પાર્લમેન્ટ કંપનીના હકમાં કાપ મૂકતી આવતી હતી. વખત જતાં જે કોઈ વેપારીને હિંદ જોડે વેપાર કરવો હોય તેને તેમ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી.

આ પ્રમાણે ન્યૉર્થ ડ જ્ઞાના અન્તકાળ સુધીમાં અંગ્રેજોની સત્તા હિંદમાં પૂરેપૂરી જામી ગઈ. મરાઠાઓ, નિઝામ અને મ્હૈસુરનાં રાજ્યો તો તાબે

થયાં; તેની જોડે લોડ વેલેસ્લીની સહાયકારી સૈન્યની યોજનાથી અંગ્રેજ સત્તા સર્વોપરિ થઈ. તેના પછી આવેલા લોડ મિન્ટો અને લોડ હેરિંગ્ટોએ એ સર્વોપરિ સત્તાને વધારે મજબુત કરી અંગ્રેજોની વગ વધારી મૂકી. નેપાલ જોડે કા-યમી દોસ્તી થઈ, પિઠારાઓનો ભય દેશમાંથી દૂર થયો, અને દેશમાં શાન્તિ ભરેલા અમલની તૈયારી થઈ.

આયર્લેન્ડ: અઢારમા સૈકાના આરંભમાં આયર્લેન્ડની દશા ઘણી ખૂરી હતી; આયર્લેન્ડના ફેથોલિકોએ જેમ્સ રજીનો પક્ષ લીધેલો હોવાથી વિ-લિયમ ત્યાંના પ્રોટેસ્ટન્ટોની મદદથી તેમને દબાવી દીધા, અને ત્યાર પછી ઈંગ્લેન્ડની પાર્લમેન્ટે આયર્લેન્ડના ફેથોલિકો વિરુદ્ધ અનેક કડક કાયદાઓ કર્યા. તેમનાથી પાર્લમેન્ટના સભ્ય થવાય નહિ, કે તેને માટે મત પણ આપી શકાય નહિ; સરકારી નોકરીમાં, લશ્કરમાં કે કોફલામાં તેમને નોકરીએ ના-ખવામાં આવતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેમને શિક્ષક કે વકીલનો ધંધો પણ કરવા દેવામાં આવતો નહિ.

આયર્લેન્ડનો વેપાર પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની અદેખાઈથી તોડી પાડ-વામાં આવ્યો; ત્યાંનો વેપાર તો લગલગ મરી ગયો, અને ખેડુતો બિચારા સાધન વિનાના ગરીબ હાલતમાં આવી પડી લગલગ ભૂખમરો વેઠવા લાગ્યા. તેમના જમીનદારોને તેમની દરકાર ઓછી હતી; તેઓ તો દેશબહાર ફરતા અને પોતાની જમીન ઉપર કાઢી પણ ખરચતા નહિ, એટલે તો ખેડુતોની હાલત દયાજનક થઈ પડી. આથી આયર્લેન્ડના ફેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ બંને ઈંગ્લેન્ડ તરફ રોષે ભરાયા. ઘણા આંદોલનો દેશ તજી યુરોપમાં ઉપડ્યા અને ત્યાં ફ્રાન્સ, સ્પેન અને રશિયાના શહેનશાહની નોકરીમાં રહ્યા. કેટલાક વેપાર અર્થે સંસ્થાનોમાં પણ ઉપડ્યા.

કાયદેસર વિરોધ: આયર્લેન્ડને પોતાની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ હતી; તે દર વર્ષે મળતી. જ્યોર્જ રજીના અંત સુધી આ પાર્લમેન્ટ અંગ્રેજ સરકારના કબ્જામાં રહેતી; પણ ધીમે ધીમે તેમાં અસંતોષ ઉઠ્યો, અને ગ્રેટન નામે આગેવાને પોતાની જુસ્સાદાર વાણીથી થાક્યા વિના ખંતપૂર્વક ઝુબેશ ઉપાડી. તેના પ્રયત્નથી ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં આયર્લેન્ડને સ્વતંત્રપણે વેપાર કરવાની છૂટ મળી. અમેરિકાના સ્વતંત્રતા માટેના વિગ્રહમાં ફ્રાન્સ આયર્લેન્ડ પર

આચિન્તો લાવે એવા ભયથી આધરિશોએ સ્વયંસેવકોનું ઘળ ઉભું કર્યું. અંગ્રેજ સરકારે અણુગમતા મને તેને હથિઆરો આપ્યાં. આ ઘળના દબાણને વશ થઈ સરકારે આયર્લેન્ડને સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ આપી. તેણે પસાર કરેલા કાયદાઓ હવે ઇંગ્લેન્ડની પ્રિવિ કાઉન્સિલના કાણુ નીચે રજા નહિ; પણ આ પાર્લમેન્ટમાં એકલા પ્રોટેસ્ટન્ટો હતા, કેથોલિકોને તો મત આપવાનોજ હક હતો, પાર્લમેન્ટમાં સભ્ય થવાનો નહિ. સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ મળ્યા પછી પણ દેશમાં દુઃખ તો ઓછું થયું નહિ. તકરાર, ખૂનામરકી, દુકાળ, ગરીબી, અને ભૂખમરો તો એનાં એજ ચાલુ રહ્યાં. લાંચરૂસ્વતનો છયોક ઉપયોગ થવા લાગ્યો. છતાં એમ તો કહેવુંજ જોઈએ કે સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટના વખતમાં આયર્લેન્ડની સ્થિતિ થોડે ઘણે અંશે સુધરવા માંડી.

• ઇ. સ. ૧૭૯૧માં ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાન્તિ દરમિયાન આયર્લેન્ડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોના વિરોધીઓએ યુનાઈટેડ આધરિશમેન નામે છુપી મંડળી સ્થાપી. આ મંડળીએ ઇ. સ. ૧૭૯૬માં ઇંગ્લેન્ડ જ્યારે ફ્રાન્સ જોડે યુદ્ધમાં પડ્યું હતું તે તકે, ફ્રાન્સ મદદ કરશે એવી આશાએ એક મોટો બળવો જગાડ્યો; પણ બળવાનું પરિણામ કંઈ ન આવ્યું. બળવાખોરોને વિનેગાર હિલના યુદ્ધમાં હરાવી બળવો ખેસાડી દેવામાં આવ્યો, અને આજેવાનોને ફ્રાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી.

આયર્લેન્ડનું જોડાણ: આ વખતે નાનો પિટ પ્રધાનપદે હતો. તેણે ધાર્યું કે આયર્લેન્ડની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ કાઢી નાખી ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટ સંયુક્ત કરી હોય, તો એ અભાગિયા દેશમાં શાન્તિ થાય; પણ આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટ બંધ કરવાનો કાયદો તેની પોતાની પાસેજ પસાર કરાવે. જોઈએ, તેથી તેણે લાંચરૂસ્વત, ઈનામઅકરામ, બેટસોગાદ અને હિમરાવપદની કેટલાકને લાલચ આપી, અને આખરે પોતાનું મનમાન્યું કરવા તે શક્તિમાન થયો. કેથોલિકોને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવા માટે પિટે તેમની વિરુદ્ધના કાયદા રદ કરવાનું વચન આપ્યું. પરંતુ રાજ્યએ પિટનું કશું માન્યું નહિ, એટલે તેણે રાજીનામું આપ્યું.

ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની સંયુક્ત પાર્લમેન્ટ ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં મળી. આમની સલામમાં આયર્લેન્ડના સો સલાસદો, અને અમીરોની સલામમાં

૨૮ ચુંટાએલા અમીરો અને ચાર ધર્માધિકારી બેસે એમ હતું. આયલેન્ડનો અમલ ચલાવવા માટે એક વાઇસરૉય અને મુખ્ય સેક્રેટરીની નીમણૂક કરવામાં આવી.

ઓસ્ટ્રેલિઆની સ્થાપના વિષે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે.

છેલ્લા દિવસો: રાજ હવે ધરડો અને આંધળો થઈ ગયો હતો. તેને ગાંડપણનો રોગ લાગુ પડવાથી ઇ. સ. ૧૮૧૧ થીજ તેને બદલે તેનો પુત્ર જ્યોર્જ ૪થો તેને નામે રાજ્ય ચલાવતો હતો, એટલે તેના મરણથી નવો રાજ ગાદીએ આવ્યો છે, એવું લોકોને લાગ્યું નહિ. ૮૧ વર્ષની વયે તે ઇ. સ. ૧૮૨૦માં મરણ પામ્યો.

૭. અદારમા સૈકાનું ઇંગ્લેન્ડ.

અદારમા સૈકામાં ઇંગ્લેન્ડમાં જે અનેક ફેરફાર થયા, તેમાં સર્વથી મોટો તો એ હતો, કે ઉદ્યોગધંધામાં અને માલની નીપજમાં વરાળનો ઉપયોગ પ્રથમજ કરવામાં આવ્યો. વરાળયંત્રના ઉપયોગથી ઇંગ્લેન્ડ ખેતી કરનાર દેશ મટી જઇ ઉદ્યોગ કરનારો દેશ થઇ પડ્યો.

કારખાનાંની પદ્ધતિ: વૉલ્પોલના સમયમાં ૩ અને ઊનનું વણાટ-કામ અને બીજા કેટલાક ધંધાઓ તો ચાલતા હતા, પણ તે બધા કારીગરના ઘરમાં ચાલતા, અને દેશનો મોટો ભાગ તો ખેતીમાંજ રોકાએલો હતો. વખત જતાં સુતરના ઉદ્યોગમાં મદદ થાય એવાં યંત્રોની શોધ થવા લાગી; પ્રથમ તો આ યંત્રો પાણીના જોરથી ચલાવવામાં આવતાં; વળી યંત્રો રજાં મોઢાં, એટલે શ્રીમંત માણસો આવાં યંત્રો ખરીદી શકતા. એક પાણીની ચક્કી ધણાં યંત્રોને ગતિ આપી શકતી હોવાથી ધણાં યંત્રો મોટાં પાકાં આંધેલાં મકાનોમાં એક સ્થળે ગોઠવી કામ ચલાવવાનો રિવાજ પડ્યો; આવાં કારખાનાંમાં કામ કરવા માટે ધણા મજૂરોની જરૂર પડવા લાગી. ઘરમાં વણવા કાંતવાનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો, અને કારખાનાંની પદ્ધતિ દાખલ થઇ.

આ યંત્રો લોખંડનાં બનાવવામાં આવતાં હોવાથી દેશમાં લોખંડનો ઉદ્યોગ વધારે ખીલવાની જરૂર પડી. પ્રથમ તો સામાન્ય કાલસાથી લોહું ગાળવામાં આવતું, પરંતુ વખત જતાં ખનિજ કાલસો પણ લોહું

ગાળવામાં કામ આવે છે એમ માલમ પડ્યું, એટલે કાલસાની ખાણો ખોદાવા લાગી. ખાણો ઉડી ખોદાતાં, તેમાં પાણી આવે તે જલદીથી બહાર કાઢી નાખવાનાં સાધનો શોધવાની જરૂર પડી. જેમ્સ વૉટ નામે શોધકે વરાળથી ચાલતા એન્જિનની શોધ કરી. વરાળનો ઉપયોગ તો પ્રથમ પણ જાણીતો હતો, પરંતુ જેમ્સ વૉટે તો ધણી સહેલાઈથી અને થોડે ખર્ચે ચાલે તેવું એન્જિન બનાવ્યું, એટલે તેનો છૂટથી ઉપયોગ થવા લાગ્યો. રૂ, ઊન, અને રેશમના વણાટનાં યંત્રોમાં પણ આ એન્જિનનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. આવાં વરાળયંત્રથી ચાલતાં કારખાનાંઓમાં બાળવાને માટે કાલસો પણ પુષ્કળ જોઈએ, એટલે જે પરગણાંમાં કાલસો અને લોખંડ પાસે પાસે મળી શકે એમ હોય તે પરગણાંમાં આવાં કારખાનાંઓ ઉભાં કરવામાં અનુકૂળતા પડે. આ કારણથી લૅંકેશાયરમાં રૂનાં કારખાનાં વધી પડ્યાં; કેમકે લૅંકેશાયરમાં કાલસાની ખાણો હોવા ઉપરાંત હવામાં બિનાશ હોવાથી સુતરના લાંબા તાર કાઢવાનું સુગમ પડે છે. ચૉર્કશાયરમાં ઊનનાં કારખાનાં વધ્યાં. અનેક માણસો ખેતી છોડી કારખાનાંઓમાં મજૂરી કરવા ચાલ્યા. યંત્રોની મદદથી માલની નીપજ વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગી અને તેનું ખર્ચ ઓછું આવવા લાગ્યું, એટલે પરદેશમાં બીજા દેશ કરતાં ઇંગ્લેન્ડનો માલ સસ્તો પડવા લાગ્યો. ધંધોરોજગાર અને ખોરાકની છત થતાં વસ્તીમાં પણ વધારો થવા લાગ્યો.

આ ફેરફારોને લીધે લૅંકેશાયર અને ચૉર્કશાયર પરગણાંમાં મોટાં શહેરો ઉભાં થવા લાગ્યાં; ગામડાંના ગરીબ લોકો મજૂરી મળવાની આશાએ ત્યાં જઈ વસવાટ કરવા લાગ્યા. મજૂરીના દર ઘણા ઓછા હતા, અને તેમને રહેવાને માટે બાંધવામાં આવેલાં મકાનો નીચાં, અને હવા અજવાળાની પૂરી સગવડ વિનાનાં હતાં. કારખાનાંઓમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો પાસેથી પણ સખત કામ લેવામાં આવતું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૬૦ થી ૧૮૨૦ સુધીના સમયને ઔદ્યોગિક પરિવર્તનનો યુગ કહેવામાં આવે છે; કેમકે તે સમય દરમિયાન ઉદ્યોગધંધો ચલાવવાનાં સાધનોમાં જળરો ફેરફાર થઈ ગયો. જાણે જીનું ઇંગ્લેન્ડ બદલાઈને નવુંજ થઈ ગયું.

રસ્તાઓ: મોટાં શહેરો ઉભાં થયાં, એટલે એક શહેરથી બીજે શહેર માલની લાવળ કરવી પડે. ઇંગ્લેન્ડમાં તે વખતે સારા રસ્તાઓ ન હતા. ધૂળ અને કાદવવાળા રસ્તાઓમાં મોટા ખાડા પડી રહેતા, અને ઘણી વાર તેમાં ગાડાઓ ખૂંચી રહેતાં. આવા રસ્તાઓ સમરાવવાની આજ સુધી કોઇને દરકાર ન હતી; પણ હવે તો વેપાર વધતાં આવા રસ્તાઓને લીધે અગવડ પડવા લાગી. એક તરફથી રસ્તાઓ પાકા, મજબુત અને સ્વચ્છ બનાવવાની તજવીજ ચાલી, અને બીજી તરફથી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સસ્તે દરે માલ પહોંચાડવા માટે દેશમાં નહેરો ખોદાવા લાગી. રસ્તા સુધાર્યા એટલે વાહનો પણ સુધર્યા, માલ લાવવા લાઇ જવાની સગવડ વધી, અને એકંદરે દેશમાં આબાદી વધી.

સમાજ: લોકોનો પહેરવેશ સાદો અને બપકા વિનાનો હતો, છતાં શોખીન અને વિલાસી લોકો ક્યાંક ક્યાંક રંગબેરંગી કપડાં પહેરતા, અને કસ્મરે તરવાર લટકાવતા. પોલિસની ગોઠવણ હતી નહિ, અને રાત્રે રસ્તા ઉપર દીવા થતા નહિ, એટલે દરેકને પોતાની સંભાળ રાખવી પડતી. છતાં એકંદરે લોકોની રહેણીકરણી સ્વચ્છ અને શુદ્ધ થવા લાગી હતી; પ્લેગનું હવે ત્યાં નામનિશાન રહ્યું ન હતું, અને સ્કતપિતનો રોગ તો જડમૂળથી દેશમાંથી ગયો. ચાહ અને કોરીનો જો કે ઉપયોગ થવા લાગ્યો હતો, છતાં હજી તે મોજશોખની વસ્તુઓ ગણાતી હતી.

શ્રીમંતો અને અમીરોના પુત્રો શાળાઓમાં બાણતા, અને ત્યાંનાં છાત્રાલયો (બોર્ડિંગ) માં રહેતા; ગરીબના છોકરાઓ તો લાગ્યેજ બાણતા. છોકરીઓને પણ હજી કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરવામાં આવી ન હતી. કાયદાઓ તો હજીએ સખત અને ગુનાતું પ્રમાણુ જોયા વિના સજા ફરમાવનારા રહ્યા. ધણીએ ગુનાઓ કરવા માટે દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી. કરજદાર માણસોને બંદીખાને નાખવામાં આવતા, અને ત્યાં તેમના ઉપર સખતાઈ અને ભુલમ ગુબારવામાં આવતાં.

ધર્મ: ધર્મમાં તો ઇંગ્લેન્ડ યુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ દેશજ રહ્યો. તે પોતાની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય ધર્મસંસ્થા બાળવી રહ્યું. દેશમાં કેટલાક કેથોલિક પણ હતા, અને તે ઉપરાંત આ રાષ્ટ્રીય ધર્મસંસ્થાથી છૂટા પડેલા (નોનકોન્ફર્મિસ્ટ

અંધવા ડિસેન્ટર) હતા. આ અને વર્ગના લોકોએ સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરવામાં આવતા નહિ. પરંતુ ટ્યૂડર અને સ્ટુઅર્ટ સમય જેવાં ધર્મના ઝગડાઓ ચાલતાં ન હતા. વૉલ્પોલે તો માનતો હતો કે રાજ્યકાન્તિ પછી દેશમાં સંપ વધારવાની ખાસ જરૂર છે, એટલે ધર્મના ઝગડાઓમાં પડવા જેવું નથી. તેણે ડિસેન્ટરો વિરુદ્ધનાં કાયદાઓમાં થોડી ઘણી છૂટછાંટ પણ મૂકી હતી; જો કે પાર્લિમેન્ટ સામી પડે એ ભયથી તે કાયદાઓ તેણે રદ કર્યાં ન હતા.

મોટા પગારના ધર્મગુરુઓ મોજાલા અને બેદરકાર થઇ ગયા હતા, અને લોકોમાંથી પણ ધર્મની લાગણી ઓસરી ગઇ હતી. આવે વખતે ન્યૉર્થ રજના સમયમાં આક્સફર્ડના એક નાના મંડળે વેસ્લી અને બ્રિટફિલ્ડની આજીવાની નીચે ધર્મસુધારો કરવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. તેમનાં લાગણી ભરેલાં અને ધર્મના જુસ્સાથી ઉછળતાં લાષણો સાંભળી લોકોનાં હૃદય પીગળી જતાં, અને તેમની ધર્મવૃત્તિ જાગૃત થતી. મોટા પિટે જેમ રાજદ્વારી વિષયો સંબંધે લાષણો કરી લોકોના અંતરમાં સૂષ્ણ રહેલો દેશપ્રેમ જાગૃત કર્યો, તેમ વેસ્લીએ ધર્મ સંબંધી લાષણો આપી લોકોના અંતરમાં ઉડી ઉતરી ગયેલી ધર્મવૃત્તિને ઉત્તેજન આપી બહાર આણી. વેસ્લી અને તેના અનુયાયીઓ મેથોડિસ્ટસ (નિયમ પ્રમાણે ચાલનારા) કહેવાય છે. શરૂઆતમાં તો ઇંગ્લેન્ડના ધર્મખાતાએ વેસ્લી કે તેના ઉપદેશની બહુ ધરવા કરી નહિ, પણ આખરે તેને પણ વેસ્લી પાસેથી શીખવાનું મળ્યું. ધર્મગુરુઓ પવિત્ર જીવન ગાળે, પોતાની ફરજો બરાબર બજાવે, અને તેમને ખીજ ચિન્તામાંથી મુક્ત રહેવા જેટલો સારો પગાર મળે, એ બાબતો પર હવેથી ધ્યાન અપાવા લાગ્યું.

વેસ્લીના ઉપદેશની અસર માત્ર લોકોની ધર્મવૃત્તિ પર નહિ, પરંતુ તેમના હૃદયમાં રહેલી દયાવૃત્તિ ઉપર પણ થઇ. ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી, એટલે મનુષ્ય માત્ર પર પ્રેમ રાખવો એમ તેમને સમજવા લાગ્યું. તેમનામાં માનવતા ખીલી; ગરીબોની હાલતમાં રસ લેવા લાગ્યા; દવાખાનાં ખોલવામાં આવ્યાં; ગરીબોનાં બાળકો માટે રવિવારની શાળાઓ ચાલુ કરવામાં આવી, અને કોઇ કોઇ સ્થળે તો ધર્મગુરુઓએ નિયમિત

શાળાઓ પણ ઉઘાડી. જહોન હાર્વર્ડ નામના માણસે બંદીખાનાં સુધારવામાં પોતાનું આખું જીવન વીતાવ્યું; કેટલાક અંગ્રેજ વેપારીઓ આફ્રિકામાંથી ગુલામો ખરીદી અમેરિકામાં વેચતા અને પુષ્કળ પૈસો કમાતા, તે સામે વિલ્મરફોર્સ અને તેના સાથીઓએ જખરી ઝુંબેશ ઉપાડી, અને નાના પિટ જેવાએ તો ગરીબો પર બોલો કરે એવા કેટલાક કર પણ હલકા કરી નાખ્યા.

સાહિત્ય: કેળવણીની સ્થિતિ સામાન્ય છતાં અદ્યારમા સૈકામાં ધણા લેખકો, કાવ્યો, ઇતિહાસકારો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ થઇ ગયા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એ યુગ મોટો ગણાય છે. હજુ વર્તમાનપત્રો ધણાં નીકળતાં ન હતાં, અને જે નીકળતાં હતાં તે પણ આજના પ્રમાણમાં ધણાં નાનાં હતાં.

૮. પાર્લમેન્ટમાં સુધારો.

શાંતિ: ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં મહાન વિગ્રહનો અંત આવ્યો, અને પેરિસના કોલકરાર થયા પછી ગ્રેટબ્રિટન-ઇંગ્લેન્ડનું સંયુક્ત રાજ્ય લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધી શાંતિ ભોગવવા પામ્યું. યુરોપમાં અને હિંદુસ્તાનમાં તે સમયમાં વિગ્રહો થયા, પરંતુ તેની અસર ઇંગ્લેન્ડ ઉપર થવા પામી નહિ. હવે પછીનો ઇતિહાસ દેશની અંદરના સુધારા અને બનાવોથી ભરેલો છે.

ન્યૉર્થ ૪ થો: (૧૮૨૦-૧૮૩૦) ન્યૉર્થ ૩જો ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં મરણ પામ્યો એ ખરું, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૧૧ ની સાલથી તે ગાંડો થઇ જવથી તેના પ્રતિનિધિ તરીકે તેનો પુત્ર ન્યૉર્થ રાજ્ય ચલાવતો હતો, એટલે ન્યૉર્થ ૪થાનો રાજ્યઅમલ તો ખરી રીતે ઇ. સ. ૧૮૧૧ થી શરૂ થયો ગણાય. નવો રાજા ગાદીએ આવ્યાથી દેશમાં, પ્રધાનમંડળમાં કે રાજનીતિમાં કંઇ ફેરફાર થયો નહિ.

ન્યૉર્થ મોજીલો, દુરાચારી, આળસુ અને નાલાયક રાજા હતો. તેણે તો ગાદીએ આવતાંજ રાજ્યવહીવટની સર્વ જવાબદારી પોતાના પ્રધાન ઉપર નાખી દીધી, એ એક રીતે સાફ જ થયું; કેમકે રાજ્યવહીવટ ચલાવવા જેવી જવાબદારીવાળું કામ કરવાની રાજામાં લાયકાતજ ન હતી.

સ્વતંત્ર થીસ: ફ્રાન્સના લોકોએ જીલમી રાજ્યવહીવટથી કંટાળી સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે જે જખરી ઉઘાડીપાથલ કરી, તેનો ઉપદેશ યુરોપના

બીજા એક દેશે લીધો. ટયૂર સમયમાં તુર્ક લોકોએ યૂરોપના અગ્નિ કાણમાં આવેલો મુલક જીતી લઈ, પોતાનું મહારાજ્ય વિસ્તારવા માંડ્યું હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે તુર્કસ્તાનની બળવાન સત્તા નબળી પડતી જતી હતી, અને તેનું રાજ્ય નબળું પડતું જતું હતું. ઇ. સ. ૧૮૨૧માં તુર્કોના જીલમી અમલ નીચે કચરાએલા ગ્રીસે બળવો કર્યો, અને કેટલાંક વર્ષો સુધી તે ચાલુ રહ્યો. રશિયાએ પોતાના સ્વાર્થ સાધવાના હેતુથી ગ્રીસને સહાય આપી. ગ્રીસ પ્રાચીન દેશ છે. યૂરોપમાં ગ્રીસનો સુધારો પ્રાચીન અને પૂજ્ય ગણાય છે, એટલેજ તેના તરફ યૂરોપના બીજા દેશોનું કુદરતી રીતે વલણ થયું. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડે રશિયા જોડે મળી ગ્રીસની કુમકે એક કાફલો મોકલ્યો. તેણે તુર્કસ્તાનના કાફલા જોડે નેવારિનોના અખાતમાં યુદ્ધ કરી તેનો નાશ કર્યો; ગ્રીસ સ્વતંત્ર થયું, અને આજ સુધી સ્વતંત્ર રહ્યું છે.

ક્રિસ્ટીયન લોકોને છૂટ: આ યુદ્ધ વખતે ઇંગ્લેન્ડનો મુખ્ય પ્રધાન ક્રીનિંગ નામે ટોરી પક્ષનો એક અગ્રેસર હતો. તેણે ગ્રીસની મદદે જવા માટે ખાનગી સ્વયંસેવકો અને નાણાં પણ મોકલ્યાં હતાં; પરંતુ યુદ્ધનું પરિણામ આવતાં પહેલાં તે મરણ પામ્યો, એટલે તેની જગાએ વૉટલૅન્ડે જીતનાર ડ્યુક ઓફ વૅલિંગ્ટન આવ્યો. તેના સમયમાં ક્રિસ્ટીયન ધર્મ પાળનારાઓ સામે જે કાયદાનાં બંધન હતાં, તે રદ કરનારો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. નાના પિંટે કરવા ધારેલો આ સુધારો તે સમયે જ્યોર્જ ડબલ અને પ્રજાના ધાર્મિક ઝનૂનને લીધે પસાર ન થયો, તે આખરે સમયબળને લીધે થોડાં વર્ષો પછી થયો.

આપણે જોઈ ગયા કે તે સમયે રોમન ક્રિસ્ટીયન ધર્મ પાલ્મમેન્ટમાં બેસી શકાતું ન હતું; આયર્લેન્ડમાં તેમને મત આપવાનો હક મળ્યો હતો; પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ કે સ્કોટલેન્ડમાં તો એવો હક પણ તેમને ન હતો. આવા અન્યાયી કાયદાથી અસંતોષ પામેલા ક્રિસ્ટીયન ધર્મ પ્રોટેસ્ટન્ટો જેવા હક મેળવવાની ચળવળ કરવા માંડી. ડેનિયલ ઓકિનલ નામે આયર્લેન્ડના ચતુર અને શુદ્ધિશાળી આરિસ્ટર પોતાની છટાદાર અને માર્મિક લાપામાં દેશભરમાં ભાષણો આપી લોકોમાં અન્યાય સામે ઝૂઝવાની જાગૃતિ આણી. ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં તેમણે ક્રિસ્ટીયન એસોસિએશન નામે મંડળ સ્થાપ્યું. આ મંડળે

કેથોલિકોને થતો અન્યાય દૂર કરાવવાનું કામ ઉપાડી લીધું. નવી ચુંટણી વખતે ઓકોનલને આયર્લેન્ડના એક પરમણાના પ્રતિનિધિ તરીકે પાર્લમેન્ટમાં જવા માટે ચુંટવામાં આવ્યો; પરંતુ તે રહ્યો કેથોલિક એટલે તેનાથી પાર્લમેન્ટમાં શી રીતે ખેસી શકાય? ઓકોનલને પાર્લમેન્ટમાં ખેસવા દેવામાં ન આવે, તો આયર્લેન્ડમાં મોટો બખેડો ઉભો થાય એવી સ્થિતિ આવી.

વેલિંગ્ટન અને તેના સાથીઓને લાગ્યું, કે કેથોલિકોના આગ્રહ સામે વધારે વખત ટક્કર લઇ શકાય તેમ નથી; તેથી ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં કેથોલિકો વિરુદ્ધના કાયદાઓ રદ કરી તેમને પાર્લમેન્ટમાં ખેસવા દેવાનો હક આપવામાં આવ્યો. રાજ અને અમીરો આવા કાયદાની વિરુદ્ધમાં હતા, પણ વેલિંગ્ટન તેમને સમજાવી લીધા.

આ કાયદાથી કેથોલિક ધર્મનો કોઇ પણ માણસ પાર્લમેન્ટમાં સભ્ય બની શકે છે, મત આપી શકે છે, અને રાજ્યના કોઇ પણ હોદ્દા ઉપર નીમાઇ શકે છે. ફક્ત તે રાજની ગેરહાજરીમાં તેનો પ્રતિનિધિ થઇ શકતો નહિ, કે ઇંગ્લેન્ડ કે આયર્લેન્ડમાં લૉર્ડ ચેન્સેલર, કે આયર્લેન્ડમાં લૉર્ડ લેફ્ટેનન્ટ થઇ શકતો નહિ. ત્યાર પછીના એક કાયદાથી આયર્લેન્ડના લૉર્ડ ચેન્સેલર થવાની તેને છૂટ મળી છે. પરંતુ હજુએ ઇ. સ. ૧૭૦૧નો ગાદીવારસાનો કાયદો અમલમાં રહેલો હોવાથી ઇંગ્લેન્ડનો રાજ તો પ્રોટેસ્ટન્ટ જ હોવો જોઇએ.

આ પ્રમાણે આયર્લેન્ડના કેથોલિકોને રાજ્યવહીવટમાં લાગ મળ્યો, પણ તેથી તેમને સંતોષ ન થયો. તેમને તો આયર્લેન્ડ માટે સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ જોઇતી હતી.

બીજા સુધારા: આ ઉપરાંત જ્યોર્જ ૪ થાના રાજ્યકાળમાં ફ્રેન્ચદારી કાયદામાં સુધારા કરી અનેક નાના ગુનાઓ માટેની દેહાંતદંડની શિક્ષા રદ કરી તે ગુનાઓના પ્રમાણમાં નવી શિક્ષા મુકરર કરવામાં આવી. પરદેશો જોડે બિનજકાતી વેપાર કરવાના કાયદાકરાર કરી ઇંગ્લેન્ડનો પરદેશો જોડે વેપાર પણ વધારવામાં આવ્યો.

વિલિયમ ૪ થો: (૧૮૩૦-૧૮૩૭) ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં ૬૮ વર્ષની વયનો જ્યોર્જ ૪થો મરણ પામ્યો, તેનો લોકોને શોક ન થયો; કેમકે તેઓ તો વિલિયમ જેવા ભલા દીલના, સરળ રાજના ગાદીએ આવવાથી ઉલટા હર્ષ પામ્યા. તેણે કાફલામાં નોકરી કરી હોવાથી લોકો તેને ‘ખલાસી રાજ’ ના હેતાળ નામથી ઓળખતા.

વિલિયમ પ્રમાણિક અને ઓછી આવડતવાળો હોવાથી રાજ્યના કામમાં બહુ વચ્ચે ન પડતાં ગમે તે પક્ષનો પ્રધાન હોય, તોપણ તેને સર્વ વહીવટ સોંપી દેતો હતો.

પાર્લિમેન્ટમાં સુધારો: તે સમયની પાર્લિમેન્ટ પ્રજાની ખરેખરી પ્રતિનિધિ ન હતી. અલ્પવત, જુના વખતમાં જે પરગણાં અને ગામોને પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરીને મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો હતો, તેજ પરગણાં અને ગામોના લોકો તરફથી સભ્યો ચુંટાણને આવતા હતા. પરંતુ ઈંગ્લેન્ડમાં જમરા ફેરફાર થઇ ગયા હતા. પૂર્વે મોટાં શહેર હશે તે ધસાણને ગામડાં બની ગયાં હતાં, અને કોઇ કોઇ સ્થળે તો વેરાન બની ગયાં હતાં; અને જ્યાં પૂર્વે વસ્તી રહેતી નહિ, ત્યાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તનને લીધે મોટાં શહેરો ઉભાં થયાં હતાં. વળી મત આપવાનો હક પણ પ્રજાના ધણા થોડા ભાગને મળેલો હોવાથી શ્રીમંતો અને જમીનદારો લાગવગ વાપરી કે પૈસા ખર્ચીને પોતાના મનમાન્યા માણસ આમની સભામાં મોકલી શકતા. આ પ્રમાણે આમની સભામાં પ્રજાનું હિત હૈયે રાખી કામ કરનારા પ્રજાના ખરા પ્રતિનિધિઓને બદલે જમીનદારોના આશ્રિતો બેસતા, અને તેમના અન્નદાતાની મરજી પ્રમાણે મત આપતા. લાંચરૂશ્વત પણ તે જમાનામાં ખૂબ ચાલતી. વાઢપોલ જેવો ચાલાક મંત્રી લાંચરૂશ્વતથી પાર્લિમેન્ટને પોતાના પક્ષમાં રાખી શકતો હતો, એ તો પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે. નાના પિટે પોતાના કારભાર દરમિયાન પાર્લિમેન્ટમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ સભ્યોની રૂપ જોઇ તેણે તે વાત પડતી મૂકી હતી.

આર પછી નેપોલિયન જોડેનો મોટો વિગ્રહ પૂરો થયા પછી જ્યોર્જ ૩જીના રાજ્યનાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષ અશાંતિ, તંગી અને આફતમાં ગયાં. દેશમાં ઉદ્યોગધંધાની મંદી હતી, મજૂરીના દર હલકા હતા, માલની

મોંઘવારી હતી, અને અનાજની અછત હોવાથી તેના ભાવ ચડી ગયા હતા; તેમાં આવીસ વર્ષ સુધી લશ્કરમાં કામ કરનારા સિપાઇઓની હવે જરૂર ન રહેવાથી તેમનાં સંખ્યાબંધ ટોળાંઓ કામઘંઘા વગરનાં થઇ પડી દેશમાં ખેરોજગારી અને મોંઘવારીમાં વધારો કરવા લાગ્યાં, સારે પ્રજાની ધીરજ ખૂટી અને તેમાંના કેટલાકોએ તોફાન પણ કર્યું; પ્રજાને દબાવવા માટે તે સમયના પ્રધાનોએ સખતીના ઉપાયો લેવા માંડ્યા. ત્યારથી પ્રજાને એમ લાગ્યું, કે પાર્લમેન્ટમાં આપણા પ્રતિનિધિઓ હોય તો જરૂર આપણા દુઃખનો ઉપાય થાય. તે વખતથી પાર્લમેન્ટમાં સુધારા કરવાની જરૂરનો સવાલ ચર્ચાવા લાગ્યો.

પણ તે વખતના પ્રધાનો અને રાજદારીઓ ક્રાન્સની પ્રજાએ ચલાવેલા કરથી એટલા ભડકી ગયા હતા, કે પ્રજાને વધારે સુધારા આપતાં અચકાતા હતા. વળી પાર્લમેન્ટમાં સુધારા થાય તો જમીનદારોની સત્તા અને લાગવૂગ ઉપર કાપ પડે, એટલે સુધારા આપવા કેણુ તૈયાર થાય? દેશમાં તો અસંતોષ વ્યાપી ગયો હતો. બ્હીગ પક્ષે આ સુધારા કરાવવાનો ઝુંડો ઉપાડ્યો, અને સુધારાનો અડગ વિરોધ કરનાર પ્રધાન ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટનને રાજનામું આપવું પડ્યું, (૧૮૩૦). અર્લ ઓ નામે બ્હીગ પક્ષનો પ્રધાન નીમાયો, અને તેણે સુધારાનો કાયદો તૈયાર કર્યો; પરંતુ અમીરોની હદને લીધે ઇ. સ. ૧૮૩૨ સુધી તે પસાર થઈ શક્યો નહિ. પ્રજા તો અધીરી થઇ ગઇ, અને ગુસ્સાના આવેશમાં ફાઈ રથળે તોફાન પણ થયાં. આખરે પ્રજામતનો વિજય થયો, અને પાર્લમેન્ટમાં સુધારાનો કાયદો પસાર થયો. આ કાયદાથી કેટલાંક ગામડાંઓનો પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક લઇ લેવામાં આવ્યો, નવાં શહેરોને સભ્ય મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો, અને અમુક આવકવાળા દરેક માણસને મત આપવાનો હક પણ આપવામાં આવ્યો.

આ કાયદાથી સુધારો તો ખેશક થયો, પરંતુ તેથી કારીગરો, મજૂરો અને સ્ત્રીઓને કંઈ હક મળ્યા નહિ. ત્યાર પછી બીજા સુધારાના કાયદાઓ કરી આ ખામી સુધારવામાં આવી છે, અને ઇ. સ. ૧૯૧૮ના કાયદાથી સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે.

આ સુધારાના કાયદાની તકરારો વખતે બ્હીગ અને ટોરી નામો બદલાઇ તેમની જગાએ લિબરલ અને કોન્ઝર્વેટિવ શબ્દોનો ઉપયોગ થયો.

બહીષ્ણક પક્ષ ઉદાર હતો, સુધારાનો સાથી હતો, પ્રજાને નવા હક આપવા તત્પર હતો, માટે લિબરલ કહેવાયો. ટોરી પક્ષ જીનું સાચવી રાખવાની તરફેણમાં હતો, સુધારાની વિરુદ્ધ હતો, માટે તે કોન્ઝર્વેટિવ કહેવાયો. લિબરલો ઘણું ભાગે વેપારીઓ અને ધર્મની આખતમાં સ્વતંત્ર વિચારના હતા; કોન્ઝર્વેટિવો જમીનદારો અને રાષ્ટ્રીય ધર્મ પાળનારા હતા.

બોજા સુધારાના કાયદા: નવી પાર્લિમેન્ટ ઇ. સ. ૧૮૩૩માં મળી, ત્યારે તેણે પ્રજાહિતનાં કામો કરવા માંડ્યાં. પિટે રદ કરવા ધારેલી ગુલામ-ગીરીની પદ્ધતિ નાશુદ્ધ કરવાનો કાયદો કરી, ગુલામોનો વેપાર બંધ પાડવામાં આવ્યો; કેટલાક ગુલામોને છૂટા કરવામાં આવ્યા, અને તે બદલ વેપારીઓને મોટી રકમ ભરવામાં આવી.

૧૮૩૩માં કારખાનાનો કાયદો કરી મજૂરોની દયાજનક દશા સુધારવામાં આવી. કારખાનામાં કામના કલાકો ઘણા હતા, અને સ્ત્રીઓ અને બાળકોની મજૂરી સસ્તી પડતી હોવાથી તેમની પાસે ગળ ઉપરાંત કામ લેવામાં આવતું. આ કાયદાથી કામનો વખત નક્કી કરવામાં આવ્યો, અને ગળ ઉપરાંત કામ ન કરાવવાનું ઠ્યું.

આ ઉપરાંત કેળવણીનો કાયદો અને ગરીબીનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

૯. વિક્ટોરિઆ.

ઇ. સ. ૧૮૩૭-૧૯૦૧

આર્ચબીશપ મુશકેલીઓ: વિલિયમ ડયો નિઃસંતાન મરણ પામ્યો હતો, અને તેનો નાનો ભાઇ ડ્યુક ઓફ કેન્ટ તેની હયાતીમાં મરણ પામેલો હોવાથી કેન્ટની પુત્રી વિક્ટોરિઆએ અઢાર વર્ષની કુમળી વયે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. તેની માતાએ તેને આળપણથીજ સંભાળ ભરેલી કેળવણી આપી હતી, એટલે તે ભક્તી, મમતાળુ અને રાજકાજમાં રસ લઇને કામ કરનારી થઇ હતી. તેના ચૌસઠ વર્ષના લાંબામાં લાંબા રાજ્યઅમલમાં

ઈંગ્લેન્ડ દરેક રીતે આગળ વધ્યું, અને તેનું વિશાળ મહારાજ્ય સ્થપાયું. પ્રજામાં રાણી લોકપ્રિય થઈ પડી, અને તેનું નામ એક મહાન રાજકર્તા તરીકે ગણવામાં આવ્યું.

મહારાણી વિક્ટોરિયા.

ધારાના કાયદાથી જે લાલ મળવાની એ લોકોએ આશા રાખી હતી તેન મળ્યાથી તેઓ કંટાળી ગયા હતા. આવા વિકટ પ્રસંગે રાણીએ મેલ્બર્ન જેવા પાકટ અને અનુભવી માણસમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા માંડ્યું.

લક્ષ્મ: રાણીએ ઇ. સ. ૧૮૪૦માં જર્મનીમાં રહેતા પ્રિન્સ આલ્બર્ટ ઓફ સેક્સ-કોબર્ગ નામે પોતાના સગા જેડે લક્ષ્મ કર્યું. આ લક્ષ્મ સુખી નીવડ્યું. બંનેને પોતાની મહાન પદવીનું પૂરું લાન હતું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા જળવી રાખવા માટે બંને તનતોડ પરિશ્રમ લેતાં. પ્રિન્સ આલ્બર્ટ રાણીના વિશ્વાસુ સલાહકાર અને ખાનગી મંત્રી તરીકે કામ કરતો હતો. રાણીનો રાજદારી પત્રવ્યવહાર ધણુંખરૂં તેજ લખી આપતો. તે રાજવહીવટમાં સીધો આગળ પડતો ભાગ લેતો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૬૧માં થયેલા તેના મરણથી રાણીને જખરો ફટકો લાગ્યો.

અનાજના કાયદા: રાણી ગાદીએ આવી ત્યારે ગરીબોની દુર્દશા હતી એ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. આ દુર્દશાનું મુખ્ય કારણ મજૂરીના દર

મસત્તા અને અનાજની મોંઘવારી હતું; કેમકે પરદેશથી અનાજ આણવાની બંધી કરનારો એક કાયદો તે વખતે ચાલતો હતો. જુના વખતમાં પણ ઈંગ્લેન્ડમાં અનાજ આણવાની મના કરનારા કામદા તો હતા, પરંતુ તે વખતે ઈંગ્લેન્ડ ખેતી કરનારો દેશ હોવાથી આ કાયદો કાઢીની આડે આવતો ન હતો; પણ ઔદ્યોગિક પરિવર્તન પછી દેશમાંથી ખેતી થતી ગઈ અને વસ્તી વધી, તેથી વસ્તીને જોઇતું અનાજ પૂરું પાડવા માટે પરદેશથી મંગાવવાની જરૂરત ઉત્પન્ન થઈ. આવે વખતે પ્રજા ઉપરનું સંકટ દૂર કરવા માટે અનાજ ઉપરની જકાત છેક માફ કરવાને બદલે ઇ. સ. ૧૮૧૫માં અનાજનો કાયદો કરી ધઉનો ભાવ ઠરાવેલી હદ ઉપર જાય, ત્યાર વિના પરદેશથી ઘઉં મંગાવવાની મના કરવામાં આવી. જમીનદારો તો આવા કાયદાથી ખુશી થયા; કેમકે તેમને હવે પરદેશ જોડે હરિકાષ કરવાની રહી નહિ, એટલે તેમને તો મોંમાગ્યો ભાવ મળવાની આશા પાડી; પણ ખિયારા કારખાનામાં કામ કરતા ગરીબ મજૂરોને તો બૂખમરો વેઠવા વારો આવ્યો, તેથી કારખાનાના માલીકોને આ કાયદો અકારો લાગવા લાગ્યો. આથી આવા અન્યાયી કાયદા રદ કરવાની ચળવળ ચાલી, અને તેમાં રિચર્ડ ક્રાઉડન અને જહાન પાઇટ નામે પ્રસિદ્ધ અને શ્રીમંત વેપારીઓએ આગેવાની ભરેલો ભાગ લીધો. તેમણે ધાન્યના કાયદા વિરુદ્ધ મંડળ (એન્ડી કોર્ન લો લીગ) સ્થાપ્યું, અને પોતાનાં સમર્થ અને જુરસાદાર ભાષણોથી દેશના એક ખુણેથી બીજા ખુણા સુધી પ્રજામાં જાગૃતિ આણી. દેશના આગેવાન બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ આ મંડળને પોતાનો ટેકો આપ્યો.

દેશમાં ઉપરાઉપરી ત્રણ દુકાળ પડવાથી લોકોની દુર્દશા પૂરી થઈ, તેમાં વર્ષા ઇ. સ. ૧૮૪૫માં આવર્લેન્ડમાં બટાટાનો પાક નિષ્ફળ જતાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. આ વખતે મુખ્ય પ્રધાન હોર્ડ મેલ્ઝર્ન પછી આવેલો સર રોબર્ટ પીલ નામે કોન્સર્વેટિવ હતો. તેણે પોતાના પક્ષની મરજીની ઉપરવટ થઈ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં અનાજના કાયદા રદ કર્યા, અને અનાજ ઉપર માત્ર નામની જકાત રાખી. ઘોડા વખત પછી તે નામની જકાત પણ કાઢી નાખવામાં આવી.

પીલના પક્ષમાં ફટ પડી, એટલે તેને રાજીનામું આપી પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું. ચાર વર્ષ પછી તે ઘોડા ઉપરથી પડવાથી મરણ પામ્યો.

પ્રદર્શન: પીલના મરણ પછીનાં થોડાં વર્ષો સુધી પ્રધાનમંડળની અંદર-અંદરની ખટપટો અને ફેરબદલી થયાં. યુરોપમાં ઇ. સ. ૧૮૪૮માં થોડી ધણી રાજદારી ઉથલપાથલ થઈ, પરંતુ તેથી ઇંગ્લેન્ડને યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૮૫૧માં પ્રિન્સ આલ્બર્ટની સૂચનાથી દેશપરદેશની વસ્તુઓનું એક જંગી પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. તેનું માનવું એવું હતું, કે લોકો એક-બીજાનાં કળાકૌશલ્ય જોઈ પરસ્પરને વધારે સમજશે, અને એકબીજાની હરિકાઈથી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરશે, અને ભવિષ્યમાં યુદ્ધ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. પ્રદર્શનને વાસ્તે એક ભવ્ય કાચધર ખાંધવામાં આવ્યું. દેશપરદેશની પ્રજાઓનાં માણસો તે જોવા ઇંગ્લેન્ડમાં ઉતરી પડ્યાં. આજ તો આવાં પ્રદર્શનનું મૂલ્ય ઘણું અંકાય છે, અને દર વરસે એક વાર જગતના કોઈ મોટા શહેરમાં તે ભરાય છે.

પણ શાંતિનાં તો સ્વપ્નાંજ રહ્યાં: ચાળીસ વર્ષ સુધી એકધારી શાન્તિ ભોગવ્યા પછી ઇંગ્લેન્ડને થોડાજ વખતમાં લડાઈમાં ઝંપલાવવું પડ્યું.

કીમિઆનો વિગ્રહ: (૧૮૫૪-૫૬) આ યુદ્ધનું ખરૂં કારણ સમજવા માટે રશિઆની રાજનીતિ સમજવી જોઈએ. રશિઆને એક પણ સાઈ અંદર ન હોવાથી કાળા સમુદ્રને માર્ગે થઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જવા માટે ક્રાન્સ્ટન્ટીનોપલ કબજે કરવાની જરૂર લાગે છે. તે વખતે તુર્કસ્તાનનું મહારાજ્ય નાશ પામતું હતું, તેનો લાભ લઈ બાલ્કન દ્વીપકલ્પ પડાવી લેવાનો તેને લોભ લાગ્યો હતો. પરંતુ યુદ્ધ કરવાને માટે કંઈ બહાનું તો જોઈએ, તેથી તે સમયના રાજ્યલોભી શહેનશાહે એવો દાવો કર્યો, કે જેસલેમમાં આવેલાં ખ્રિસ્તી લોકોનાં પવિત્ર સ્થળોનું તથા તુર્કસ્તાનની હદમાં વસતા સર્વ ખ્રિસ્તીઓનું રક્ષણ કરવાનો હક રશિઆનો છે. તુર્કસ્તાને રશિઆનો આવો દાવો સ્વીકારવાની ચોખ્ખી ના પાડી, એટલે એ બંને રાજ્યો વચ્ચે વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. ઇંગ્લેન્ડને તુર્કસ્તાન પ્રત્યે કંઈ ખાસ ભલી લાગણી તો ન હતી, પરંતુ તેને લાગ્યું કે યુદ્ધમાં જો રશિઆ જય પામે તો ડાર્ડનેલ્સની સામુદ્રધુની અને ક્રાન્સ્ટન્ટીનોપલ તેના હાથમાં જાય, એટલે તેને કાળા સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળવાનો લાગ મળે, અને હિંદુસ્તાનનું ખ્રિષ્ટીય રાજ્ય ભયમાં આવી પડે. આથી તેણે તુર્કસ્તાનને સહાય આપી. ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડની પડખે ઉભું રહ્યું.

ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડનો સંયુક્ત કાફલો ક્રીમિયા નામે રશિયાની દક્ષિણમાં આવેલા દ્વીપકલ્પમાં મોકલવામાં આવ્યો; તેણે રશિયાનો સેનાસ્થાપોલ નામે જખરો અને યુદ્ધની સામગ્રીથી ભરેલો કિલ્લો હાથ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેણે ક્રીમિયા જઈ આદમાના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો. પણ ખરો, પરંતુ શાંતિ અને મોજનાં ચાલીશ વર્ષ દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડની યુદ્ધકળા કટાઈ ગઈ હતી, ને તેનાં માણસોમાં લડવાનું જોમ કે આવડત રહ્યાં ન હતાં, તેથી આ જીત પછી તાબડોલ જોરબંધ લડાઈ આગળ ચલાવવાને બદલે તેણે વખત ગુમાવી નાખ્યો, અને રશિયાને પોતાના કિલ્લા મજબુત કરી લેવાની તક આપી. રશિયાએ મિત્રરાજ્યોને ક્રીમિયામાંથી હઠાવી કાઢવા માટે જખરું સૈન્ય મોકલ્યું, પરંતુ તે બાલાકલાવા અને ઇન્કરમેનનાં યુદ્ધમાં હાર્યું, અને મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યોએ સેનાસ્થાપોલને ઘેરો નાખ્યો. આ ઘેરો ૧૮૫૫ ના સપ્ટેમ્બર માસ સુધી ચાલ્યો.

લાંબા વખત સુધી ચાલેલા આ ઘેરામાં અંગ્રેજ લશ્કરને બહુ આપદા પડી. ઈંગ્લેન્ડનો રાજ્યવહીવટ આ સમયે નમાલા માણસોના હાથમાં હતો, અને દેશમાંથી યુદ્ધકળા લગભગ વીસરાઈ ગઈ હતી. તેથી સેનાપતિમાં પણ યોજના કરવાની આવડત કે શક્તિ ન હતી. શરીરને ઠુંકવી નાખે એવા રશિયાના શિયાળામાં સિપાઈઓ પાસે ન હતાં પૂરતાં પહેરવાનાં કપડાં, કે ન હતો તેમને જોઈતો પૂરતો ખોરાક. તેમના તંબુઓ ફાટેલા હતા, અને ધણીને તો ભોંય પરજ સૂવું પડતું. દેશમાંથી સામગ્રી મોકલવામાં આવતી હતી ખરી, પણ તેમાં કશી વ્યવસ્થા કે વગજ નહિ; અને ધણી વાર તો સામગ્રી આવે ત્યારે ખોટી જગાએ ઉતરે. અનેક માણસો મરી ગયા અને બીજા માંદા પડ્યા, પણ દવાખાનાનું પણ ક્યાં ઠેકાણું હતું કે તેમની માવજત થાય? લશ્કરમાં નવા સિપાઈઓની ભરતી કેમ ચાલુ રાખવી એ પણ કોઈને આવડતું ન હતું. યુદ્ધમાં જોડે આવેલા વર્તમાનપત્રના ખખર-પત્રોએ આ ત્રાસદાયક દશાનો વૃત્તાંત લખી મોકલ્યો, ત્યારે પ્રજાના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. પ્રધાનમંડળ બદલાયું, લૉર્ડ પામર્ટન નામે ઉત્સાહી અમીરને પ્રધાન તરીકે નીમવામાં આવ્યો. તેણે જોઈતી સામગ્રી એકદમ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરી; મિસ ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ નામે એક

કુદીન અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીની આગેવાની નીચે અનેક સ્ત્રીઓ માંદાની માવજત કરવા કીમિઆ જઈ પહોંચી, અને યુદ્ધનો રંગ બદલાય ગયો. ઘેરામાં ટકી શકાય એમ ન લાગવાથી રશિઆનોએ આગ લગાડી સેબાસ્ટોપોલ ખાલી કર્યું. તેનો કિલ્લો તોડી નાખવામાં આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૫૬માં પેરિસના કાલકરારથી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે તુર્કસ્તાનનું રાજ્ય અખંડ રાખવું, અને કાળા સમુદ્રમાં કાષ્ટએ લશ્કરી વહાણ રાખવાં નહિ. રશિઆના રાજ્યલોભને આથી જીવલેણ ફટકો પડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૦માં આ કરાર તોડવાનું તેનામાં પાછું જોર આવ્યું.

લૉર્ડ પામર્સ્ટન: કીમિઆના વિગ્રહમાં જય મેળવી પોતાની જખરી

લૉર્ડ પામર્સ્ટન.

કાર્યશક્તિ માટે મશહૂર થએલો આ પ્રધાન થોડો વયમાંનો ગાળો બાદ કરતાં ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધી પ્રધાનપદે રહ્યો. તેના સમયમાં યૂરોપના રાજદ્વારી ઇતિહાસમાં ફેરફાર કરનારા કેટલાક બનાવો બન્યા. પરંતુ મુખ્ય બનાવ તો હિંદુસ્તાનનો ઇ. સ. ૧૮૫૭નો સુપ્રસિદ્ધ બળવો હતો. એ બળવાની વિગતો તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં આવી શકે. ઇંગ્લેન્ડમાં તો પ્રજા ભય પામી ગઈ, કે મહારાજ્ય જવા બેઠું, પરંતુ પામર્સ્ટને એવે સમયે પણ ધીરજ અને શ્રદ્ધા ખોયાં નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ૧૮૫૯ સુધીમાં લૉર્ડ ડર્બીનું નબળું પ્રધાનમંડળ આવ્યું, પરંતુ તેના ગયા પછી પામર્સ્ટન ૭૫ વર્ષની પાકટ વયે પાછો પ્રધાનપદે આવ્યો. તેના છ વર્ષના અમલ દરમિયાન દેશમાં શાંતિ રહી અને સમૃદ્ધિ વધી. પરંતુ પરદેશના મામલા જીદાજ હતો.

૬. સ. ૧૮૬૧માં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં અંદર અંદર લડાઇ જાગી. ઉત્તર અને દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે લાંબા વખતથી શત્રુવટ ચાલી આવતી હતી. દક્ષિણ સંસ્થાનોમાં ગુલામીનો વેપાર ચાલતો હતો, અને ઉત્તર સંસ્થાનો તે રદ કરાવવા મથતાં હતાં. અબ્રાહમ લિંકન નામે ગુલામીનો કટો શત્રુ સંયુક્ત સંસ્થાનોનો પ્રમુખ થયો, એટલે તેણે ગુલામી રદ કરાવવાની ચળવળ ઉપાડી: દક્ષિણ સંસ્થાનો છૂટાં પડી જવા તૈયાર થયાં, અને ત્રણ વર્ષ સુધી લયંકર લડાઇ ચાલી. યુદ્ધ દરમિયાન લિંકનનું ખૂન થયું, પરંતુ આખરે ઉત્તર સંસ્થાનો જીત્યાં અને સંયુક્ત સંસ્થાનો અખંડ રહ્યાં.

આ યુદ્ધ દરમિયાન દક્ષિણ સંસ્થાનો માટે ઈંગ્લેન્ડમાં ખનાવેલા એક વહાણે કેટલાંક વેપારી વહાણોને નુકસાન પહોંચાડ્યું. ઉત્તર સંસ્થાનીઓએ આ સર્વની નુકસાની ઈંગ્લેન્ડ પાસે માગી. આ બાબતનો નિકાલ લાવવાનું કામ લવાદી પંચને સોંપવામાં આવ્યું, અને તેણે ઈંગ્લેન્ડ પાસે ઉત્તર સંસ્થાનોને દંડની ભારે રકમ અપાવી.

આ વિગ્રહ દરમિયાન લેક્ષાયરને દક્ષિણ સંસ્થાનોમાંથી મળતું ૩ અંધ થયું, એટલે ત્યાંનાં કારખાનાંને કામ મળ્યું નહિ, અને હજારો મજૂરો ભૂખમરામાં સપડાયા. ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩માં આ દુઃખની અવધિ આવી. પરંતુ હિંદુસ્તાન અને મિસરથી રૂનો જથ્થો આવી પહોંચ્યો, અને કારખાનાં પાછાં ચાલુ થયાં.

પામર્સ્ટન ઇ. સ. ૧૮૬૫માં લગલગ છેલ્લી ઘડી સુધી કામ કરીને મરણ પામ્યો.

૧૦. ઝલ્ડસ્ટન અને ડિઝરાયલી.

ઝલ્ડસ્ટન અને ડિઝરાયલીની રાજનીતિ: ઓગણીસમા સૈકામાં ઈંગ્લેન્ડમાં ત્રણ મહાન્ રાજદ્વારી પુરુષો થયા. રૉબર્ટ પીલ, વિલિયમ પ્યુર્ટ ઝલ્ડસ્ટન, અને બેન્જમીન ડિઝરાયલી-પાછળથી અર્લ ઓફ બીકન્સરીલ્ડ. પીલનાં સામાજિક કલ્યાણનાં કામો વિષે પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. આ પ્રકરણમાં બીજા બેની રાજનીતિ વિષે કહેવામાં આવશે.

ઝલ્ડસ્ટન અને ડિઝરાયલી એ માત્ર દીર્ઘદર્શી સમાજસુધારક ન હતા;

તેઓ મહાન રાજદ્વારી પુરુષો પણ હતા. બંને જુદે જુદે વખતે પ્રધાન હતા, અને બંને એક બીજાના હરીફ હતા, છતાં બંને દેશનું અને સમાજનું હિત ચાહનારા હતા. બંનેની કાર્યપદ્ધતિ જુદી હતી. ગ્લૉડસ્ટન ક્લિયરલ હતો, અને એમ માનતો કે ઈંગ્લેન્ડ પરદેશની આખતોમાં માથું ન મારતાં દેશ-કલ્યાણ અને સમાજહિતનાં કામોમાં લક્ષ આપવું જોઈએ; તેણે ન્યાયી રીતે વર્તી પોતાને નુકસાન થાય તો તે વેડીને પણ શાંતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ.

ડિઝરાયલી કૉન્ઝર્વેટિવ હતો, અને તે એમ માનતો હતો કે ઈંગ્લેન્ડ તો સામ્રાજ્ય ઉભું કરવા સરજાઈ છે, માટે તેણે પરદેશના મામલાઓમાં જગૃત રહી મજબુત રાજનીતિ સ્વીકારવી જોઈએ, અને તેમ છતાં સમાજનું હિત પણ વીસરવું જોઈએ નહિ.

એ બંને મહાપુરુષોએ કરેલા સુધારાઓનું પૂરેપૂરું વૃત્તાંત આ ટૂંકા પુસ્તકમાં આપી શકાય નહિ; તેનો માત્ર ખ્યાલ આપી શકાય.

ગ્લૉડસ્ટન: તે ક્લિયરપદ્ધતિ એક શ્રીમંત વેપારીનો પુત્ર હતો. ઇ. સ.

લૉડ ગ્લૉડસ્ટન.

હતા, વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું હતું, અને દેશની આબાદી વધારી હતી.

૧૮૩૨માં તે પહેલી વાર સુધારેલી પાર્લમેન્ટમાં સભ્ય તરીકે આવ્યો, અને વચ્ચેનો થોડો ગાળો બાદ કરતાં ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધી તેમાં રહ્યો. તે દરમિયાન તે પોતાનાં જ્ઞાન, ભાષણ કરવાની છટા અને પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસને લીધે પાર્લમેન્ટમાં માનભરેલું સ્થાન પામ્યો. પ્રથમ તે કૉન્ઝર્વેટિવ હતો, પરંતુ પીલના મરણ પછી પોતાનો મત ફેરવી તે ક્લિયરલ થયો. મુખ્ય પ્રધાન થયા પહેલાં તેણે પ્રધાનમંડળમાં દાખલ થઈ દેશમાંથી કરવેરા ઓછા કર્યા

સાઠ વર્ષની વયે પહોંચેલો આ પ્રધાન કામનો મોટો બોબો ઉપાડી શકતો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૬૮ થી ૧૮૭૪ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાન પાર્લમેન્ટ પાસે ધણા સુધારાવધારા કરાવ્યા. તેણે કેળવણીનો કાયદો કરી દરેક બાળકને શાળામાં જવાની ફરજ પાડી. પાછળથી આ કાયદામાં આજ સુધી સુધારાવધારા થતા આવે છે, પરંતુ દરેક માણસને લખતાં વાંચતાં તો આવડવું જ નોંધ્યે, એવા હેતુથી કેળવણી ફરજિયાત તો ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં આ કાયદાથી પહેલીજ વાર થઈ. ત્યાર પછી તેણે બીજો કાયદો કરી ઑક્સફર્ડ-કેમ્બ્રિજનાં વિદ્યાપીઠોમાં ધાર્મિક કસોટી બંધ કરી. ‘મનુરોના સંઘ’ નો કાયદો કરી મનુરોને ખોતાના સંઘ સ્થાપવાનો કાયદેસર હક છે એમ દરાવવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત લશ્કરની વ્યવસ્થામાં પણ ફેરફાર કરનારો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો. પ્રથમ લશ્કરી અમલદારોને ચડતી પાયરીની નોકરી પૈસા આપીને ખરીદવા દેવામાં આવતી હતી; એ રીત આ કાયદાથી બંધ પાડવામાં આવી, અને લશ્કરી નોકરીની મુદત ઘટાડવામાં આવી. આ ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં ‘એલટ એક્ટ’ નામે કાયદો પસાર કરી ચુંટણી વખતે કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે, ખાનગી રીતે મત આપવાની પ્રથા દાખલ કરી ચુંટણી વખતે થતી ધમાલ, અયોગ્ય દબાણ, વગેરે દૂર કર્યા.

તેણે આયલેન્ડને માટે જમીનદારોનો અને ધર્મસંસ્થાનો એમ બે કાયદા કર્યા. તે વિષે આયલેન્ડના ઇતિહાસના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

પ્રજનની લાગણી ઉસ્કેરાઈ ન હોય, ત્યાં સુધી તે પરદેશના મામલાની દરકાર કરતો નહિ. તેના સમયમાં ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે જર્મન યુદ્ધ થયું હતું, અને યૂરોપની શાંતિમાં લંગ પડવાનો ભય ઉભો થયો હતો, પરંતુ તેમાં તે તટસ્થ રહ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં ઝેલ્ડરટને રાજીનામું આપ્યું, અને ડિઝરાયલી પ્રધાન થયો.

ડિઝરાયલી: ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં ડિઝરાયલી પાર્લમેન્ટમાં ટોરી સભ્ય તરીકે દાખલ થયો. તે પહેલી વાર બોલવા ઉભો થયો, ત્યારે તો તેની એટલી હાંસી કરવામાં આવી, કે શરમના માર્યા તેને એસી જવું પડ્યું હતું. પરંતુ ધીમે ધીમે તેની હોશિયારી અને શક્તિની પિછાન થવા લાગી, અને પીલ

જેવાએ તેને આગળ પડવામાં ઉત્તેજન આપ્યું. ડિઝરાયલી બીનજકાતી વેપારનો વિરોધી હોવાથી તેણે પીલની સામે એક પક્ષ ઉભો કરી તેને ‘તરુણ ઇંગ્લેન્ડ’ (યંગ ઇંગ્લેન્ડ) નામ આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં જે પ્રધાનમંડળ આવ્યું, તેમાં ખરો કર્તાહતાર્તા તો ડિઝરાયલીજ હતો. તેણે સુધારાનો એક કાયદો પસાર કરાવી, ખેતરમાં કામ કરનારા મજૂરો સિવાય બીજા કામદારોને મત આપવાનો હક અપાવ્યો. પરંતુ તે પ્રધાનમંડળ બહુ વાર ટકી શક્યું નહિ. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં ડિઝરાયલીને ખરો પ્રસંગ મળ્યો. આ સમયે તે સુવિખ્યાત, લોકપ્રિય, અને પ્રજામાં માનીતો થઇ પડ્યો હતો. ૭૦ વર્ષની વયે તે પ્રધાન બન્યો, અને છ વર્ષ સુધી તેણે દેશનો વહીવટ કુનેહથી ચલાવ્યો.

ક્રીમિઆના વિગ્રહ પછી ઇંગ્લેન્ડને કોઇ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું ન હતું, એટલે પ્રજા ઉપર કરનો બોજો હલકા હતો. પ્રજાકીય દેવું ભરાતું જતું હોવાથી આશું થયું હતું, અને એકંદરે પ્રજા સુખી હતી. ડિઝરાયલીએ પ્રધાનપદે આવી થોડા સુધારાના કાયદા કરાવ્યા; પરંતુ તેને ખરો રસ તો પરદેશના મામલાઓમાં પડતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૬ પછી યૂરોપમાં ત્રણ મોટા વિગ્રહો થઇ ગયા અને ઇંગ્લેન્ડ તટસ્થ રહ્યું, પરંતુ તેથી તે આગસુ કે બેપરવા બની ગયું ન હતું; કેમકે પરદેશના મામલાઓ વિષેનાં ડિઝરાયલીનાં ભલકલયાં ભાષણો પ્રજાને હંમેશાં જાગૃત રાખતાં હતાં.

સુએઝની નહેરના શેરોની ખરીદી: મિસરના ઉડાઉ ખેદિવ ઇસ્માઇલે ઇ. સ. ૧૮૬૬-૬૯ માં તૈયાર થએલી સુએઝની નહેરના ચાળીસ લાખ પાઉન્ડની કિંમતના શેર વેચવા કાઢ્યા. ડિઝરાયલીએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી પોતાની જાતબેખમદારી ઉપર આ શેર ઇંગ્લેન્ડની સરકાર માટે ખરીદી લીધા, અને જગતનો મહાન જળમાર્ગ હાથ કર્યો. આ ઉપરાંત ખરીદેલા શેરનું વ્યાજ મેળવવાને બહાને તેણે મિસરના રાજ્યવહીવટમાં ઇંગ્લેન્ડે જોડે રહેવાનો અધિકાર મેળવ્યો. ધંધાની દષ્ટિ કરતાં રાજદારી દષ્ટિએજ ડિઝરાયલીએ આ કામ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૭૭માં મહારાણી વિક્ટોરિઆએ કૈસર-હિન્દનો ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો.

બાલ્કન વિગ્રહ: હાલ આપણે જેને બાલ્કન રાજ્યોના એકઠા નામે ઓળખીએ છીએ, તે મુલક તે વખતે તુર્કસ્તાનના તાબામાં હતો. આ રાજ્યોમાં તુર્ક અમલ સામે ઘણો અસંતોષ પ્રકટેલો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં તુર્ક લોકોની ફૂરતા અને જુલમી અમલથી કંટાળેલા બલ્ગેરિયાના લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો. એ બળવાને દાબી દેવામાં તુર્ક સરકારે ઘણી સખતી વાપરી અને ખૂનરેણ ચલાવી. રશિયાને તો તુર્કસ્તાન સામે લડવાનો લાગજ નોંધતો હતો, એટલે તેણે બળવાખોરોનો પક્ષ લઈ તુર્કસ્તાન સામે લડાઈ બહાર કરી પોતાનું લશ્કર કોન્સ્ટન્ટીનોપલ તરફ રવાના કરી દીધું. તુર્કોએ ટક્કર તો જીતી, પણ આખરે રશિયાના બળવાન સૈન્ય પાસે તેમનું જોર કામ આવ્યું નહિ, અને રશિયનો કોન્સ્ટન્ટીનોપલ જઈ પહોંચ્યા.

• ડિક્ટાયલી (હવેથી અર્લ ઑફ બીકન્સશીલ્ડ) અત્યાર સુધી શાંત બેસી રહી સાવધાનપણે મામલો તપાસતો હતો. બલ્ગેરિયામાં તુર્કોએ ગુન્જેલા જુલમોની સામે તેણે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો ન હતો; બેલ્ગેરિયન જેવા મહાપુરુષે દેશમાં અવાજ ઉઠાવ્યો હતો, કે તુર્કોએ ગાંડાંપોટલાં બાંધી બલ્ગેરિયા ખાલી કરવું જોઈએ, અને તેમણે કરેલા જુલમની સખત શિક્ષા તેમને મળવી જોઈએ. બીકન્સશીલ્ડ ચૂપ બેસી રહ્યો; પણ જ્યારે રશિયાએ વિજય મેળવ્યો ત્યારે તે સાવધ થઈ ગયો. તેણે ધમકી આપી રશિયાને કોન્સ્ટન્ટીનોપલનો કબજો લેતાં અટકાવ્યું, અને નવેસરથી મંધિ કરવા માટે બર્લિનમાં સર્વ રાજ્યોના પ્રતિનિધિની સભા (કોંગ્રેસ) બોલાવી. આ મંધિથી તુર્કસ્તાનનો મુલક ઘટી ગયો; ઇમાનિયા, સર્વિયા અને મોન્ટીનીગ્રોને સ્વતંત્ર થવાની રજા આપવામાં આવી; બોસ્નીયા અને હર્ઝગોવિનિયા પ્રાંત ઑસ્ટ્રિયાને સોંપવામાં આવ્યા, અને સાર્વિસનો ટાપુ ઇંગ્લેન્ડને મળ્યો. આ મંધિ કરવા માટે બીકન્સશીલ્ડ જાતે બર્લિન ગયો હતો.

આ ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાન અને જૂલુઓ જોડે વિગ્રહો કરવામાં આવ્યા; દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોચર લોકોએ સરકારને ખૂબ પળવવા માંડી, અને તેમાં ઇંગ્લેન્ડના વેપારમાં મંદી આવી, એટલે સરકાર પ્રબળમાં અગ્રિય બની ગઈ. ફરીથી બેલ્ગેરિયન ૭૧ વર્ષની વયે પ્રધાનપદે આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૮૧માં બીકન્સશીલ્ડ મરણ પામ્યો.

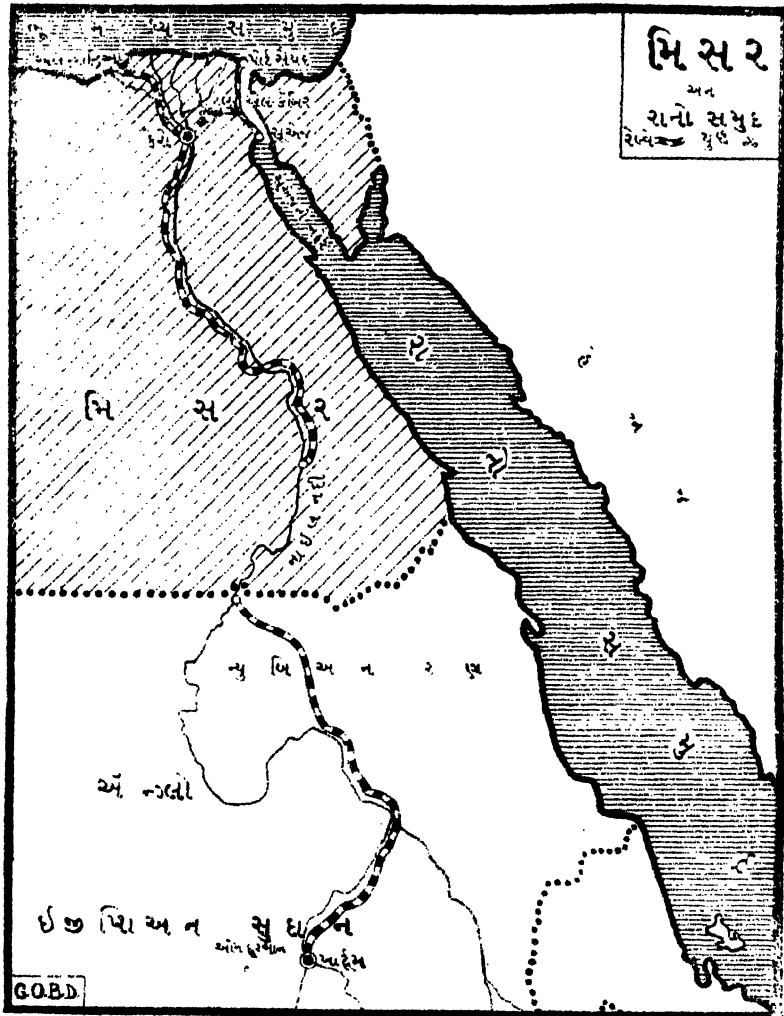
૧૧. વિક્ટોરિઆ. (ચાલુ)

પહેલો બોઅર વિગ્રહ: આફ્રિકામાં આવેલા ટ્રાન્સવાલમાં બોઅર નામે મુખ્યત્વે ૩૫ ઓલાફની જાત વસતી હતી. આ બોઅરો સ્વતંત્રતાના ચાહનારા હોવાથી તેમને અંગ્રેજ અમલ નીચે રહેવું ગમ્યું નહિ, એટલે તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં ખંડ કર્યું. આ ખંડ માત્ર થોડોજ સમય ચાલ્યું, અને તે દરમિયાન બ્રિટિશ લશ્કર માણુખાની ટેકરી પાસે હાર્યું. બોઅરોને ખરેખર સ્વતંત્રતા જોઈએ છીએ, માટે સ્વરાજ્ય આપવું એમ ધારી ઝલેડરને નિરર્થક લોહી રેડવા કરતાં ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં પોતાની હાર કબુલી બોઅરો જોડે સંધિ કરી, અને તેમને બ્રિટિશ અમલ નીચે સ્વરાજ્ય ભોગવવાનો હક આપ્યો.

મિસરનો મામલો: ટુરકાયલીએ સુએઝની નહેરના શેરો ખરીદી મિસરના રાજ્યવહીવટમાં કેવી રીતે સત્તા મેળવી તે આપણે જાણીએ છીએ. ખરી રીતે ખેદિવનું રાજ્ય તો નામનુંજ હતું. ખરો અમલ તો ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડના નીમેલા પ્રતિનિધિઓ ચલાવતા હતા. આ પ્રમાણે પોતાના દેશમાં પરદેશીઓની સત્તા ચાલતી સાંખી ન શકવાથી અરબી પાશા નામે એક લશ્કરી અમલદારે પોતાનો પક્ષ ઉભો કર્યો, અને ખેદિવ સામે બળવો કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં બળવાખોરોએ અલેક્ઝાંડ્રિયાને ઘેરો ઘાલી થોડા અંગ્રેજોની કતલ કરી, એટલે અંગ્રેજ કાફલાએ એ શહેરને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યું. ફ્રાન્સ લાગ જોઈ આ મામલામાંથી ખસી ગયું, એટલે ઇંગ્લેન્ડે એકલે હાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યું. અરબી પાશા અને તેના સાથીઓ તેલ-અલ-કેળીરના યુદ્ધમાં હાર્યા; અરબી પાશાને પકડી સિલોન મોકલવામાં આવ્યો, અને ખેદિવને પાછો ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. દેશમાં બંદોખસ્ત જળવવા માટે અંગ્રેજ લશ્કરનું એક થાણું રાખવામાં આવ્યું. સારથી બ્રિટિશ લોકો મિસરમાં રહ્યા છે.

સુદાનમાં વિગ્રહ: મિસરની દક્ષિણે આવેલા સુદાન પ્રાંતમાં એક ઝનુની ધર્મોપદેશક પોતાને મહાદી અથવા તારણુદાર તરીકે જાહેર કરી કહેવા માંડ્યું, કે દેશને પરદેશી અમલથી છોડાવવા માટે ઈશ્વરે મને મોકલ્યો છે. તેના અનુયાયીઓ દરવીશો કહેવાયા. આ ઝનુની લોકોને દયાવી દેવા માટે મિસરની સરકારે અંગ્રેજ અમલદારની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલ્યું,

પરંતુ મહાદીના માણસોએ તેનો ધાણ વાળી નાખ્યો. આવી ભારે ખુવારી જાળને ઝોડરડને સુદાનમાંથી ધ્રિટિશ સૈન્યને પાછું ખેંચી લેવાનો ઠરાવ

કર્ચો, અને તે કામ પાર પાડવા માટે જનરલ ગોડન નામે એક ઉમદા દીક્ષના, આદેશ સેનાપતિને મોકલવામાં આવ્યો. તે ખાતુમ પહોંચ્યો તો ખરો, પરંતુ શત્રુઓએ તેને ઘેરી લીધા; ખાતુમનો ઘેરો ઉદ્ધવી ગોડનને

અચાવવા માટે એક અંગ્રેજ સૈન્ય ઇંગ્લેન્ડથી રવાના કરવામાં આવ્યું, પરંતુ તે કંઈ મદદ કરી શકે તે પહેલાં ખાર્તુમ પહોંચી, અને ગોર્ડન શત્રુઓને હાથે માર્યો ગયો. ગોર્ડનના અચાવ માટે સૈન્ય મોકલવામાં વિલંબ થયો, તેમાં ઝ્વેડ્સ્ટનનો દોષ ગણવામાં આવે છે, અને બીજા વર્ષે તેને પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું, તેના કારણમાં એક આ પણ હતું, એમ માનવામાં આવે છે.

પછીનાં તેર વર્ષો સુધી સુદાનમાં દરવીશોનું જોર કાયમ રહ્યું. મિસરમાં અંગ્રેજોની સહાયથી સુધારાવધારા થતા જતા હતા, અને દેશની આબાદી વધતી જતી હતી, એટલે ત્યાંની સરકારને સુદાનમાં પણ પોતાનો અમલ મજબુત એસાડવાની જરૂર લાગી. ઇ. સ. ૧૮૯૮માં લોર્ડ કિચનરની સરદારી હેઠળના બ્રિટિશ સૈન્યની મદદથી ઓમદુરમાનના યુદ્ધમાં દરવીશોને સખત હાર ખવરાવવામાં આવી, અને ખાર્તુમનો કબજો લેવામાં આવ્યો, તેમજ સુદાનને ઇંગ્લેન્ડ અને મિસરના મંચુક્ત કબજામાં રાખવામાં આવ્યું.

છેલ્લા મહાવિગ્રહમાં મિસર તુર્કિસ્તાન જોડે મળી ગયું, એટલે ઇંગ્લેન્ડે જાહેર કર્યું કે મિસર અમારું સંરક્ષિત રાજ્ય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૨માં મિસરમાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે, અને પ્રુઆદ ૧લાને રાજ તરીકે નીમવામાં આવ્યો છે.

આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનો ખરડો: ઝ્વેડ્સ્ટનના કારભાર દરમિયાન આયર્લેન્ડમાં જખરો ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો; ચાર્લ્સ પાર્નેલ નામે આઇરિશ આગેવાનની સરદારી નીચે આયર્લેન્ડના જોડાણને રદ કરાવવાની એક્ટિવિટીની જુની ચળવળ પાછી ચાલુ થઇ. આયર્લેન્ડમાં અનેક ગંભીર ગુનાઓ થયા; તેને દાખી દેવા માટે સખતાઇના કાયદા કરવામાં આવ્યા, પરંતુ તેને પરિણામે એક અમલદારનું ખૂન થયું. આ સ્થિતિ ટાળવા માટે ઝ્વેડ્સ્ટને ઇ. સ. ૧૮૮૬માં આયર્લેન્ડમાં સુધારા આપવાનો પ્રસિદ્ધ ખરડો રજુ કર્યો. પરંતુ ઝ્વેડ્સ્ટનના અનુયાયીઓમાંજ ફૂટ પડી, અને લિબરલ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોએ વિરુદ્ધ મત આપ્યો. ઝ્વેડ્સ્ટનની હાર થઈ, એટલે તેને બદલે લોર્ડ સોલ્સબરી પ્રધાનપદે આવ્યો, (ઇ. સ. ૧૮૮૬).

હવેથી આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાની વિરુદ્ધ પડનારા લિબરલોનો લિબરલ-યુનિઅનિસ્ટ નામે નવો પક્ષ ઉભો થયો.

સૉલ્સબરીના કારભાર: બીકન્સરીહડના મરણ પછી કૉન્ઝર્વેટિવોના આગેવાન તરીકે સૉલ્સબરી ગણાતો હતો. તેના સમયમાં પણ આયર્લેન્ડનો મામલો ચિન્તા ઉપજાવનારો રહ્યો; ઇ. સ. ૧૮૮૭માં જેમ્સ આર્થર બાલ્ફર નામે તેના સગાને આયર્લેન્ડનો કારભાર સોંપવામાં આવ્યો. તેણે મજબુત હાથે કામ લઈ આયર્લેન્ડમાં વ્યવસ્થા આણી અને સુધારા દાખલ કર્યા. બીજા બાબુએ પાર્નેલ એક ખાનગી મુકદ્દમામાં સપડાવાથી પ્રજામાં તેની આખરૂં ઝાંખી પડી, અને ઇ. સ. ૧૮૯૦માં તેને આઈરિશ પક્ષના આગેવાનના પદ ઉપરથી દૂર હટાવવામાં આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૮૭માં રાણીને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં, એ વાતની ખુશાલી દર્શાવવા માટે આખા દેશમાં દુર્વૃત્તી પ્રજાએ ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પચાસ વર્ષના રૂડા અમલમાં દેશની ધણી પ્રગતિ થઈ હતી; પ્રજામાં આખાદી વધી હતી, અને સુખ સગવડ, અને આરામનાં સાધનો વધ્યાં હતાં; દેશનો વેપાર વધ્યો હતો, અને બ્રિટિશ મહારાજ્ય અને તેની વગ તથા પ્રતિષ્ઠા વિસ્તાર પામ્યાં હતાં. આ પ્રસંગને સુવર્ણ મહોત્સવ (ગોલ્ડન જ્યુબિલી)ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. દસ વર્ષ પછી પાછો હીરક મહોત્સવ (ડાયમંડ જ્યુબિલી) ઉજવવાનો પણ પ્રસંગ આવ્યો. આ પ્રસંગે મહારાજ્યના દરેક ભાગમાંથી અનેક માણસો લંડન આવ્યાં હતાં, અને પોતાની ભક્તી મહારાણી માટે પ્રજામાં પ્રેમનો ઉમળકો ઉભરાઈ આવ્યો હતો.

મુખ્ય પ્રધાનને દેશની અંદરના વહીવટ કરતાં પરદેશી મામલાઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં વધારે રસ પડતો હતો. યૂરોપનો તે એક ચતુર અને આગેવાન રાજદ્વારી નર ગણાતો હતો, અને તેનો વગવડસીલો પણ વધારે હતો. તેણે જર્મની જેઠે મિત્રાચારી કેળવવા માટે ઇંગ્લેન્ડના તાબાનો હેલીગોલેન્ડ ટાપુ જર્મનીને આપી તેના બદલામાં આફ્રિકામાં આવેલા ઝાંઝીબારમાં કેટલાક લોક મેળવ્યા.

ગ્લેડસ્ટન ફરી પ્રધાનપદ: ઇ. સ. ૧૮૯૨માં સૉલ્સબરીનું પ્રધાનમંડળ તૂટ્યું, અને ૮૩ વર્ષનો વૃદ્ધ ગ્લેડસ્ટન ફરી અને છેલ્લી વાર મુખ્ય પ્રધાનપદે આવ્યો. તેણે ફરીથી આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનો ખરડો પાર્લે-

મેન્ટમાં રજુ કર્યો; એ ખરડા સામે જખરો વિરોધ હોવા છતાં તે આમની સલામાં તો પસાર થયો, પરંતુ અમીરોની સલાએ તે ઉડાવી દીધો, (૧૮૯૩). ઝેડસ્ટન હવે વૃદ્ધ થઇ ગયો હતો, અને હવે તેને માટે ખીન્નું અગત્યનું કામ કરવાનું રહ્યું ન હતું, એટલે તે રાજકાજમાંથી નિવૃત્ત થયો. જિંદગીમાં પહેલીજ વાર તેણે આરામ ભોગવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થાની તેના ઉપર અસર થવા લાગી હતી, તેની અદ્ભુત શક્તિઓ ધસાતી જતી હતી, અને તેની આંખે અંધાપો આવતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૮માં આ મહાપુરુષ ૮૯ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. એના મરણ પછી હજુ સુધી એવો વિદ્વાન અને નામાંકિત રાજદ્વારી નર એટલિટનમાં થયો નથી.

સૉલ્સબરી ફરીથી પ્રધાન: ઇ. સ. ૧૮૯૫માં કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો લૉડ સૉલ્સબરી ફરીથી મુખ્ય પ્રધાન થયો. આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવામાં વિરુદ્ધ પડનારા લિયરલ-યુનિઅનિસ્ટોએ પણ તેના પ્રધાનમંડળનો પક્ષ કર્યાથી તેની સત્તા મજબુત બની, અને કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષ દસ વર્ષ સુધી જોરમાં રહી શક્યો. સૉલ્સબરી ઇ. સ. ૧૯૦૨ સુધી પ્રધાનપદે રહી માંદગીના કારણથી રાજીનામું આપી છૂટા થયો, એટલે તેનો ભત્રીજો જેમ્સ આર્થર બાલ્ફોર મુખ્ય પ્રધાન થયો.

સૉલ્સબરીના રાજ્યકારભાર દરમિયાન પરદેશોમાં કેટલાક જાણવા જેવા બનાવો બન્યા. જાપાને ચીનને હરાવ્યું; યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે સ્પેન જોડે યુદ્ધ કરી ફિલિપાઇન ટાપુઓ પોતાને કબજે લીધા; અને હિંદુસ્તાનમાં લૉડ કર્ઝનનો નામચીન અમલ ચાલ્યો.

આ સર્વ બનાવોમાં મુખ્ય તો બોઅરો જોડેનો ખીજો વિગ્રહ હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસવા ગએલા અંગ્રેજો અને આ બોઅર લોકો વચ્ચેનો સંબંધ દિવસે દિવસે કડવો બનતો ગયો હતો. બોઅર લોકો તેમને પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ સરકાર એમ ધારતી હતી કે એ સંસ્થાનીઓને બોઅર સંસ્થાનોમાં વસવાનો પૂરો હક છે. બોઅરોની જોડે સમાધાનીથી કામ લેવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા, પણ તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ, અને ઇ. સ. ૧૮૯૯માં ખુલ્લો વિગ્રહ બહાર થયો.

શરૂઆતમાં તો અંગ્રેજો હાર્યા. તેમની પાસે લડવા માટે પૂરતાં માણસો કે સાધનો હતાં નહિ, અને બોઅરો ખુલ્લા મેદાનમાં સામી છાતીએ લડતા નહિ. થોડા વખતમાં લેડીસ્મિથ, કિંગ્લી, અને મેક્કીંગમાં અંગ્રેજ સૈન્યો ઘેરાઈ ગયાં. ઈંગ્લેન્ડને મદદ આપવા યુરોપનું કોઈ રાજ્ય તૈયાર ન હતું. ઈંગ્લેન્ડે સ્વયંસેવકોને બહાર પડવા માટે માગણી કરી, અને મહારાજ્યના દરેક ભાગમાંથી સંખ્યાબંધ માણસો રણક્ષેત્ર ઉપર ઈંગ્લેન્ડની વહાલે ધાવા તૈયાર થઈ ગયાં. અફઘાનિસ્તાનમાં વિજય મેળવી પ્રખ્યાત થએલા લૉર્ડ રૉબર્ટ્સને સેનાપતિ નીમી લૉર્ડ ક્રિચનરને તેના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યો.

હવે બાજુ ફરી. નવા સેનાપતિએ ઘેરાયો છોડાવી બૂખે મરતા સિપાઈઓને બચાવ્યા, અને ત્યાર પછી બોઅરો જોડે યુદ્ધ કરી તેમને શરણે આવવાની ફરજ પાડી. ઇ. સ. ૧૯૦૨ના જુન માસમાં સંધિ કરવામાં આવી, અને ટ્રાન્સવાલ અને ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટને મહારાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં.

રાણીનું મરણ: પોતાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં મહારાજ્ય ઉપર વાદળાં ચડી આવેલાં જોઈ અંતરમાં દુઃખ પામતી વૃદ્ધ રાણી બોઅર સંસ્થાનો જોડે સંધિ થઈ તે જોવા જીવતી ન રહી. ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરી માસમાં તે મરણ પામી, અને તેની જગાએ તેનો પાટવી કુંવર એડવર્ડ ૭ મો રાજા થયો.

ઈંગ્લેન્ડની આ મહાન રાજ્યકર્તા તરફ પ્રજા ધણી મમતા અને ભક્તિ રાખતી. તેનું કામજા હૃદય, તેનો દેશપ્રેમ, તેની પ્રજા તરફની મમતા, તેની કુનેહ, અને તેના ઉચ્ચ ચારિત્રના બળથી તેણે ઈંગ્લેન્ડના રાજપદની પ્રતિષ્ઠા વધારી. દેશના કારભારમાં ચાલતી પક્ષાપક્ષીની ચડસાચડસીમાં પણ રાણીનો સ્વભાવ અને તેની કાર્યકુશળતાથી ઈંગ્લેન્ડની રાજનીતિની એકતા સચવાઈ રહી, અને દેશમાં નકામા બખેડા પણ ઉભા થયા નહિ. એ સદગુણી રાણીના અમલને લીધે મહારાજ્યનાં છૂટાં છૂટાં અંગોમાં એકતા આવી, અને અંગ્રેજ સલ્તનત મજબુત બની.

૧૨. બદલાએલું ઇંગ્લેન્ડ.

ઓગણીસમા સૈકામાં ઇંગ્લેન્ડમાં જે ફેરફારો થયા તે જ્યારે વિચારવા એસીએ છીએ, ત્યારે અઢારમા સૈકામાં થએલી શોધો અને તેથી થએલા ફેરફારો ધણા સાધારણ લાગે છે. ઓગણીસમા સૈકામાં ઇંગ્લેન્ડે જાણે નવોજી અવતાર લીધો; કેટલીક શોધો જુની શોધોમાં માત્ર ફેરફાર કરવાથી થઈ, ત્યારે કેટલીક તો છેકજ નવી થઈ.

મુસાફરીનાં સાધનો: દરેક પ્રકારનાં યંત્રોમાં સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા, પણ તેમાં મુખ્ય સુધારો તો વરાળયંત્રમાં થયો. જેમ્સ વૉટ શોધેલા વરાળયંત્રમાં અનેક માણસોએ ફેરફાર કે સુધારા કરવા માંડ્યા, અને તેને પરિણામે જ્યોર્જ સ્ટીવન્સને વરાળથી ચાલતા એન્જિનની શોધ કરી. આગગાડીનો જમાનો શરૂ થયો, અને લોકો સસ્તે દરે મુસાફરી કરવા લાગ્યા; માલ સસ્તે નૂરે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા લાગ્યો, અને પગરસ્તા અને ટપ્પાગાડીનો ઉપયોગ બંધ પડ્યો. આજ તો દેશના ખુણેખુણામાં આગગાડી જઈ પહોંચી છે.

સાર પછી કોલસાને બદલે પેટ્રોલ બાળીને ચલાવી શકાય તેવા યંત્રની શોધ થવાથી મોટરગાડીની શોધ થઈ. આગગાડીને લોઢાના પાટા બેઠે એ, અને આ ગાડી તો રસ્તા ઉપરજ ચાલે અને વળી વજનમાં પણ હલકી, એટલે તેનો ઉપયોગ વધવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે મોટરગાડી વધારે ઝડપવાળી બનાવવામાં આવ્યાથી આજે દેશના અંદરના ભાગોમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માણસો કે માલ લઈ જવામાં તેનો ઉપયોગ વધવા લાગ્યો છે.

આગગાડીની પેઠે આગબોટો પણ વરાળથી ચાલવા લાગી, એટલે અમેરિકા, ઍસ્ટ્રેલિઆ જેવા દૂર દેશોમાં પહોંચતાં જ્યાં ધણા મહીનાઓ લાગતા, ત્યાં હવે થોડા દિવસમાં જઈ શકાય છે. વળી તેમાં પણ સુખ અને સગવડનાં સાધનો વધવાથી આજે મુસાફરી કરનારાઓની સંખ્યા વધી છે. માલની લાવજ સરતી થઈ છે, એટલે મજૂરીના દર પણ સસ્તા થયા છે.

વીસમી સદીમાં તો હવામાં ચાલનારાં વિમાનોની પણ શોધ થઈ છે. હજી માણસો તે દ્વારા નિયમિત મુસાફરી કરતા નથી, પરંતુ ટપાલ વગેરે લઈ જવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હજી તેનાં યંત્રોમાં વધારે મજબુતી, વધારે શક્તિ અને વધારે ગતિ આણવાના પ્રયત્નો થાય છે.

વિજળી અને તેના ઉપયોગ: ઓગણીસમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં વરાળની પેઠે બીજા તત્ત્વ વિજળીને પણ માણસે પોતાના ઉપયોગમાં લીધી છે. તેની મદદથી દૂરના મુલકમાં સંદેશ પહોંચાડવામાં આવે છે, અને હવે આજ તો મીલો, ટ્રામ અને ગાડી પણ વિજળીની મદદથી ચલાવવામાં આવે છે.

માર્કોની નામે એક હોશિયાર ઇટાલિયન પંડિતે દોરડા વગર વિજળીનાં મોર્ન મોકલવાની શોધ કરી, અને ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં તેણે પોતાની શોધને પ્રતાપે આટલાંટિકની પેલી પાર દોરડાં વગર તાર મોકલ્યો, ત્યારથી એ શોધનો લાભ પણ લેવામાં આવ્યો છે. આજે મોટી આગબોટમાં, દરેક અગત્યના શહેરમાં દોરડા વગર તાર મોકલવાનું યંત્ર હોય છે. એજ શોધને પશ્ચિમમાં ‘વૉડકાર્સ્ટિગ’થી કરીને આજે આપણે એક શહેરમાં અપાએલું લાપણુ કે ગવાએલું ગાયન બીજા શહેરમાં ઘેર બેઠાં સાંભળી શકીએ છીએ.

ઇ. સ. ૧૮૭૬ પછી ટેલીફોનની શોધ થઇ.

આ ઉપરાંત યંત્રો ચલાવવામાં, દીવા જાળવામાં, અને બીજાં ઘણાં કામમાં વિજળીનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. આજે મોટાં છાપખાનાંઓ વિજળીથી ચલાવવામાં આવે છે, અને આપણને તેને પ્રતાપે રોજ સવારમાં નવું વર્તમાનપત્ર વાંચવા મળે છે.

ટપાલ: આગગાડીની શોધ થવાથી કાગળો ઝડપથી જવા લાગ્યા. અઢારમા સૈકાની આખર સુધી અગત્યના કાગળો ખેપીઆ મારફત કે ઘોડે-સવાર જેડે મોકલવામાં આવતા હતા. પછી ટપાગાડીમાં નિયમિત રીતે ટપાલ જવા લાગી; આજે આગગાડીમાં ટપાલ જાય છે. પ્રથમ તો કાગળ જેટલે દૂર મોકલવો હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેનું નૂર લેવામાં આવતું, પરંતુ રોલેન્ડ હિલ નામે એક બુદ્ધિશાળી માણસની સૂચનાથી આજે ગમે ત્યાં પત્ર મોકલવો હોય, તો પણ એક આનાની ટિકિટ લગાવવાથી તે જઇ શકે છે. આવી સરતી ગોઠવણથી કાગળ લખનારાઓની સંખ્યા વધી, અને તેની જેડે સરકારની આવક પણ વધી.

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા: કારખાનાંઓને લીધે મોટાં શહેરો ઉભાં થયાં, ને આખાદ થતાં ગયાં. આ શહેરો સ્વચ્છ અને સુંદર રહે તેમ કર-

વાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. પાણીનો નિકાસ કરવાની ગોઠવણો કરવામાં આવી, મારાં હવાઅજવાળાવાળાં મકાનો અંધાવા લાગ્યાં, અને અંધારા સાંકડા રસ્તાઓને બદલે પહોળા અને સ્વચ્છ રસ્તાઓ ઉપર પહેલાં ગેસ અને હવે વિજળીના દીવા શોભવા લાગ્યા. આ રસ્તાઓ ઉપર વધી પડેલી લોકોની અવરજવર નિયમમાં રાખવા માટે પોલિસો રાખવાની ગોઠવણ થઈ. આ પોલિસ રસ્તામાં થતી અવરજવર ઉપર તપાસ રાખે છે, અળ-છ્યાને માર્ગ બતાવે છે, અને લોકના જનમાલનું રક્ષણ કરે છે.

આ ઉપરાંત રોગ મટાડવા અને અટકાવવાના ઉપાયોમાં પણ જખરી શોધખોળ થવાથી એકંદરે પ્રજનનું આરોગ્ય સુધર્યું. શહેરસુધારાઈ દાખલ થવાથી જેરી તાવ નાબુદ થયો. ઓગણીસમા સૈકાના મધ્ય સુધી વારંવાર ફાટી નીકળતા પ્લેગ અને કોલેરા જેવા ભયંકર રોગ દૂર થયા, અને શીત-જાની રસીની શોધ થવાથી એ રોગ પણ કમતી થયો. આ ઉપરાંત શસ્ત્રથી વાઢકાપ કરી શરીરના રોગીલા ભાગો દૂર કરવાની કળામાં ઘણો સુધારો થયો.

આ પ્રમાણે સ્વચ્છ હવા, પાણી અને ખોરાક, હવાઅજવાળાવાળાં ઘરખાર અને રોગની સંભાળ, અને ચતુરાઈ ભરેલી માવજત મળવાની સગવડ થવાથી પ્રજનનું આરોગ્ય સુધર્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૭માં ઇંગ્લેન્ડના વતનીનું સરેરાશ આયુષ્ય ૨૮ વર્ષનું હતું, તે વધીને ઇ. સ. ૧૯૦૧માં ૪૦ નું થયું, અને આજે તે ૫૩ વર્ષનું થયું છે.

પ્રજનજીવનની ઉન્નતિ: આ પ્રમાણે પ્રજનાં સુખ, સગવડ અને સમૃદ્ધિમાં વધારો થયો, તેની જોડે માણસોના વિચારમાં પણ ફેરફાર થયા. દાવડ અને વિદ્યારંકેસેં કરેલા પ્રયત્નો વિષે તો આપણે જાણીએ છીએ. આ સૈકામાં પણ એજ દિશામાં પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા. ગુલામગીરીનો વેપાર તો અંધ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ હવે બ્રિટિશ સુલકમાં ગુલામ રાખવા એ પણ ગેરકાયદેસર છે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. કેદખાનાની સ્થિતિ સુધારવામાં આવી, અને માણસ ઉપર ગુના કરવા બદલ વેર લેવા માટે નહિ, પણ તેને સુધારવાના હેતુથી તેને બંદીખાને નાખવામાં આવે છે એમ મનાવા લાગ્યું. ફોજદારી કાયદામાં સુધારા થવાથી દેહાંતદંડની સજા માત્ર ખૂનના ગુનાઓમાં થવા લાગી.

આ ઉપરાંત ગરીબોની પણ દાઝ જાણવામાં આવી. કારખાનાંમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો ઉપર ફર વર્તાવવામાં આવતો, અને તેમની પાસેથી ગળ ઉપરાંત કામ લેવામાં આવતું તે કાયદાથી બંધ કરવામાં આવ્યું. કારખાનાંનાં મકાનો મજબુત અને આરોગ્ય કરવાની માલીકો ઉપર જવાબદારી નાખવામાં આવી.

કામદારોની સ્થિતિ સુધારવાને માટે પણ આજ સુધી અનેક કાયદાઓ કરવામાં આવ્યાં છે. અનાથ કે ઓછી કમાઈવાળા મજૂરોને મંદવાડમાં પગાર મળે અને દાકતરી સારવાર મળે, તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. બેરોજગારીના સમયમાં તેમને ગુજરાન જોડું મળે, તે માટે એક ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. વળી હીણકમાઉ વૃદ્ધોને રાજ્ય તરફથી નાણાંની મદદ પણ આપવામાં આવે છે.

સાહિત્ય અને કેળવણી: વિક્ટોરિઆના સમયમાં અનેક લેખકો, કવિઓ, ઇતિહાસકારો થયા. તે સમયનું અંગ્રેજી સાહિત્ય ઘણું સમૃદ્ધ બન્યું. અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જે ત્રણ મહાન યુગ ગણાય છે, તેમાંનો એક આ હતો.

કેળવણી પણ હવે પ્રગ્નના સર્વ વર્ગોમાં પ્રસરવા લાગી. સુધારાના કાયદાઓથી મત આપવાનો દૃઢ જેમ જેમ પ્રગ્નને મળતો ગયો, તેમ તેમ સર્વને લાગ્યું કે રાજ્યતંત્રમાં સમજણપૂર્વક લાગ લેવા માટે દરેક માણસે ઓછામાં ઓછી જરૂર નેંગી તો કેળવણી લેવીજ નેહએ. પ્રથમ તો કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવી, પરંતુ પાછળથી મફત પણ કરવામાં આવી. સરકારે ખાનગી શાળાઓને નાણાંની મદદ આપી ખાનગી સાહસોને ઉત્તેજન આપ્યું. આજ તો શાળામાં ભણતાં બાળકોનાં શરીર પણ તપાસી તેમનાં શરીર આરોગ્ય અને મજબુત કેમ રહે તેની સંભાળ રાખવામાં આવે છે. બાળકોનાં શરીર અને મન યોગ્ય કેળવણી પામે, અને તેઓ મોટાં થાય ત્યારે જગતની પ્રવૃત્તિમાં લાગ લેવાને લાયક અને એમ કરવું, એ આજની કેળવણીનો હેતુ ગણાય છે.

૧૩. બ્રિટિશ મહારાજ્ય.

સામાન્ય: એક નાના ટાપુના રાજ્યમાંથી આજે ઈંગ્લેન્ડ પૃથ્વીને ચારે ખુણે પોતાનું મહારાજ્ય જમાવી બેઠું છે. કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિઆ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ન્યૂઝીલેન્ડ, ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ, પૂર્વ-પશ્ચિમ આફ્રિકાના વિશાળ પ્રદેશ, હિંદુસ્તાન અને તે ઉપરાંત અનેક નાના ટાપુઓ આજે તેના તાબામાં છે. અમેરિકાના વિગ્રહે ઈંગ્લેન્ડને કડવો અનુભવ આપીને શીખવ્યું છે, કે સંસ્થાનોને પોતાનું રાજ્ય ચલાવવામાં સ્વતંત્રતા આપી તેમના પર માત્ર દેખરેખ રાખવાથી મહારાજ્યનું સામાન્ય રિત વધારે સચવાઈ રહેશે.

કેનેડા: અંગ્રેજોને કેનેડા કેમ મળ્યું તે આપણે જોઈ ગયા. અમેરિકાના વિગ્રહ પછી ઘણા સંસ્થાનીઓ ત્યાં જઈ વસ્યા, અને બ્રિટનમાં પણ દુઃખથી કંટાળેલા અનેક માણસો નસીબ અજમાવી જોવાની આશાએ કેનેડામાં આવ્યા, અને દેશની અંદર પ્રસરવા લાગ્યા. ફ્રેન્ચ રહેવાસીઓ કિવએકની આસપાસ એટલે દક્ષિણ કેનેડામાં રહેતા. તેઓ પોતાના રીતરિવાજ તથા પોતાની લાપાને વળગી રહ્યા. અંગ્રેજ વસાહતીઓ ઉત્તર કેનેડામાં વસ્યા. નાના પિટ્ટે બંને વિલાગતે ધારાસભા આપી હતી, પરંતુ આ બંને વિલાગ વચ્ચે વખતોવખત ટંટા થતા, અને ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં તે દક્ષિણ કેનેડામાં બળવો પણ થયો. પરિણામે ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં બંને વિલાગો જોડી દેવામાં આવ્યા, અને ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં નવો કાયદો કરી બીજાં સંસ્થાનોને કેનેડામાં ભેળવી દઈ કેનેડાનું રાજ્ય (ડુમીનિઅન ઑફ કેનેડા) એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ સંસ્થાનને સ્વતંત્રતા મળતાં તેની ઉન્નતિ ઝડપથી થવા લાગી. ત્યાં રેલવે, તાર, ટપાલ વગેરે દાખલ થયાં, વસ્તી વધી, વેપાર વધ્યો, અને આજે ત્યાંની પ્રજાની આબાદી પણ વધી છે. ત્યાં લાકડાં બનાવવાનો, ફળઝાડ ઉગાડવાનો, અને માછલાં પકડવાનો મોટો ઉદ્યોગ ચાલે છે. તેની રાજધાની ઓટાવા છે.

ઑસ્ટ્રેલેશિઆ: કેપ્ટન કૂક નામે પ્રખ્યાત અને સાહસિક વહાણ-વટીએ અહારમા સૈકામાં ઑસ્ટ્રેલિઆની શોધ કરી, તે પૂર્વે ડચ ખલાસીઓ અને એકાદ અંગ્રેજ વહાણવટી ત્યાં ફરી આવ્યા હતા. તેમના પ્રયાસોમાં કશું જાણવા જેવું હતું નહિ. બ્રિટિશ સરકારે કૂકને પાસિફિક મહાસાગરમાં

સફર કરવા મોકલ્યો હતો. ત્રણ વખત સફર કરી તેણે ઑસ્ટ્રેલિઆના પૂર્વ અને નૈર્ઋત્ય કોણની કાળજીપૂર્વક શોધ કરી, અને ન્યૉર્થ ઝળને નામે તે મુલક કબજે કર્યો, (ઇ. સ. ૧૭૭૦). પછી તે ન્યૂઝીલેન્ડ ગયો. તેની ત્રીજી સફરમાં હવાઈ ટાપુના લોકો જોડે તેને અણખનાવ થવાથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થવાથી કાળા પાણીની સગ્ન પામેલા ગુનેગારોને અહીં મોકલવામાં આવ્યા. પછી તો ફળદ્રુપ જમીન અને ઘેટાં ઉછેરવાને યોગ્ય હવાપાણી જોઈ અનેક માણસો અહીં વસવા આવ્યા. ઘણા કેદીઓ સગ્નની મુદત પૂરી થઈ રહેતાં ત્યાંજ રહી સ્વતંત્ર સંસ્થાનીઓ તરીકે જીવન ગાળવા લાગ્યા. બીજા લોકો પણ પોતાનો દેશ છોડી જુદાં જુદાં સંસ્થાન સ્થાપી ત્યાં વસવા લાગ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં ઑસ્ટ્રેલિઆમાં સોનાની ખાણ મળી આવી, એટલે તો ત્યાં વસવા આવનારનો પાર રહ્યો નહિ. માલદાર થઈ જવાની આશાએ દેશમાંનો કામઘેણો છોડી ઘણા લોકો ઑસ્ટ્રેલિઆ દોડ્યા. તેમાં થોડા ધનવાન થયા, અને બાકીનાઓએ ધીમે ધીમે ખેતીવાડીનો ધંધો ફાયદાકારક લાગવાથી તે સ્વીકાર્યો. પરંતુ આથી તે સંસ્થાનનો વિકાસ ઘણો થયો. સરકારે પણ હવે ત્યાં કેદીઓ મોકલવાનું બંધ કર્યું, અને આખા દેશને જ સંસ્થાનોમાં વહેંચી નાખ્યો.

આ જાએ સંસ્થાનો ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં જોડાઈ ગયાં. આ રાજ્યને 'કોમનવેલ્થ ઓફ ઑસ્ટ્રેલિઆ' એટલે ઑસ્ટ્રેલિઆનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કહેવામાં આવે છે. તેની રાજધાની કેનબેરા છે.

ન્યૂઝીલેન્ડ: કેપ્ટન કૂક જો કે ન્યૂઝીલેન્ડ જઈ આવ્યો હતો, છતાં ઇ. સ. ૧૮૪૦ સુધી ત્યાં વસવાટ કરવાનો કોઈને વિચાર સરખોએ આવ્યો ન હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં પહેલું વેલિંગ્ટનનું સંસ્થાન વસાવવામાં આવ્યું; ત્યાર પછી ત્યાં ઘણા લોકોએ જઈ વસવા માંડ્યું છે. ત્યાંના અસલ રહેવાસીઓ મેઓરિસ નામે ઘણી ચતુર અને બહાદુર જાતના લોકો છે. તેમણે વિક્ટોરિઆનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યા છતાં સંસ્થાનીઓને તેમની જોડે ૧૮૬૦-૬૧માં તે ૧૮૬૩-૬૬માં ખૂનખાર યુદ્ધો લડવાં પડ્યાં હતાં. પરંતુ આખરે સમાધાન થયું, અને આજે તેમની જોડે સાફ વર્તન ચલાવવામાં આવ્યાથી

તેઓ વફાદાર પ્રજા તરીકે રહે છે. તેઓ અંગ્રેજો જેટલાજ હક પોતાના દેશમાં ભોગવે છે. જીન અને સોનાના વેપારથી ન્યૂઝીલેન્ડ સમૃદ્ધ બન્યું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકા: કેપ ઓફ ગુડ હોપની પાસે આવેલા ટેબલ ખેતી કિનારા પર પ્રથમ સંસ્થાન ડચ લોકોએ સ્થાપ્યાં. તેઓ પોતાના પૂર્વ જોડેના વેપાર દરમિયાન આ જગ્યાએ ઉતરતા અને ખોરાક પાણી લેતા. નેપોલિયન જોડેના વિગ્રહમાં અંગ્રેજોએ કેપ કાલોનીનો પ્રદેશ ડચ લોકો પાસેથી પડાવી લીધો ખરો, પરંતુ ત્યાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું નહિ. ત્યાર પછી અંગ્રેજ સંસ્થાનીઓ ત્યાં રહેવા આવ્યા, ત્યારે તેમણે ઘણી ઝનુની અને લડાયક જતો જોઈ, અને તેમની જોડે કામ પાડવું સહેલ નથી એમ તેમણે ધાર્યું.

શરૂઆતમાં તો ડચ ખેડુતો-ખોચર લોકો જોડે અંગ્રેજો સલાહસંપથી રહેવા લાગ્યા, પરંતુ તેમણે ધીમે ધીમે હાથપગ પસારવા માંડ્યા, અને આ ખેડુતોને અંગ્રેજી ભાષા, રીતરિવાજ, અને વિચાર ગ્રહણ કરવા સમજાવવા માંડ્યા એટલે ખોચરો વીકર્યા. તેમાં વળી ત્યાંના મૂળ વતની જોડે વર્તવા આવત તેમની વચ્ચે તકરાર પડી. ત્યાંના અસલ વતનીઓની સંખ્યા આ ખોરાકો કરતાં વધારે હતી. એ અસલ વતનીઓ-કાફિરો ડચ ખેડુતોનાં દોર હાંકી જતા, તેમનો માલ ચોરી જતા, અને તેમને અનેક રીતે રંજાડતા. બ્રિટિશ સરકારે યુનેગારોને સજા કરી આ ત્રાસ અટકાવ્યો; પણ જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં આ અસલ વતનીઓને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે ખોચરો નિરાશ થઈ ગયા; કેમકે તેઓ માનતા હતા કે આ લોકોને તો કાયમના ગુલામજ બનાવી રાખવા જોઈએ, નહિં તો ધૂરોપીઓને તે કાઢી મકશે. અંગ્રેજો આ વિચારને મળતા થયા નહિ. તેમણે કાયદાકાનુનમાં કાફિરો અને ધૂરોપીઓને વચ્ચે તફાવત કાઢી નાખ્યો.

ઘણા ખોચર લોકોએ પોતાનાં જુદાં સંસ્થાન સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંખ્યાબંધ ખોચરો પોતાનાં કુટુંબીઓ, સામાન, બળદ, બંદુક અને બાઈબલ લઈ સ્વતંત્ર પ્રદેશમાં વસવા જવા નીકળી પડ્યા. તેઓએ ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ અને ટ્રાન્સવાલનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. નાતાલને બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યું.

આ વર્ષો દરમિયાન ઘણા અંગ્રેજો કેપ કોલોનીમાં વસવા આવ્યા હતા; તેઓ છેક ઑરેન્જ નદી સુધી પસરી ગયા. આ તરફથી ઝૂલુ નામે ઝનૂની લડાયક જાતિ બોઅરોને ખૂબ ત્રાસ આપતી હતી, એટલે તેમનું બહુ વિચારી બ્રિટિશ સરકારે ટ્રાન્સવાલ ખાલસા કર્યું, અને ઝૂલુઓની સત્તા તોડી પાડી, (ઇ. સ. ૧૮૭૬). હવે ભય દૂર થયો, એટલે બોઅરો પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી માગવા લાગ્યા. માળુખા ટેકરીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજો હાર્યા પછી એડરટને તેમને સ્વતંત્રતા આપી, (ઇ. સ. ૧૮૮૪).

ઝોગણીસમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં આફ્રિકાનો મધ્ય ભાગ ફળદ્રુપ અને વસવાટ કરવા લાયક છે એવી શોધ થતાં, યુરોપનાં રાજ્યો વચ્ચે ત્યાં મોટો મુલક મેળવવા માટે ચડસાચડસી થવા લાગી. તેમાં ઑરેન્જ નદીની ઉત્તરે સોનાની અને હીરાની ખાણો મળી આવી. કેટલીક સોનાની મોટી ખાણો તો ટ્રાન્સવાલમાં આવેલી હતી, એટલે અંગ્રેજ સંસ્થાનીઓ ત્યાં એટલા બધા આવી પડ્યા કે બોઅરો કરતાં તેમની સંખ્યા વધી પડી.

આ વખતે સેસિલ રોહોડસ નામે કેપ કોલોનીનો એક રાજદ્વારી અંગ્રેજ ગૃહસ્થ આફ્રિકામાં અને તેટલી દદ સુધી અંગ્રેજ અમલ વિસ્તારવા દબ્બલો હતો. તેણે એક ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મળતી વેપારી મંડળી સ્થાપી. આ મંડળીએ રૂહોડેશિયા નામે સંસ્થાન સ્થાપી તેનો કબજો લીધો. આથી બોઅરો અંગ્રેજો ઉપર ગુસ્સે થયા, અને પોતાનું વેર વાળવા તેમણે ટ્રાન્સવાલમાં આવી વસેલા પરદેશીઓ ઉપર ભારે કર નાખ્યા; પણ તેમને રાજ્ય-વહીવટમાં ભાગ આપવાની ના પાડી. પરિણામે બોઅરો અને અંગ્રેજો વચ્ચે વારંવાર તકરારો ઉઠવા લાગી, અને ઇ. સ. ૧૮૯૯માં તો બે પ્રગ્ન વચ્ચે ખુલ્લી લડાઇ જાગી.

ઇ. સ. ૧૯૦૨ની સંધિથી ટ્રાન્સવાલ અને ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટને બ્રિટિશ અમલ નીચે મૂકવામાં આવ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં તેમને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું, અને ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં કેપ ઑફ ગુડ હોપ, નાતાલ, ટ્રાન્સવાલ, અને ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટને જોડી દહ એક સંયુક્ત રાજ્ય બનાવવામાં આવ્યું.

ઝોગણીસમા સૈકાના આરંભમાં રશિઆએ એશિઆ ખંડમાં પોતાના હાથપગ પ્રસારવા માંડ્યા, એટલે હિંદુસ્તાનની સરકારને વાયવ્ય સરહદ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર પડી; કેમકે તેને લય લાગ્યો કે અફઘાનિસ્તાન રશિઆની જોડે દોસ્તી બાંધી લે, તો રશિઆ મનઘાયું કરી શકે. આ લયથીજ અફઘાનિસ્તાન જોડે ૧૮૩૯-૪૦માં અને ૧૮૭૮-૮૦માં વિગ્રહો કરવામાં આવ્યા. બરફવાળા, ડુંગરાળ પ્રદેશમાં અનેક મુશ્કેલીઓ વેડીને પણ દોડ રૉઅર્ટસે જય મેળવ્યો (૧૮૮૦), અને અંગ્રેજોને નિર્ભય કર્યા. સ્વતંત્ર અફઘાનિસ્તાન આજ સુધી અંગ્રેજોનું મિત્ર છે.

અફઘાનિસ્તાન જોડેના પહેલા વિગ્રહ પછી બહાદુર શાખ લોકોની સામે બે વિગ્રહો લડવામાં આવ્યા, અને તેમાં તેમને હરાવી પંજાબ ખાલસા કરવામાં આવ્યો. સિંધ, દક્ષિણ પશ્ચિમદેશ, વગેરે સરહદ પર આવેલાં રાજ્યોની પણ એજ દશા થઇ.

ઇ. સ. ૧૭૫૭માં પ્લાસીનું યુદ્ધ થયું એ પછી સ્થપાએલા અંગ્રેજ રાજ્યના પાયા હયમચાવી નાખે એવો ખતાવ તો ઇ. સ. ૧૮૫૭માં બન્યો. દોડ દેલહાઉસીએ અનેક રાજ્યોને ખાલસા કરી લીધાથી તે રાજ્યોના રાજાઓમાં અસંતોષ ફેલાયો હતો; દેશમાં કરવામાં આવતા સુધારા પ્રત્યે પ્રગ્ન શંકાની નજરે જોતી હતી, અને આ તો આપણને ધમેભ્રષ્ટ કરવાની યુક્તિઓ છે એમ માનતી હતી; અંગ્રેજ અમલનો સો વરસ પછી અંત આવવાનો છે એવી લોકવાયકા ચાલતી હતી. તેમાં લશ્કરમાં નવી જાતની બંદુકો દાખલ કરવામાં આવી. એ બંદુકોમાં વાપરવાની કારતુસોના છેડા કરડી કાઢવાના હતા; સિપાઇઓમાં વાત ચાલી કે એ કારતુસો ઉપર ગાય અને ડુક્કરની ચરખી ચોપડવામાં આવી છે. સિપાઇઓ ઉશ્કેરાયા અને તેઓએ ખંડ કર્યું. મીરતમાંથી શરૂ થઇ આ ખંડ ઉત્તર હિંદ સુધી ફેલાયું. બળવાની વિગતો તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો વિષય છે. બળવો શમાવી દેવામાં આવ્યો, ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના હાથમાંથી હિંદનો રાજ્યવહીવટ લઇ લઈ પાર્લમેન્ટને હસ્તક મૂકવામાં આવ્યો. ત્યાર પછીના ગવર્નર જનરલ વાઇસરૉય એટલે રાજ્યના પ્રતિનિધિ કહેવાવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ એક જુદા પ્રધાનને સોંપવામાં આવ્યો.

ત્યાર પછી રાજ્યતંત્રમાં પ્રબળતા લાગ આપવાના હેતુથી દેશમાં ધારાસભાઓ સ્થાપવામાં આવી, અને ખીજા પણુ જરૂરનોગા સુધારા કરવામાં આવ્યા. યુદ્ધો બંધ થતાં પ્રબળતા રાજ્યમાં લાગ લેવાની ઇચ્છા જાગૃત થઈ, અને ઇ. સ. ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય મહાસભા (નેશનલ કોન્ગ્રેસ) સ્થપાઈ. તેના પ્રયત્નોથી ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રબળતા થોડા ઘણા સુધારા આપવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૨૧માં હિંદને ખીજા વધારે સુધારા આપવામાં આવ્યા છે. આ સુધારા દસ વર્ષ અજમાવી જોયા પછી વધારે સુધારા આપવા કે નહિ તે નક્કી કરવામાં આવશે, એવું તે વખતે જણાવવામાં આવ્યાથી હાલ સર જલ્દાન સાધનનના પ્રમુખપણા નીચે તપાસ કરનારી મંડળી નીમાઈ છે; તે તપાસ કરી પોતાનો જે અભિપ્રાય જણાવશે તે ઉપર હિંદના ભવિષ્યનો આધાર છે.

આયર્લેન્ડ: રોમન કેથોલિકોના સામેનાં બંધનો દૂર થયાં તેથી ડેનિયલ ઓકિનન જંપીને બેઠો નહિ; તેને તો આયર્લેન્ડનું જોડાણુ ૨૬ કરાવવું હતું. તેનાં સ્વદેશાભિમાન ભરેલાં ભાષણોની જબરી અસર થતાં જોઈ રોબર્ટ પીલે તેને કાયદાના સંકેતમાં સપડાવી કેદમાં નાખ્યો (ઇ. સ. ૧૮૪૪). પરંતુ તેથી આયર્લેન્ડની ચળવળ નરમ પડી નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૪૫માં આયર્લેન્ડમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. આયર્લેન્ડને મુખ્ય ખોરાક બટાટા છે, અને તેને કંઈ રોગ લાગુ પડવાથી તેનો પાક બરાબર ઉતર્યો નહિ. લોકમાં અસહ્ય ભૂખમરો ચાલ્યો, અને પીલે સ્થિતિ વિચારી અનાજના કાયદા ૨૬ કર્યા (ઇ. સ. ૧૮૪૬), તો પણ લોકોનું દુઃખ પૂરતા પ્રમાણમાં ઓછું થયું નહિ, એટલે અનેક માણસો પરદેશમાં જતા રહ્યા. દેશની વસ્તી ઘટી ગઈ, ઉદ્યોગબંધો બંધ પડ્યો, અને ખેતી કરવા માટેની જમીનની કિંમત વધી. સરકારે ગરીબોનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી જમીન-વેચાણનો કાયદો કર્યો, ત્યારે ઉલટા જમીનદારો એ કાયદાનો લાભ લઈ ગરીબ ખેડુતોને સતાવવા લાગ્યા. દેશમાં ખેરોજગારી વધી ગઈ, અને આયર્લેન્ડમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માટે છુપી મંડળીઓ થઈ. દેશમાં દંગો અને ક્રિસાદ થઈ રહ્યાં; ગુનાઓને દબાવી દેવા માટે સખતાઈના કાયદા કરવામાં આવ્યા, પરંતુ આઈરિશોએ તો સ્વરાજ્ય માટેની માગણી જોસભર ચાલુ

રાખી. ઓગણીસમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં પશ્ચિમ અને દક્ષિણ આયર્લેન્ડના કેથોલિક સભ્યો સ્વરાજ્યની માગણી કરતા, અને અલ્ટરના પ્રોટેસ્ટન્ટ સભ્યો તે માગણીની સામે પડતા.

ન્યારે ગ્લેડસ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો, ત્યારે તેણે આયર્લેન્ડને રીઝવવા ખાતર થોડા ઘણા કાયદાઓ કર્યા, પરંતુ તેથી તેમને સંતોષ થયો નહિ. આખરે સર્વ દુઃખનું નિવારણ સ્વરાજ્ય છે એમ તેને ખાતરી થતાં તેણે ઇ. સ. ૧૮૮૬માં આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનો ખરડો પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યો, પણ તે પસાર થયો નહિ. ગ્લેડસ્ટને ફરીથી ૧૮૯૨માં પ્રયત્ન કરી નેયો, પણ તેમાંએ તે નિષ્ફળ થયો. આખરે આઇરિશ પ્રજાની કાયમી અળવળથી ઇ. સ. ૧૯૧૨માં આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનો ખરડો પસાર થયો, અને ઇ. સ. ૧૯૧૪થી તેનો અમલ કરવાનું નક્કી થયું, પરંતુ તે દરમિયાન મહાન વિગ્રહ જાળવાથી તે વખતે તેનો અમલ થઇ શક્યો નહિ. અલ્ટરના પ્રોટેસ્ટન્ટો સામે પડ્યા અને રોમન કેથોલિકની બહુમતીવાળી પાર્લિમેન્ટમાં બસવા તેમણે ના પાડી, અને લડાઈ કરવાની પણ ધમકી આપી. દેશમાં મુશ્કેલી લડાઈ જાગશે એમ લાગ્યું, પણ મહાન વિગ્રહને લીધે એ ભય ટળી ગયો.

મહાન વિગ્રહ ચાલતો હતો તે દરમિયાન કેટલાક આઇરિશોએ સત્વરે મદદ આપી હતી, અને બળવો જગાડવાનો પણ વિચાર કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં બળવો થયો પણ ખરો, પરંતુ તેને તરત ખેસાડી દેવામાં આવ્યો. આ સમયે સીનશીન (અમે એકલા) નામે મંડળી જોરમાં આવી, અને દેશભરમાં તેની વગ વધી પડી.

વિગ્રહ અંધ થયો, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૨નો કાયદો અમલમાં ન આવ્યો, એટલે પાછી અશાંતિ થઈ. દેશમાં ખૂનામરકી, જોરજુલમ અને ટોર્કિસાદ સામાન્ય થઈ પડ્યાં. દરમિયાન ઇ. સ. ૧૯૨૦માં આયર્લેન્ડના દક્ષિણ (૨૬ પરગણાં) અને ઉત્તર (૬ પરગણાં) એવા બે ભાગ પાડી બંનેને સ્વતંત્ર પાર્લિમેન્ટ આપવામાં આવી. લોકોએ આખા દેશ માટે એક જ પાર્લિમેન્ટની માગણી કરી, અને સીનશીન મંડળોએ તો ઈંગ્લેન્ડથી છોક છૂટા પડી જવાની યિમાયત કરવા માંડી. આખરે ઇ. સ. ૧૯૨૨માં આઇરિશ

ક્રી સ્ટેટનો કાયદો કરી આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો જેવો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો, અને અલ્ટરે આયર્લેન્ડ જોડે લખવું કે નહિ તે એની ઇચ્છા ઉપર છોડવામાં આવ્યું.

પાંચસો વર્ષની જુરસાલરી લડત પછી આયર્લેન્ડનું તપ ફળ્યું, અને તેને સ્વતંત્રતા મળી.

૧૪. એડવર્ડ ૭મો અને જ્યોર્જ ૫મો.

એડવર્ડ ૭મો: (૧૮૦૧-૧૮૧૦): વિક્ટોરિઆના મરણ બાદ તેનો

વડો પુત્ર એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યો. બાલ્યાવસ્થામાંથી તેને કાળજી-પૂર્વક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું, અને તેણે મુસાફરી પણ ખૂબ કરી હતી, એટલે તેનામાં વ્યવહારકૃશળતા આવી હતી. તેણે પરરાજ્યો અને તેમની રાજનીતિ વિષે પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું. તે મીલનસાર અને મમતાળુ સ્વભાવનો હોવાથી તથા કોઇ પક્ષ તરફ વલણ ન ધરાવનારો હોવાથી તેના વખતમાં રાજ અને પ્રધાન વચ્ચે

એડવર્ડ ૭ મો.

જેરસમજુતીના પ્રસંગ આવ્યા

નથી. તે ઇ. સ. ૧૮૭૫માં હિંદુસ્તાનમાં પાટવીકુંવર તરીકે આવ્યો હતો.

તેની બાહોશીની ખરી કદર તો તેણે પરરાજ્યો જોડે આંધેલા સંબંધોથી થાય છે. પોતાની જાતની વગથી તેણે સ્વિટન અને બીજા દેશો વચ્ચે સંબંધ સુધાર્યો, અને તેમની સાથે કાયમી દોસ્તી બાંધી.

પરદેશો જોડે સંધિ: આ વખતે જાપાન ઝડપથી આગળ વધતું જતું હતું; વેપાર અને રાજદ્વારી બાબતોમાં ચીનના મંચુરિયા પ્રાંત ઉપર

તે પોતાની વગ વધારતું જતું હતું. આથી મધ્ય એશિયાનો મોટો ભાગ જીતી લેનાર રશિયા જોડે તેને અથડામણ થઇ. ખ્રિસ્તને અગમચેતી વાપરી જાપાન જોડે કોલકરાર કરી મિત્રાચારીનો સંબંધ બાંધી લીધો (ઇ. સ. ૧૯૦૨); જ્યારે જાપાન અને રશિયા વચ્ચે વિગ્રહ જાગ્યો, ત્યારે આ કોલકરારને લીધે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો રશિયાની મદદે જઇ શક્યાં નહિ; કેમકે તેમ કરે તો ખ્રિસ્ત જાપાનનો પક્ષ લઇ યુદ્ધમાં ઉતરે. એ વિગ્રહ પૂરો થયા પછી જાપાન જોડે વખતોવખત નવંસરથી કોલકરાર કરવામાં આવ્યા છે. છેલ્લા મહાવિગ્રહમાં આ કોલકરારની રૂએ જાપાને ખ્રિસ્તને પોતાના કાફલાથી મદદ કરી હતી.

બીજી રાજદ્વારી મહત્વની સંધિ ફ્રાન્સ જોડે હતી. મિસરના વહીવટ તથા બીજાં કેટલાંક કારણોને લીધે એ બે દેશો વચ્ચે ગેરસમજાણ ઉભી થવા પામી હતી. પરંતુ સર્વ વાંધાઓની પતાવટ કરી ઇ. સ. ૧૯૦૪માં ફ્રાન્સ જોડે મિત્રતાના કોલકરાર કરવામાં આવ્યા, અને તેજ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૦૭માં રશિયા જોડે પણ મિત્રતાના કોલકરાર થયા. ફ્રાન્સ, રશિયા અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે 'ત્રિપુટીની સંધિ' (ટ્રિપલ એલાયન્સ) થઇ. એડવર્ડના પરિશ્રમ અને કુનેહથી લાંબા કાળના શત્રુઓ પરસ્પરના મિત્ર થઇ રહ્યા. આ કોલકરારને લીધે ઇ. સ. ૧૯૧૪ સુધી યુરોપમાં શાંતિ જળવાઇ રહી.

સમાજસુધારો: એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે હોર્ડ સોલ્સબરી મુખ્ય પ્રધાન હતો, પરંતુ તબીયતને કારણે તેણે ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં રાજીનામું આપ્યું ત્યારે તેની જગાએ બાલ્ફોર આવ્યો, અને તે ઇ. સ. ૧૯૦૬ સુધી પ્રધાનપદે રહ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૬માં પાછો લિયરલ પક્ષ જોર પર આવ્યો. નવી સરકારે ઘણા લોકોપયોગી સુધારાઓ કર્યા: મજૂરોને મંદવાડમાં પગાર આપવાનો, ખેતરજગારીના વખતમાં મજૂરોને ખર્ચ જોગું આપવાનો, અને મજૂરોનો વિશેષ ઉત્તરાવવાનો, તથા વૃદ્ધ અને કમાઇ વિનાના માણસોને પેન્શન આપવાના કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા.

આ લિયરલ સરકારના વહીવટ દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય સ્થાપી તેમને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં સુધારાઓ આપવામાં આવ્યા, અને હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચેનો અશીણનો વેપાર અંધ કરવામાં આવ્યો.

પાર્લમેન્ટનો કાયદો: ઇ. સ. ૧૯૦૬માં સરકારે ખર્ચનો અડસદો રજુ કર્યો: તેમાં જમીનદારો અને શ્રીમંતો પાસેથી વધારે કર લેવાની જોડવણ કરી હતી. અમીરોએ આ અંદાજપત્ર રદ કર્યું. આથી આમની સલાએ અમીરોની સત્તા ઉપર કાંપ મૂકવા માટે ચળવળ ઉપાડી: નવી પાર્લમેન્ટ મળતાં અમીરોની સત્તા ઘટાડવાનો કાયદો રજુ કરવામાં આવ્યો. અમીરોએ આ કાયદાની સામે થવાના ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા: પરંતુ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. અને ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં પાર્લમેન્ટનો કાયદો પસાર થયો. આ કાયદાથી એમ ક્યું કે નાણાં સંબંધી બાબતોમાં અમીરો વિરુદ્ધ પડે તો તેમની સંમતિ વિના પણ ખરડામાં રાજની સહી લેવાય એટલે તે પાર્લમેન્ટનો કાયદો બને. આ કાયદાથી પાર્લમેન્ટની મુદત જે સાત વર્ષની હતી તે ઘટાડીને પાંચની રાખવામાં આવી, એટલે દર પાંચ વર્ષે નવી સુટણી કરવી પડે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

પાંચમો જ્યોર્જ.

ગાદીએ આવ્યા. તેણે સારી કેળવણી લીધી છે. તે શાંત, ગંભીર અને રૂઆબદાર દેખાવના છે. તેના સમયમાં ઉમરાવોની સત્તા કાંપી નાખવાનો કાયદો પસાર થયો; આયલેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનો કાયદો થયો તો ખરો, પરંતુ યુરોપમાં મહાન વિગ્રહ શરૂ થવાથી તેનો અમલ થયો નરિ.

જ્યોર્જ પંચમો: આ

કાયદો પસાર થયો તે પહેલાં એડવર્ડ તો ખગલખાટના વખત દરમિયાન ઇ. સ. ૧૯૧૦માં મરણ પામ્યો હતો. યુરોપમાં શાંતિ પ્રસરાવનાર રાજા પોતાના દેશના એ પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવી શક્યો નરિ. તેના મરણ પછી તેના પુત્ર અને આપણા વર્તમાન મહારાજા જ્યોર્જ

૧૫. યૂરોપનો મહાન વિગ્રહ.

આ મહાન વિગ્રહને અરાબર સમજવા માટે થોડો ખર્ચ પૂરતો યૂરોપનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

જર્મનીનો ઉદય: ઇ. સ. ૧૮૭૦માં ફ્રાન્સ જેડે થએલા યુદ્ધ પછી જર્મનીના વેપાર અને સમૃદ્ધિમાં તડામાર વધારો થવા લાગ્યો. તેના શહે-નશાહ વિદહેલ્મ રજનને જર્મની સર્વોપરિ સત્તાવાળું અને એમ જોવાની હોંસ હતી. તેને સંસ્થાનો જેઘતાં હતાં; તેને વેપાર વધારી જગતનાં અગ્રરો હાથ કરવાં હતાં. વેપારની વૃદ્ધિ કરવાની સાથે તેણે જખડું નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરવા માંડ્યું. જર્મની પાસે જેઘએ નેટલું સૈન્ય હતું. અને તેને સમુદ્રકિનારો ઘણો ન હોવાથી નૌકાસૈન્યની જરૂર ન હતી. છતાં આવું નૌકાસૈન્ય તૈયાર થતું જેઘ સર્વને લાગ્યું કે ખ્રિસ્તનનાં વેપાર, વૈભવ અને રાજ્ય જેઘ જર્મનીને તેની દરિકાઈ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે. કેસરે હંલીગોલેન્ડને કિસ્લેઅંધી કરી, તુર્કસ્તાન જેડે દોસ્તી આંધી, અને આસ્ટ્રિક તેમજ ઉત્તર સમુદ્રોને જેડી દેનારી એક નહેર આંધી.

ઇ. સ. ૧૯૧૧માં તેને ફ્રાન્સ જેડે ખટપટ ઉભી થઈ, ત્યારે તેણે ફ્રાન્સને પોતાની સત્તા દેખાડી આખી ડરાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ફ્રાન્સ જેડે જર્મની યુદ્ધ કરશે તો ઐટલિયન ફ્રાન્સનો પક્ષ લેશે એમ તે સમયે ઇંગ્લેન્ડના મુખ્ય પ્રધાને ધમકી આપી, એટલે તે પ્રસંગે જર્મની થંભી ગયું.

ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૧૨માં ગ્રીસ, સર્વિઆ, અલ્બેરિઆ વગેરે આલ્કન રાજ્યો તુર્કસ્તાનની સત્તા ઉપર ફટકા મારવાના હેતુથી તેની સામે ઉડ્યાં, અને તેનો લગભગ સઘળો મુલક જીતી લીધો. પરંતુ એ જીતના લાગ પાડવામાં એ રાજ્યો અંદર અંદર લડ્યાં.

ખ્રિસ્તને ઑસ્ટ્રિઆ કે રશિઆની મદદ લીધા વિના આ રાજ્યો વચ્ચે સંધિ કરાવી આપી. પોતાની પાડોશમાં કોઈ પણ અળવાન હરીફ રાજ્ય આલ્કન દ્વીપકલ્પમાં રથપાય, એ વાત ઑસ્ટ્રિઆને રચતી આવતી ન હતી; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પહોંચવાનો પોતાનો માર્ગ અંધ કરી શકે એટલી ઑસ્ટ્રિઆની સત્તા વધી ન જાય તેની ચિન્તા રશિઆ રાખતું હતું. ઑસ્ટ્રિઆથી સર્વિઆની વધતી સત્તા ખમાતી ન હતી. અને રશિઆએ

સર્વિઆને પડખે ઉભા રહેવાનો કારાવ કર્યો હતો; કેમકે સર્વિઆના અને રશિઆના લોકો સ્થાવ જાતિના છે.

આમ વીસમા સૈકામાં યુરોપનાં રાજ્યોમાં લોભ, સ્વાર્થ અને એક-બીજાનો અણુવિશ્વાસ વસી રહ્યા હતા. રશિઆ, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ અને જર્મની જેવી બળવાન સત્તાઓએ સૈન્ય અને કાફલાની પાછળ પાણીની પેઠે પૈસા વેરવા માંડ્યા હતા. યુરોપમાં શાંતિ હતી, પણ તે હથિયારબંધ શાંતિ હતી. લડાઈ ક્યારે થશે તે કાંઈ કહી શકે તેમ ન હતું, એટલે દરેક રાજ્ય લડાઈને માટે હંમેશ તૈયાર રહેતું હતું.

વિગ્રહ મંડાલો: ઇ. સ. ૧૯૧૪માં ઑસ્ટ્રિઆના પાટવીકુંવરનું ઓસ્ત્રિઆ પ્રાંતમાં આવેલા સારાજેવો મુકામે ખૂન થયું. સર્વિઆનો આ ખૂનમાં હાથ છે એવો આક્ષેપ મુકી ઑસ્ટ્રિઆએ સર્વિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરી. સર્વિઆની મદદે જવા માટે રશિઆએ લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું, એટલે જર્મનીએ ઑસ્ટ્રિઆનો પક્ષ લઈ રશિઆના મળતાંયા ફ્રાન્સ સામે લડાઈ જાહેર કરી, (ઓગસ્ટ ૩૭, ઇ. સ. ૧૯૧૪). જર્મનીનું સૈન્ય તૈયાર હતું, તેની પાસે દારૂગોળો તૈયાર હતો, અને તેનાં સ્વપ્નાં ખરાં પડવાનો વખત આવ્યો હતો. આ તક ફરી મળવાની નથી એમ તેણે ધાર્યું.

ટૂંકે રસ્તે ફ્રાન્સ પહોંચવા માટે તેણે તટસ્થ રહેલા બેલ્જિયમ ઉપર ચડાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૮૩૯માં રશિઆ, પ્રુશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ, ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડે બેલ્જિયમની તટસ્થતા જાળવવા માટેના કરારનામામાં સહી કરી હતી, છતાં જર્મનીએ તેનો સ્વચ્છંદે ભંગ કર્યો, એટલે ઈંગ્લેન્ડે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

યુદ્ધમાં ઉતરેલાં રાજ્યો: જગતના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં યુદ્ધોમાં આ યુદ્ધ સર્વથી વધારે લયંકર હતું. વિજ્ઞાનની મદદથી યુદ્ધની સામગ્રી જેવી જીવ-લેણુ ઝનાવવામાં આવી હતી, તેવી અગાઉ કદી ઝનાવવામાં આવી ન હતી. વળી આ યુદ્ધથી આખા જગતના ઇતિહાસ પર જેટલી અસર પડી, તેટલી બીજા કોઈ યુદ્ધથી પડી નહિ હોય. જગતની ઘણી પ્રજાઓએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૧૪માં તુર્કસ્તાન જર્મનીના પક્ષમાં લડ્યું, ઇટલી મિત્ર-રાજ્યો એટલે ઐટલિયન, ફ્રાન્સ, રશિઆ અને પોર્ટુગલ જોડે લડ્યું, જાપાન તો પ્રથમથીજ ઇટલિયનની પડખે હતું, આલ્બનિય રાજ્યો પહેલેથીજ અંદર પડ્યાં

હતાં, અને ઇ. સ. ૧૯૧૭માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જર્મની સામે પડ્યું. ચીન અને સિઆમે પણ લડાઇ દરમિયાન જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જ્યાં જ્યાં શત્રુઓનો મેળાપ થયો ત્યાં ત્યાં યુદ્ધ જામ્યું.

યુદ્ધનો આરંભ: ઇ. સ. ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટમાં લડાઇ ખરેખરી શરૂ થઇ. બ્રિટિશનું નાનું પણ તાલીમ પામેલું લશ્કર ફ્રાન્સની મદદે ઉપડ્યું. કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાનથી અનેક માણસો આવે અણીને પ્રસંગે બ્રિટનને સાથ દેવા આવ્યાં.

રશિયા પોતાનું લશ્કર તૈયાર કરી શંકે તે પહેલાં ફ્રાન્સને દબાવી દેવાની આશાએ જંગી જર્મન સેના બેલ્જિયમના એક પછી એક કિલ્લાઓ સર કરતી આગળ ધસવા લાગી. પરંતુ બેલ્જિયમનું સૈન્ય બહાદુરીથી તેની સમુમે થયું. તે દરમિયાન જનરલ ફ્રેંચની સરદારી નીચે અંગ્રેજ લશ્કર ફ્લેન્ડર્સમાં પહોંચી આવ્યું, અને મોં પાસે જર્મન સૈન્યની સામે થયું. પરંતુ તેને હડકું પડ્યું અને પાછાં હડતાં અને જર્મનો જોડે લડતાં માર્ન નદી સુધી પહોંચ્યું. માર્ન પાસે ફરી પાછો અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ સૈન્યે જર્મનો ઉપર ધસારો કર્યો; જર્મનો પાછા હડયા, અને પારિસ શત્રુના હાથમાં જતું બચ્યું. એન પાસે કેટલાક માસ સુધી જળજં યુદ્ધ મચી રહ્યું. અને પક્ષો ત્યાં ખાલીગંધી કરી પડી રહ્યાં. વચમાં લાગ આવે કે શત્રુની ગફલત જીતે, ત્યારે અને એક ખીજા ઉપર ધસારો કરતા અને પાછા ખાઇમાં ભરાઇ રહેતા. અંગ્રેજ ખાડીથી છોક રિવટઝર્ઝેન્ડની હદ સુધી ખાઇઓ ખોદી અને પક્ષોએ મોરચા માંડયા, અને ત્રણ વર્ષ સુધી એકમેકને હંકાવવા ખૂબ મહેનત કરી. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં જર્મનોએ વર્ડુન સર કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેઓ ફાળ્યા નહિ; એજ વર્ષમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોએ સોમ નદી પાસે બહાદુરી ભરેલાં યુદ્ધો કર્યા.

રશિયા અને સર્વિઆ: ઑસ્ટ્રિયાના સૈન્યમાં ઝાઝા રામ ન હતા; રશિયનોએ ઑસ્ટ્રિયામાં ઉતરી કેટલીક જીતો મેળવી, અને પછી મુશિઆની પૂર્વ સરહદ પર ચડાઇ કરી. અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો સામે લડવામાં રોકાએલા જર્મનોને પોતાના લશ્કરમાંથી કેટલોક લાગ ખરે જરૂરને ટાંકણે રશિયનોની સામે મોકલી આપવો પડ્યો. આથી મિત્ર રાજ્યોનાં લશ્કરને આડકતરી મદદ મળી. રશિયા હાર્યું અને પાછું હડ્યું.

ઑરિટ્ટિઆએ સર્વિઆ ઉપર ચડાઇ કરી તેને કબજે કરી લેવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ રશિઆની મદદ મળતાં સર્વિઆન સૈન્યે ઑરિટ્ટિઆને સર્વિઆમાંથી હાંકી કાઢ્યા.

બીજી પ્રજાઓ: જર્મની, ઑરિટ્ટિઆ અને ઇટલી વચ્ચે દોસ્તીના કાલકરાર હોવા છતાં ઇટલી પોતાના મિત્રો જોડે ન લળતાં ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં મિત્રરાજ્યો જોડે લળ્યું. તુર્કિસ્તાને પોતાના જુના શત્રુ રશિઆની સામે થવા માટે જર્મનીનો પક્ષ લીધો, એટલે મિત્રરાજ્યોને ઇટલીક આપદ પડી; કેમકે ડાઉનલ્સની સામુદ્રધુની વાટે રશિઆના ઘઉં ઇંગ્લેન્ડ પહોંચતા, અને ઇંગ્લેન્ડથી યુદ્ધસામગ્રી રશિઆ પહોંચતી હતી. આથી ડાઉનલ્સની સામુદ્રધુની કબજે કરી લેવાનો નિશ્ચય કરી મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર ગેલીપોલી નામે દ્વીપકલ્પમાં ઉતર્યું. પરંતુ બલ્ગેરિઆ, જર્મની અને ગ્રીસની મદદ તુર્કિસ્તાનને મળવાથી મિત્રરાજ્યોના લશ્કરનું કશું વળ્યું નહિ; ઉલટું અસંખ્ય માણસોના જનની ખુવારી થઈ. પાછળ બલ્ગેરિઆ ઑરિટ્ટિઆની જોડે લળ્યું, ને રૂમાનિઆ રશિઆ જોડે લળ્યું.

ખ્રિસ્તનો પક્ષ લઇ જનપાન યુદ્ધમાં ઉતર્યું, અને ચીનમાં આવેલું ક્રીઆઉચાઉ નામે જર્મન થાણું તેણે કબજે કર્યું. આ ઉપરાંત પાસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા કેટલાક જર્મન ટાપુઓ પણ તેણે જીતી લીધા, અને પૂર્વમાં દરીઆનું રક્ષણ કર્યું.

દરિઆઈ યુદ્ધ: (૧૯૧૪-૧૮): ખ્રિસ્તને બહારથી અનાજ મળતું અટકાવી તેને જૂખમરાથી શરણે લાવવાની નેમથી જર્મનીએ ખ્રિટિશ વેપારી વહાણો ઉપર વારંવાર હુમલા કરવા માંડ્યા, અને ઉત્તર સમુદ્ર અને અંગ્રેજી ખાડીમાં સુરંગો પાથરી દીધી. ઇંગ્લેન્ડનો વેપાર મંદ પડી ગયો, બહારથી અનાજ મળવાની મુશ્કેલી પડવા લાગી, અને દેશમાં ખોરાક માપસર મળવા લાગ્યો. કાંઈ વાર તો જૂખમરો પણ વેદ્યો પડ્યો હતો. છતાં એ સર્વ દુઃખ ખ્રિટિશ પ્રજાએ બહાદુરીથી સહન કરી લીધું. પરંતુ ધીમે ધીમે આ સર્વ હુમલાઓને પાછા હઠાવવામાં આવ્યા, અને જર્મન વહાણોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં એક જર્મન કાફલાએ દક્ષિણ અમેરિકાના કિનારાથી દૂર એક ખ્રિટિશ કાફલાને ડુબાવી દીધો, પરંતુ એજ કાફલાને બીજા અંગ્રેજ કાફલાએ ફેકલેન્ડ ટાપુઓથી જરા દૂર ડુબાવી દીધો.

પરંતુ ખરેખર યુદ્ધ તો ઇ. સ. ૧૯૧૬માં જટલેન્ડ સામે થયું. તેમાં કેટલાંક બ્રિટિશ વહાણોને નુકસાન થયું, પરંતુ જર્મન વહાણોનો તો એવો ધાણ વળ્યો કે ફરીથી જર્મન કાફલો બહાર કાઢવા નીકળવા પામ્યો જ નહિ. સમુદ્ર ઉપર શ્રેષ્ઠ કાણ એ પ્રશ્નનો નિકાલ આ યુદ્ધથી થઈ ગયો. આ હારથી જર્મનીને ધણું નુકસાન થયું; ન્યૂઝીલેન્ડે તેનાં પાસિફિકનાં સંસ્થાન લઈ લીધાં, આફ્રિકાનાં સંસ્થાનો મિત્રરાજ્યોએ લીધાં, અને પર્વ આફ્રિકાનાં સંસ્થાનો દક્ષિણ આફ્રિકાનાં અને હિંદનાં સૈન્યે લઈ લીધાં.

યુદ્ધમાં હાર્યા પછી જર્મનીએ જળાશયી નૌકાઓ વડે શત્રુઓનાં અને તટસ્થ રાજ્યોનાં વહાણો ફળાવવા માંડ્યાં. અમેરિકાનાં વેપારી વહાણો ફળાવવામાં આવ્યાથી તેણે ઇ. સ. ૧૯૧૭માં જર્મની સામે લડાઈ જાહેર કરી.

આ દરમિયાન જર્મનીએ ખાસ કરીને લંડન ઉપર વિમાનમાંથી બોમ્બ ફેંકી જનમાલની ખૂબ ખુવારી કરી; પરંતુ એરોપ્લેન અને તોપોનો ઉપયોગ કરી ઇંગ્લેન્ડે જર્મન વિમાનોને હાલી કાઢ્યાં, અને કેટલાંકનો તો નાશ પણ કર્યો.

પૂર્વ રણભૂમિ: યુરેશિયાની સરહદ પર હાર્યા પછી પાછી તૈયારી કરી રશિયાનો ઑસ્ટ્રિયા ઉપર ચડી ગયા. જર્મનો ઑસ્ટ્રિયાની મદદે આવ્યા, અને તેમણે રશિયાને દાંતમાં તરાણું લેવડાવી પાછા હાલી છેક તેમને તાબે આવેલા પોલેન્ડ સુધી પહોંચાડી દીધા. રશિયા હાર્યું એટલે બલ્ગેરિયાએ ઑસ્ટ્રિયાનો પક્ષ લીધો, અને સર્વિયા ઉપર ચડાઈ કરી તેને એદાનમેદાન કરી નાખ્યું. જર્મનીને હવે તુર્કસ્તાન પહોંચવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો.

ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં રૂમાનિયા રશિયા જોડે ભળ્યું, પણ જર્મન અને ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યો રૂમાનિયા ઉપર ફરી વળ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં રશિયાની અળખામણી થઈ પડેલી શહેનશાહત સામે ત્યાંની પ્રજાએ જખરો બળવો ઉઠાવ્યો. ઝારને પદબ્રજ કરી ઠાર કરવામાં આવ્યો, અને બૉલ્શેવિક એટલે શહેનશાહતના હડહડતા વિરોધીઓની સત્તા જમી. તેમણે જર્મની જોડે સલાહ કરી લીધી, (ઇ.સ. ૧૯૧૮).

મેસોપોટેમિયા અને પેલેસ્ટાઈન: તુર્ક લોકોએ જર્મનોનો પક્ષ લીધો હોવાથી સુએઝની નહેર સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર પડી. મિસરને તુર્કસ્તાનનો કશો સંબંધ નથી; તે ઇંગ્લેન્ડનું રક્ષિત રાજ્ય છે એમ જાહેર

કરી અંગ્રેજોએ તુર્કસ્તાન તરફ વલણ ધરાવનારા ખેદિવને પદબ્રષ્ટ કર્યો અને રાજકુટુંબના સગાને ગાદી આપી. હિંદુસ્તાનથી એક સૈન્ય બસરા બંદરે મોકલવામાં આવ્યું, અને તેને બગદાદ પહોંચવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ આ સૈન્યને કુત-અલ-અમારામાં તુર્કોએ ઘેરી લીધું, ત્યાર પછી ખીન્તું જખ્મ લશ્કર તૈયાર કરી મોકલવામાં આવ્યું. તેણે ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં બગદાદ કબજે કર્યું, એટલે જમીનમાર્ગે હિંદુસ્તાન પહોંચવાની જર્મનની આશા ધૂળ મળી.

જનરલ એલન્બી નામના સરદારે પેલેસ્ટાઇનમાં ધસારો કરી જેરુસલેમ કબજે કર્યું, અને ત્યાંથી આગળ વધી સિરિયા પ્રાંતનો કબજો કરી તુર્ક લશ્કરને હઠાવ્યું અને વીખેરી નાખ્યું. તુર્કસ્તાનનું જોર નરમ પડ્યું. તેણે અને બલ્ગેરિયાએ સંધિ કરી લીધી. (ઇ.સ. ૧૯૧૮).

યુદ્ધની સમાપ્તિ: ચાર વર્ષ લડાઈ ચાલી, પરંતુ હજી જર્મનો હાર્યા દેખાતા ન હતા. રશિયા તરફનો ભય ઓછો થવાથી પૂર્વે સરહદ પર લડાઇનો અંત આવી ગયો હતો. અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાયું, અને તેનાં તાબાં અને કસાએલાં લશ્કરો વખતસર મદદે આવી પહોંચ્યાં: પોર્ટુગલ મિત્ર રાજ્યોની જોડે બળ્યું. માર્શલ ફ્રાંશ નામે એક બાહોશ સેનાપતિના હાથ નીચે મિત્ર રાજ્યોનાં સૈન્ય મૂકવામાં આવ્યાં. ધીમે ધીમે આ સૈન્યો મક્કમપણે આગળ વધવા લાગ્યાં, અને તેમને આગળ આવતાં અટકાવવાનું જોર જર્મનને રહ્યું નહિ. ઑસ્ટ્રિયા, બલ્ગેરિયા, તુર્કસ્તાન વગેરે તેના દોસ્તોએ જીદી જીદી સલાહ કરી લીધી, એટલે વખત વિચારી જર્મન શહેનશાહ હોલેન્ડ નાસી ગયો, અને હારેલા જર્મનીએ કોલકરાર નક્કી કરવા માટે લડાઈ બંધ પાડવાની માગણી કરી. પાકી સંધિ તો ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં વર્સેલ્સ મુકામે થઇ. આ સંધિથી જર્મની ઉપર યુદ્ધનો ભાર દંડ નાખવામાં આવ્યો; ફ્રાન્સને જનમાલનું જે નુકસાન થયું તે ભરી દેવાની જર્મની પાસેથી કબુલાત લેવામાં આવી, જર્મનીને પોતાનાં સંસ્થાનો ખિટનને આપી દેવાં પડ્યાં, તેનું લશ્કર ઘટાડી નાખવાનું વચન આપવું પડ્યું, અને આ બધા કરારો પૂરા કરે ત્યાં સુધી મિત્ર રાજ્યોનાં લશ્કરને રહેવા માટે થોડો મુલક કાઢી આપવો પડ્યો.

વિગ્રહનાં પરિણામઃ આ મહાન્ વિગ્રહનાં કેટલાંક મુખ્ય પરિણામ નીચે પ્રમાણે થયાં.

- ૧ જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, બલ્ગેરિયા, અને તુર્કસ્તાનના રાજાઓની ગાદી ગઈ.
- ૨ રશિયાના શહેનશાહનું ખૂન થયું; અને રશિયાના મુલકમાંથી થોડાં નવાં રાજ્યો બનાવવામાં આવ્યાં, એટલે તેના વિસ્તાર ઓછો થયો.
- ૩ ઑસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય નાનું થયું. તેમાંથી થોડો ભાગ રૂમાનિયાને મળ્યો; એ સિવાય બીજાં પણ નાનાં રાજ્યો તેમાંથી બનાવવામાં આવ્યાં.
- ૪ મેક્સિકોમાં, પેલેસ્ટાઈન, અને અરબસ્તાન તુર્કસ્તાન પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યાં.

૫ વર્ષોથી રશિયાને તાબે રહેલો પોલેન્ડ દેશ સ્વતંત્ર થયો.

• રાક્ષસી તોપો, વિમાનમાંથી ફેંકેલા જીવલેણ બોમ્બ, જળદૂખી નૌકા, જંગી મનવારો, અને ઝેરી હવા જેવાં લયંકર સાધનોથી લડાએલા આ વિગ્રહથી યુરોપનાં કેટલાંક રાજ્યો વેરાન થઈ ગયાં અને કેટલાંક તૂટી પડ્યાં; અસંખ્ય માણસોના જીવનની ખુવારી થઈ, અને તેમ છતાં યુરોપમાં સંપૂર્ણ શાન્તિ આવી છે એમ કાણ કહેશે ?

૧૬. મહાન્ વિગ્રહ પછી.

ઐટલિયનમાં સંકટઃ મહાન્ વિગ્રહ પૂરો થયા પછી ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કૉટલેન્ડના અમુક ભાગોમાં સંકટ ઉત્પન્ન થયું. વિગ્રહ દરમિયાન પૈસા ખર્ચવાની છૂટ વધવાથી જીવનની જરૂરતો પુરી પાડવાનું ખર્ચ લગભગ ત્રણ ગણું વધી ગયું; દેશમાં કર વધ્યા અને પ્રજાકીય ઋણ તો નેપોલિયન જોડેના વિગ્રહને અન્તે હતું તેના કરતાં દસ ગણું વધી ગયું. ઐટલિયનને અમેરિકા પાસેથી નાણાં ઉછીનાં લેવાં પડ્યાં, વેપારમાં મંદી આવી, અને દેશમાં બેરોજગારી થઈ. ઇ. સ. ૧૯૧૮ પછી વારંવાર હડતાળો પડવા લાગી, તેથી દેશમાં વેપારરોજગારને ધક્કો પહોંચવા લાગ્યો. લડાઈમાંથી છૂટી મોજમઝા માણવાની આશા રાખનાર સિપાઈઓને ગુજરાન ચલાવવાનું કે રહેવા માટે ધર મળતું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૨૧ પછી સરકારે ઉદ્યોગો ઉપરનો પોતાનો કાયુ ઢીલો કર્યો છે, તેથી દેશમાં ઉદ્યોગધંધા પગભર થવા લાગ્યા છે, અને લોકોની સ્થિતિ સુધરતી ચાલી છે.

ઈ. ઇ. પ્ર. ૬. ૧૪

મહારાજ્યપરિષદ્: વિગ્રહ દરમિયાન સંસ્થાનોએ આપેલી મદદથી ઇંગ્લેન્ડ અને સંસ્થાનો વચ્ચેનો એખલાસ વધ્યો. હવે મહારાજ્યના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવા માટે મહારાજ્યના જુદા જુદા ભાગોના સભ્યોનું બનેલું એક કાયમી મંડળ સ્થપાવું જોઈએ, એમ મનાવા લાગ્યું છે. આથી વિગ્રહ દરમિયાન અને પછી સંસ્થાનોનાં પ્રધાનોની સલાહો મેળવવામાં આવી. આવી છેલ્લી સલાહ ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં મળી, ત્યારે ઠરાવવામાં આવ્યું છે, કે બીજી પ્રજાઓ જોડે મહારાજ્યના કે તેના કોઈ ભાગના સંબંધને લગતા પ્રશ્નો આ સલાહો વિચારવા.

પ્રજાસંઘ: આ વિગ્રહનું એક શુભ પરિણામ એ થયું કે પ્રજાસંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ)ની સ્થાપના થઈ. પ્રથમ તેમાં ૨૭ રાજ્યો જોડાયાં હતાં, અને હાલ લગભગ ૫૨ જેટલાં જોડાયાં છે. ભવિષ્યમાં કોઈ રાજ્ય લશ્કરી દોર જમાવી બીજાં રાજ્યોને ત્રાસ આપી ન શકે, તે હેતુથી આ સંઘ સ્થપાયો છે. તેમાં જોડાનાર રાજ્યો ભવિષ્યમાં લડાઈ ન કરવાની, દેશમાં શાન્તિ અને સલામતી જાળવવાની, બીજાં રાજ્યો જોડે છુપા કોલકરાર ન કરવાની, તેમજ પરરાજ્યો જોડે માન ભરેલો સંબંધ જાળવી એક બીજા જોડે ન્યાય અને વ્યવહારથી વર્તવાની કબજાત આપે છે.

વિગ્રહ બંધ પાડવાના શુભ હેતુથી ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે મિત્રરાજ્યોની એક સલાહ બોલાવી હતી. તેમાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, જાપાન, ફ્રાન્સ, ઇટલી અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રતિનિધિઓએ એકઠા મળી દરેક દેશનાં સૈન્ય અને કાફલો ઘટાડવાની યોજનાનો વિચાર કર્યો હતો, અને હથિઆરબંધી ઘટાડવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. ત્યાર પછી યુરોપ ઉપર આવી પડેલી આર્થિક આફત, તેમજ ગરીબી અને વેપારની મંદી ટાળવાના ઉપાય શોધવા માટે પણ જુદી જુદી સલાહો વારંવાર મેળવવામાં આવતી અને આવે છે.

હમણાંજ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તરફથી વિગ્રહ બંધ પાડવાની યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે, અને તેમાં કેટલાક અપવાદો ઠરાવી યુરોપનાં મુખ્ય રાજ્યોએ પોતાની કબજાત આપી છે.

હુનોવર વંશના સમયમાં નીચેની તારીખો યાદ રાખો.

હુનોવર વંશ.

૧૭૧૪ થી.

- ૧૭૧૪-૧૭૨૭ ન્યૉર્જ ૧લો.
 ૧૭૧૫ જોકોઆઈટ બળવો.
 ૧૭૧૬ સપ્તવાર્ષિક કાયદો.
 ૧૭૨૧ વૉલ્ફોલ મુખ્ય પ્રધાન થયો.
 ૧૭૨૭-૧૭૬૦ ન્યૉર્જ ૨જો.
 ૧૭૩૯ સ્પેન જોડે વિગ્રહ.
 • ૧૭૪૦-૪૮ ઑસ્ટ્રિયાના ગાદીવારસાનો વિગ્રહ.
 ૧૭૪૩ ડેનિશનની લડાઈ.
 ૧૭૪૫ છેલ્લો જોકોઆઈટ બળવો.
 ૧૭૪૮ ઓ-લા-શાપેલની સુલેહ.
 ૧૭૫૬-૬૩ સાતવરસી વિગ્રહ.
 ૧૭૫૭ પ્લાસીનું યુદ્ધ.
 ૧૭૫૯ કિંગમેકની જીત.
 ૧૭૬૦ વાંદીવૉશનું યુદ્ધ: ન્યૉર્જ રજનું મરણ.
 ૧૭૬૦-૧૮૨૦ ન્યૉર્જ ૩જો.
 ૧૭૬૫ સ્ટેમ્પ-એક્ટ.
 ૧૭૭૩ હિંદના રાજ્યવહીવટ માટે રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ:
 હેરિટગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો.
 ૧૭૭૫-૮૩ અમેરિકન સંસ્થાનોનો સ્વતંત્રતા માટે વિગ્રહ.
 ૧૭૭૬ સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું.
 ૧૭૭૮ સારાટોગાનું યુદ્ધ. ફ્રાન્સ જોડે વિગ્રહ.
 મોટા પિટ (લૉર્ડ એધામ)નું મરણ.
 ૧૭૮૧ ચાર્કટાઉનમાં કૉર્નવોલિસ શરણ થયો.

- ૧૭૮૨ આયર્લેન્ડને સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ: લૉર્ડ નોથનું રાજનામું;
જીઆલ્ટરનો ઘેરો ઉઠયો; રૉડનીએ ફ્રેચ કાફલાને હરાવ્યો.
- ૧૭૮૪ પિટનો હિંદી કાયદો.
- ૧૭૮૯ ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાન્તિ.
- ૧૭૯૩-૧૮૦૨ ફ્રાન્સ જોડે વિગ્રહ.
- ૧૭૯૭ સ્વિટનના કાફલાની ફતેહ: સેન્ટ વિન્સેન્ટ અને કેમ્પર
ડાઉનની જીત.
- ૧૭૯૮ નાઇલનું યુદ્ધ.
- ૧૮૦૦ આયર્લેન્ડનું જોડાણ.
- ૧૮૦૩-૧૫ નેપોલિયન જોડે વિગ્રહો.
- ૧૮૦૬ નાનો પિટ મરણ પામ્યો. પ્રુશિઆની જીના મુકામે હાર.
- ૧૮૦૭ સ્વિટિશ મહારાજ્યમાં ગુલામગીરી રદ કરવામાં આવી.
- ૧૮૧૫ વૉટર્લૂનું યુદ્ધ.
- ૧૮૨૦-૧૮૩૦ ન્યૉર્થ જથો.
- ૧૮૨૫ મુસાફરો માટે પહેલી આગગાડી.
- ૧૮૨૯ રોમન કેથોલિકો સામેનાં બંધનો રદ થયાં.
- ૧૮૩૦-૧૮૩૭ વિલિયમ ૪ થો.
- ૧૮૩૨ પાર્લમેન્ટના સુધારાનો કાયદો.
- ૧૮૩૩ સંસ્થાનોમાં ગુલામગીરી રદ થઇ.
- ૧૮૩૭-૧૯૦૧ વિક્ટોરિઆ.
- ૧૮૩૯ કેનેડામાં બંડ: અફઘાનિસ્તાન જોડે વિગ્રહ.
- ૧૮૪૫-૪૭ આયર્લેન્ડમાં ભયંકર દુકાળ,
- ૧૮૪૬ ધાન્યના કાયદા રદ થયા.
- ૧૮૫૦-૫૫ ઑસ્ટ્રેલિઆનાં સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય.
- ૧૮૫૨ ન્યૂ ઝીલેન્ડને સ્વરાજ્ય.
- ૧૮૫૪-૫૬ ક્રીમિયન વિગ્રહ.
- ૧૮૫૭ હિંદમાં બળવો.

- ૧૮૫૮ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તાનો અંત.
- ૧૮૬૭ પાર્લિમેન્ટના સુધારાનો બીજો કાયદો: કેનેડાનું સંયુક્ત રાજ્ય સ્થપાયું.
- ૧૮૭૦ કેળવણીનો કાયદો.
- ૧૮૭૭ રાણીએ કેસરે હિન્દનો ઇતિહાસ ધારણ કર્યો.
- ૧૮૭૮ બર્લિનની સંધિથી રશિયા અને તુર્કિસ્તાનના વિગ્રહનો અંત.
- ૧૮૮૪ બોઅર લોકો જોડે ક્રાલકરાર.
- ૧૮૯૯-૦૨ બોઅરો જોડે વિગ્રહ.
- ૧૯૦૦ ઑસ્ટ્રેલિયાનાં સંસ્થાનો એક થયાં.
- ૧૯૦૧-૧૯૧૦ એડવર્ડે ૭મો.
- ૧૯૦૨ ઇંગ્લેન્ડ-જાપાનના ક્રાલકરાર.
- ૧૯૦૪ ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સની મિત્રતાનો કરાર.
- ૧૯૦૭ ઇંગ્લેન્ડ-રશિયાના ક્રાલકરાર.
- ૧૯૧૦થી ચાલુ- જ્યોર્જ પમો.
- ૧૯૧૧ પાર્લિમેન્ટનો કાયદો.
- ૧૯૧૪-૧૮ મહાન વિગ્રહ.
- ૧૯૧૯ હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થાનો કાયદો.
- ૧૯૨૦ આયર્લેન્ડના બે ભાગ.
- ૧૯૨૨ આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનો કાયદો.
- ૧૯૨૮ યુદ્ધ અટકાવવા માટે અમેરિકાએ કરેલી યોજના ઉપર યૂરોપનાં રાજ્યોની સહી.
હિંદમાં સુધારાનો અમલ તપાસવા નીમાએલી મંડળી.
(સાઈમન કમિશન.)

ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય કેમ ચાલે છે ?

યુરોપમાં આવેલા એક નાના દ્વીપની પ્રજાએ ચોખ્ખૂટ પૃથ્વી ઉપર પોતાનું રાજ્ય શી રીતે સ્થાપ્યું, એ આપણે વાંચી ગયા. ખુદ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતા હરી લેવાના, તેના ઉપર કાપ મૂકવાના, અને ખીજી તરફથી તે ગમે તે ભોગે જાળવી રાખવાના કેવા કેવા પ્રયત્નો થયા, તે પણ આપણે વાંચી ગયા. હવે આપણને એમ થાય, કે આવું મોટું રાજ્ય કાણ ચલાવતું હશે, અને શી રીતે ચાલતું હશે ?

ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્યવ્યવસ્થા: દરેક સુધરેલા દેશમાં રાજ્ય ચલાવવાની કાંઈ ને કાંઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. કાંઈ દેશમાં રાજા એકલો આપખુદ સત્તાધીશ બનીને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ રાજ્ય ચલાવે છે, તો કાંઈ દેશમાં પ્રજા પોતાના પસંદ કરેલા માણસોની મારફત પોતાનો વહીવટ રાજા વિનાજ ચલાવી લે છે; વળી કાંઈ દેશમાં રાજા અને પ્રજા મળી દેશનો કારભાર ચલાવે છે; પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ રાજ્ય-કાર્યમાં લાગ લે છે, અને રાજાની સત્તા ઉપર બંધનો મૂકી રાજાપ્રજા વચ્ચે સત્તાની મંલાળપૂર્વક વહેંચણુ કરેલી હોય છે. આ પ્રકારના રાજ્ય-તંત્રને “નિયંત્રિત રાજ્યસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા” કહેવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં આ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલે છે.

મોટો પટ્ટો: છેક જુના વખતથીજ ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા રાજ્યવહીવટમાં લાગ લેતી આવેલી હોવાથી રાજાની સત્તા મર્યાદિત રહી છે. જુના વખતમાં પિટન નામે પ્રજાના મુક્તમંડળની સલાહતી, અને દરેક અગત્યના કાર્યમાં રાજાને તેની સલાહ લેવી પડતી હતી; પરંતુ જોડે મંધિ કે યુદ્ધ કરવામાં, તેમજ કરવેરા નાખવા કે ન્યાયનો અમલ કરવામાં રાજા સ્વતંત્ર ન હતો. મહાજનને પૂછ્યા વિના તેનાથી ગાદીવારસ પણ નીમી શકાતો ન હતો. અનેક દહ મનના અને સત્તાના શોખીન રાજાઓએ પ્રજાના આ હક્કની ઉપરવટ થઇ પોતાની સત્તા વધારવાના પ્રયત્નો કર્યો, પણ તે સધળા વ્યર્થ ગયા; લોકો પોતાના હક અને જુના કાયદા વીસરતા ન હતા. જહાન જોવા બેવચની અને કપટી રાજાના વખતમાં તો લોકોએ રાજાના હક્કની

હદ બાંધી, અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા જળવાય તેવી કલમો ધડી તેના ઉપર રાજાની સહી લીધી. આ 'મોટો પટ્ટો' તે રાજા અને પ્રજા વચ્ચે અગત્યનો લિખિત કરાર છે. દરેક નવા આવનાર રાજાને મોટા પટ્ટામાં કરવામાં આવેલી સરતો પ્રમાણે ચાલવાનું વચન આપવું પડતું હતું. પ્રજાની સંમતિ વગર કર નાખવા નહિ કે કાયદા કરવા નહિ, એ સરતોમાં નવું કશુંએ ન હતું. જુના રાજાઓ એમજ કરતા હતા; પરંતુ એ જુના રાજાઓએ પાડેલા રિવાજથી વિરુદ્ધ વર્તવા ઇચ્છનાર રાજા પાસેથી પ્રજાએ બળજબરીએ લીધેલું વચન હોવાથી તેની કિંમત વધી ગઈ. ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાએ સ્વતંત્રતા માટેની લડત કરી, તે આ મોટા પટ્ટાનેજ આધારે !

પ્રજાપક્ષનો વિજય: ટ્યૂડર રાજાઓને પગલે ચાલવા જનાર સ્ટુઅર્ટ રાજાઓ કેવા આપખુદી હતા, તે તો આપણે જોયું. સ્ટુઅર્ટ સમય દરમિયાન દેશમાં સર્વોપરિ સત્તા ફોની, રાજાની કે પ્રજાની, એ મુદ્દા ઉપર જાજરો ઝગડો ચાલ્યો. રાજા અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચેની તમામ તકરારોનું મૂળ આ મુદ્દો હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. એ તકરારને પરિણામેજ મુદ્દી વિગ્રહ થયો, અને રાજ્યપરિવર્તન થયું. પ્રજાનો જય થયો. નવા આવનાર રાજા વિલિયમ જેટ પ્રજાએ કરાર કરી રાજસત્તા ઉપર અંકુશ મૂકી પોતાના જુના હકને નવેસરથી મંજૂર કરાવી લીધા. રાજા પ્રજાની સંમતિ વગર કર નાખી શકે નહિ, દેશનાં રાજ્યઅંધારણમાં ફેરફાર કરી શકે નહિ, પાર્લમેન્ટ વિના રાજ્ય કરી શકે નહિ, પાર્લમેન્ટે રચેલા ધારા ફેરવી શકે નહિ, તેનો અમલ થતો અટકાવી શકે નહિ, વગેરે કલમોમાં કશું નવું ન હતું. છતાં તે કરાર તે ઈશ્વરી હકનો દાવો કરનારા રાજાઓની સામે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઝૂઝી ઝૂઝીને મેળવેલી ફતેહ હતી; પ્રજાપક્ષનો વિજય હતો, અને ઈશ્વરી હકના સિદ્ધાંતને મરણુતોલ ફટકો હતો. ત્યાર પછી રાજા ઉપરનાં બંધનો વધતાં ગયાં છે. રાજા પ્રોટેસ્ટન્ટ હોવો જોઈએ, તેનાથી પાર્લમેન્ટની રજા વગર પરદેશી ઝગડાઓમાં પડાય નહિ, વગેરે અંકુશ પાછળથી દાખલ થયા છે. સુધારાના એક પછી એક કાયદાથી પાર્લમેન્ટનું પ્રતિનિધિત્વ વધ્યું છે, અને ઇંગ્લેન્ડમાં લોકસત્તાનું બળ વધ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યઅંધારણમાં પાર્લમેન્ટ એ સર્વોપરિ સંસ્થા છે.

ત્રણ સંસ્થા: પાર્લમેન્ટમાં ત્રણ સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે; (૧) રાજ, (૨) અમીરોની સલાહ, (હાઉસ ઓફ લોર્ડઝ) અને (૩) આમની સલાહ. (હાઉસ ઓફ કૉમન્સ.)

રાજ: સાધારણ રીતે ઈંગ્લેન્ડની ગાદી વંશપરંપરાના હકથી મળે છે, છતાં તે ક્રમ બદલવો હોય તો પ્રજા તેમ કરી શકે છે, એમ બે ત્રણ દાખલાથી પ્રજાએ બતાવી આપ્યું છે. ગાદીએ કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ આવી શકે છે. રાજ્યકર્તા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળતો હોવો જોઈએ. ગાદીએ આવતાંજ દેશના કાયદાઓ અને રૂઢિઓને માન આપી વર્તવાની, પ્રજાને સરખો ન્યાય આપવાની, અને ધર્માલયોની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવાની રાજ્યકર્તાને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે.

રાજકર્તાના ખાસ હુકમ: રાજાને કેટલાક ખાસ હુકમ અને સત્તા હોય છે. દેશના સર્વ લશ્કર અને કાફલાનો તે હિપરી છે, અને સર્વ અમલદારો તેના તાબામાં છે. નિયમ તરીકે રાજા કોઈ પણ કાયદો બાંધી શકે. પાર્લમેન્ટે મંજૂર કરેલા ખરડામાં તેની સહી થાય, ત્યારેજ તે કાયદો બની શકે; રાજાને સહી કરવાની ના પાડવાનો હક છે. પાર્લમેન્ટ બોલાવવી, મોકુફ રાખવી કે બરખાસ્ત કરવી, એ તેના હાથની વાત છે. તે ગુનેગારને માફી આપી શકે, નવા અમીરો બનાવી શકે, માનચાંદ કે ઈલ્કાબ આપી શકે, અને સર્વ નીમણુકો કરી શકે. તે પરદેશો જોડે યુદ્ધ કે સંધિ કરી શકે છે, અને દેશમાંના ગમે તે અમલદારને રજા આપવા ધારે તો આપી શકે છે. ટૂંકમાં પ્રધાનમંડળનું પણ કાર્ય તે રદ કરી શકે, પરંતુ હકીકતમાં આ પ્રમાણે કોઈ રાજા કરતો નથી; કેમકે ઇ. સ. ૧૬૮૮ પછી દિવસે દિવસે રાજસત્તા નામની થતી ગઈ છે, અને લોકસત્તાનું બળ ધણે અંશે વધતું ગયું છે. રાજાનું સર્વ કાર્ય તેના વતી પ્રધાનમંડળજ કરે છે. રાજા કદી ખોટું કરતો નથી, એવી ત્યાં કહેવત પડી ગઈ છે. દેશમાં પડેલા રાજદ્વારી પક્ષોથી રાજા અલગ રહે છે.

રાજા અને સામ્રાજ્ય: છતાં ઇંગ્લેન્ડનો રાજા છેક શોલાનું પુતળું નથી. રાજકીય પક્ષોની ફેરફારીની અસરથી અલગ એવા વંશપરંપરાના હકથી ગાદીએ આવેલા રાજાની અસર પરદેશો જોડેના સંબંધમાં ઘણી રહે છે. જગતભરમાં પ્રસરેલા સામ્રાજ્યનાં જુદાં જુદાં અંગોને એકઠાં રાખવાને માટે રાજા એ એક મજબુત અંકાડો છે. બ્રિટિશ મહારાજ્યમાં રાજકુટુંબનો માનમરતબો અને મોભો ઘણો છે.

રાજા અને રાજકુટુંબના ખર્ચની જોગવાઈ: રાજાને પાર્લમેન્ટ તરફથી ૪,૭૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું વર્ષાસન મળે છે. તે ઉપરાંત તેને પોતાની ખાનગી જગીરની આવક હોય છે. આમાંથી તેને પોતાનું, પોતાના અમલદારોનું અને રાજકુટુંબનું ખર્ચ કાઢવાનું હોય છે. રાણી તથા યુવરાજને જુદાં વર્ષાસન આપવામાં આવે છે. આ વર્ષાસન દર વર્ષે પાર્લમેન્ટ મંજૂર કરે છે.

અમીરોની સલાહ: આ સલામાં કેટલાક વંશપરંપરાના હકથી, કેટલાક ધર્માધિકારીઓ હોવાથી, કેટલાકને રાજાએ અમીરની પદવી આપેલી હોવાના કારણથી, અને સ્કૉટલેન્ડના અમીરોના પ્રતિનિધિઓ હોવાથી બેસે છે. તેમાં લગભગ ૫૬૦ સભ્યો છે, તેમાં ૨૬ ધર્મખાતાના સભ્યો હોય છે. તેઓ જીવન પર્યંત આ સલામાં બેસી શકે છે. જે ૧૬ સભ્યો સ્કૉટલેન્ડના અમીરોના પ્રતિનિધિ તરીકે આવે છે, તેઓ પાર્લમેન્ટની મુદત પૂરી થતાં સુધી રહે છે, અને પછી પાછી નવી ચુંટણી કરવામાં આવે છે. બાકી રહેલા સભ્યો ઇંગ્લેન્ડના અમીરો હોય છે. ઇંગ્લેન્ડના દરેક અમીરને આ સલામાં બેસવાનો વંશપરંપરાનો હક હોય છે. આ સલામાં જખરા મુત્સદ્દીઓ અને રાજકાળમાં પ્રવીણ પુરુષો ઘણા હોય છે; પરંતુ પાકટ અનુભવ અને ડહાપણ જોડે ખંત અને ઉત્સાહની ખામી હોવાથી એ સલા હંમેશાં પુરાણા મતની અને જીનું હોય તે સાફ એવા વિચારની છે. આ સલાનો પ્રમુખ ‘લૉર્ડ ચેન્સેલર’ ગણાય છે.

સત્તામાં ઘટાડો: ઇ. સ. ૧૮૩૨ પછી અમીરોની સલાની સત્તા ક્રમે ક્રમે ઘટતી ગઈ છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ પછી તો નાણાં સંબંધી ખરડામાં સુધારો કે ફેરફાર કરવાની અમીરોની સલાને સત્તાજ નથી. બીજા ધારા-

ઝોના સંબંધમાં પણ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે, કે ક્રાઇ પણ ખરડો આમની સલામાં પસાર થયા પછી બે વર્ષની મુદતમાં અમીરોની સલા બે વખત નામંજુર કરી શકે; જો ત્રીજી વખત નામંજુર કરે તો અમીરોની સંમતિની દરકાર કર્યા વિના બારોબાર રાજની સહી માટે મોકલી શકાય, અને તે કાયદો થયો ગણાય. આથી આજે અમીરોની સલાનો આમની સલા ઉપરનો અંકુશ નિર્જીવ થઇ ગયો છે. છતાં દેશની સર્વથી વડી ન્યાયની અદાલત તરીકે અમીરોની સલા એક ઉપયોગી સંસ્થા છે.

આમની સલા: ચૌદમા સૈકાથી આ મહાન સલા હયાતીમાં આવી, સારથી દેશના પ્રજાજીવનની જોડે તેનો પણ ધીમે ધીમે વિકાસ થતો ગયો છે. જેમ જેમ પ્રજા રાજ્યવહીવટની તાલીમ પામતી ગઇ, તેમ તેમ દેશના રાજ્યકારભારમાં લાગ લેવાની તેની આતુરતા તીવ્ર થતી ગઇ, અને તેનું પ્રતિનિધિત્વ વિશાળ થતું ગયું.

આમની સલાનું અસ્તિત્વ: ટ્યૂડર રાજઝોના સમયમાં અમીરો ભરી પરવાર્યા, અને મધ્યમ વર્ગની ચડતી થઇ, એટલે પાર્લમેન્ટમાં માત્ર શ્રીમંત જમીનદારો કે પૈસાદાર શહેરીઓને બદલે લણેલા, હોંસીલા, સ્વદેશપ્રેમી નવજીવાનો આવવા લાગ્યા, એટલે આમની સલાનો મોભો વધ્યો. સ્ટુઅર્ટ વંશમાં આ સલાએ પોતાના હકની જાળવણી કરવા માટે રાજઝોની સામે જખરી ટક્કર લીધી, તેમના ઈશ્વરી હકના દાવાનો ઇન્કાર કર્યો, અને આખરે વિલિયમ ડગ્લે હોલેન્ડથી બોલાવી જેમ્સ રજને નાસી જવાની ફરજ પાડી. દેશમાં લોકની સત્તા જામી તો ખરી, પરંતુ જોડે જોડે લાંચશ્વત અને અનીતિ દાખલ થયાં, અને આમની સલા ધનવાન બીજા જમીનદારોના આશ્રિતો, લાડુતો અને કહાગરાઓની બની રહી. તેમાં પ્રજાનું પ્રતિનિધિપણું રહ્યું નહિ. ઔદ્યોગિક પરિવર્તનથી દેશમાં ઉભાં થએલાં માન્ચેસ્ટર, લીડઝ, અને બર્મિંગહામ જેવાં શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળ્યો નહિ; અને ઉજ્જડ અને ધસાઈ ગએલાં ગામડાંઓમાંથી જમીનદારોના આશ્રિતો પ્રજાના પ્રતિનિધિને નામે જવા લાગ્યા. આખરે ઇ. સ. ૧૮૩૨ના સુધારાના કાયદાથી મતાધિકાર વિશાળ કરવામાં આવ્યો, અને બેઠકાની

ફરી વહેંચણી કરવામાં આવી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૬૭, ૧૮૮૫, ૧૯૧૮, અને ૧૯૨૭ ના સુધારાના કાયદાથી ઉત્તરોત્તર પ્રજાના દરેક વર્ગને રાજ્ય-વહીવટમાં વધારે અને વધારે ભાગ મળતો ગયો છે.

ચુંટણી અને મતાધિકાર: હાલ આ સભામાં ઈંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, તથા ઉત્તર આયર્લેન્ડના મતદારોના પ્રતિનિધિ તરીકે ૬૧૫ સભ્યો બેસે છે. તેઓ સર્વ પાંચ વર્ષ માટે ચુંટાઈને આવે છે. ઉત્સાહી અને દેશપ્રેમી માણસો ભરણપોષણની ચિન્તા વિના પ્રજાહિતના કામમાં દીલ દબને ધ્યાન આપી શકે, માટે દરેક સભ્યને ૬૦૦ પાઉન્ડનું વર્ષાસન આપવામાં આવે છે. ઝોઝામાં ઝોઝાં ૨૧ વર્ષની વયવાળો કોઈ પણ પુરુષ મતદાર બની શકે છે. સ્ત્રીઓને પણ મત આપવાની છૂટ છે. આજ સુધી ૩૦ વર્ષની વય ઉપરની સ્ત્રીઓ મત આપી શકતી હતી, પરંતુ હમણાંજ અમલમાં આવેલા નવા કાયદાથી તેમને પણ ૨૧ વર્ષની વયે મત આપવાનો હક મળ્યો છે. અમીરો, ભૂટારા, ગાંડાઓ અને પરદેશીઓ મત આપી શકતા નથી.

આમની સભાનો પ્રમુખ-સ્પીકર: નવી પાર્લમેન્ટ મળે કે આ સભા તરતજ પોતાનામાંથી એકને પ્રમુખ તરીકે નીમે છે. તે સ્પીકર કહેવાય છે. પાર્લમેન્ટની આખી બેઠક દરમિયાન તે પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહે છે. તે કોઈ પણ પક્ષનો ગણાતો નથી. તેનો નિર્ણય બધાએ માન્ય રાખવો પડે છે. બંને બાજુ સરખા મત થાય ત્યારે તે પોતાનો મત એક તરફ આપે છે, એટલે તે બાબતનો તે પ્રમાણે નિર્ણય થાય છે. તે એક ઉંચા આસન ઉપર બેસે છે. જે પક્ષની આમની સભામાં બહુમતી હોય તે તેની જમણી બાજુ બેસે છે, તેનાથી ઉતરતી સંખ્યાવાળો પક્ષ ડાબી બાજુ બેસે છે, અને બાકીના બધા જગા મળે ત્યાં બેસે છે.

આમની સભાની સત્તા: આ સભાની સત્તા વિશાળ છે. તેની મંજૂરી વિના સરકારથી ખર્ચ થઈ શકતું નથી. કાયદા કરવા, નાણાંનો વહીવટ કરવો, અને સરકારી અમલદારો ઉપર સત્તા ચલાવવી એ ત્રણ તેનાં કામે ગણાય છે. આમની સભાની સંમતિ વિના કોઈ પણ ખરડો કાયદો બની શકતો નથી. નાણાંની બાબતમાં સર્વોપરિ સત્તા આ સભાનીજ છે.

નાણાંખાતાનો પ્રધાન દેશની આવકબચકનો અડસટ્ટો આ સભા સમક્ષ રજુ કરે, ત્યારે તેમાં સુધારાવધારા સૂચવવાનો આ સભાને હક છે. કઇ બાબત-માં કેટલી રકમ ખર્ચ કરવી, અને તે રકમ કેવી રીતે મેળવવી, તેનો વિચાર કરવાનો હક આ સભાને છે. પ્રધાનો આ સભાના તાબેદાર ગણાય છે, અને તેના ઠરાવનો અમલ કરવા બંધાએલા છે. આ સભા પ્રધાનોને તેમનાં કામ કે ધોરણ વિષે સલાહ પૂછી શકે છે, તેમનો ખુલાસો માગી શકે છે, અને તેમનાં કામો ઉપર ટીકા કરી શકે છે. પ્રધાનોથી તેને અસંતોષ થાય, તો તેમની વિરુદ્ધ પડીને, નાણાં આપવાની ના પાડીને, કોઇ સરકારી ખરડાની વિરુદ્ધ પડીને, કે અવિશ્વાસનો ઠરાવ લાવીને, તેમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી શકે છે.

ખરડો અને કાયદો: કોઇ પણ નવો કાયદો કરવા માટે ગમે તે સભ્યને ખરડો દાખલ કરવાની છૂટ છે; પણ હકીકતમાં એમ બને છે, કે અગત્યના કાયદાના ખરડા પ્રધાનમંડળજ રજુ કરે છે. કોઇ પણ ખરડો રજુ કરવા માટે સભાની રજા મેળવવી પડે છે. ત્યાર પછી તે ખરડો વાંચવાનો દિવસ ઠરાવવામાં આવે છે. તે દિવસે તેની છાપેલી નકલો દરેક સભ્યને પૂરી પાડવામાં આવે છે. તે દિવસે ખીજી ચર્ચા થતી નથી; માત્ર એ ખરડો શા વિષય બાબત છે તે જણાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પહેલા વાચન-માંથી પસાર થયા પછી ખીજી વારના વાચન વખતે ખરડા ઉપર ચર્ચા ચલાવવામાં આવે છે, અને સભ્યોનો મોટો ભાગ તે તરફ વલણ ધરાવતો માલુમ પડતો હોય, તો તે ઉપર વધુ વિચારને માટે જે વિષય બાબતનો ખરડો હોય, તે વિષયના ઉસ્તાદોની મંડળી નીમી તેને સોંપવામાં આવે છે. આ મંડળી તે ખરડા ઉપર વિચાર કરી યોગ્ય લાગતા સુધારા-વધારા સાથે તે રજુ કરે, એટલે ત્રીજું અને છેલ્લી વારનું વાચન થાય છે. તે વેળા સાધારણ ચર્ચા થયા બાદ મત લેવાય છે, અને જો બહુમતી તેની તરફેણમાં હોય, તો તે ખરડો પસાર થયો ગણાય છે. પછી તે ખરડો અમીરોની સભામાં મોકલવામાં આવે છે; ત્યાં પણ ત્રણ વાચનમાં પસાર થયા પછી રાજની સહી થવા માટે જાય છે. રાજની સહી થયા પછી એ કાયદો થયો ગણાય છે.

પાર્લમેન્ટની મુદત અને બેઠક: ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના કાયદાથી પાર્લમેન્ટની મુદત પાંચ વર્ષની દરાવવામાં આવી છે. પાર્લમેન્ટનું કામકાજ પાંચે વર્ષ સુધી લાગલાગટ ચાલુ રહેતું નથી. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર વાર તેની બેઠક થાય છે. નાણાં ઉપર તેનો કાબુ હોવાથી દર વર્ષે આવકબચકના અડસટ્ટા મંજૂર કરવા માટે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછી એક બેઠક તો થવી જ જોઈએ.

પ્રધાનમંડળ: અસલના વખતથી રાજ્યવહીવટની સલામતીની ખાતર રાજને સલાહ આપવા માટે એક મંડળ નીમવાનો રિવાજ તો ઇંગ્લેન્ડમાં ચાલ્યો આવતો હતો ખરો, પરંતુ તેમાં રાજ પોતેજ સલાહકારોને પસંદ કરતો હતો; પણ ધીમે ધીમે પાર્લમેન્ટે પોતાની સત્તા મજબૂત કરવા માંડી, એટલે પંદરમા સૈકાના આરંભથી એવું દૃષ્ટિ કે પાર્લમેન્ટનો વિશ્વાસ ધરાવતા હોય, તેવા માણસોજ આ મંડળમાં આવી શકે. આ મંડળને 'પ્રિવી કાઉન્સિલ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું. ધીમે ધીમે આ મંડળમાં સભ્યોની સંખ્યા વધી પડી, એટલે રાજ આખા મંડળની સલાહ લેવાને બદલે અમુક માણસોની સલાહ લઈ ચાલે એમ થવા લાગ્યું, પણ રાજ્યપરિવર્તન પછી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ; પાર્લમેન્ટની સત્તા વધી ગઈ, અને રાજની સત્તા ઓછી થઈ. પાર્લમેન્ટે પ્રધાનોના કામ ઉપર બેઠક ટીકાઓ કરવા માંડી. વિલિયમ ડબ્લ્યુ પોતાનું ધોરણ પાર્લમેન્ટને અનુકૂળ પડે એવું રાખવાનો રિવાજ પાડ્યો. તેણે જે પક્ષનું પાર્લમેન્ટમાં જોર હોય તેમાંથી મંત્રીઓ નીમ્યા, એટલે રાજ્યકારભાર સરળ ચાલવા લાગ્યો, એને એ રીત ચાલુ રાખી. ત્યાર પછી ગાદીએ આવનાર ન્યૂબોર્ન ૧ લો પ્રદેશી હતો; તેને અંગ્રેજી ભાષાનું કે રાજ્યબંધારણનું કશું જ્ઞાન ન હતું, અને ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યવહીવટમાં તેને રસ પડતો ન હતો, એટલે તેણે સર્વ રાજ્યકારભાર પ્રધાનોને સોંપી દીધા પ્રધાનમંડળમાંના એક વૉલ્પોલને તે મંડળનો પ્રમુખ નીમી દીધો. રાજ્યની સર્વ કારોબારી સત્તા પ્રમુખના હાથમાં રહેવાથી તેનો મોભો વધ્યો, અને તે મુખ્ય પ્રધાન કહેવાવા લાગ્યો. ત્યાર પછી વૉલ્પોલે ઠરાવ્યું, કે સર્વ પ્રધાનો એકજ પક્ષના હોવા જોઈએ. આ પ્રમાણે અમલબજવણીનું કામ પ્રિવી કાઉન્સિલનું હોવા છતાં પ્રધાનમંડળ

તે બનવે છે. દેશના રાજ્યબંધારણમાં પ્રધાનમંડળ માટે એક શબ્દ ન હોવા છતાં કારોબારમાં તેનું સ્થાન અગત્યનું છે.

પ્રધાનમંડળ બંને સભાના સભ્યોનું બનેલું હોય છે; પરંતુ તેઓ સર્વ એક પક્ષના હોય છે, અને મુખ્ય પ્રધાન આમની સભામાં બહુમતી ધરાવનાર પક્ષનો આગવાન હોય છે.

પ્રધાનમંડળની રચના: નવી પાર્લિમેન્ટ મળ્યા પછી જે પક્ષની આમની સભામાં બહુમતી હોય, તેના મુખીને બોલાવી તેને પ્રધાનમંડળ રચવાનું રાજ કહે છે. તે મુખી પછી પોતાના પક્ષના આગેવાનોને જુદા જુદા અધિકાર સોંપી પોતાનું પ્રધાનમંડળ બનાવે છે. આ સર્વ પ્રધાનો બેમાંથી એક સભાના સભ્યો હોવા જોઈએ. પ્રધાનમંડળમાં કેટલા માણસો હોવા જોઈએ એ વિષે સંખ્યાની હદ બાંધવામાં આવી નથી, પણ ધણું કરીને તેમાં ૨૧-૨૨ સભ્યો હોય છે. તેમાં મુખ્ય પ્રધાન, નાણાં ખાતાનો પ્રધાન, સંસ્થાન ખાતાનો પ્રધાન, યુદ્ધ ખાતાનો પ્રધાન, સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન, પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન, હિંદુસ્તાનનો પ્રધાન, નૌકા ખાતાનો પ્રધાન, તેમજ વેપાર અને શિક્ષણનો પ્રધાન વગેરે છે. દરેક પ્રધાન પાસે એક એક ખાતું હોય છે. આ સર્વ પ્રધાનો મુખ્ય પ્રધાનની સંમતિ મેળવી પોતાના ખાતાનો વહીવટ ચલાવે છે, પરંતુ પાર્લિમેન્ટમાં તેમની જવાબદારી છૂટી છૂટી ગણાતી નથી; કોઈ પણ એક પ્રધાનના કાર્ય બાબત આખું પ્રધાનમંડળ જવાબદાર ગણાય છે. આથી મહત્વના સવાલ હોય ત્યારે આખા પ્રધાનમંડળની બેઠક મળે છે, અને તેમાં તે સવાલની ચર્ચા કરી તેનો નિર્ણય આણવામાં આવે છે. એ નિર્ણય પ્રમાણે ચાલવાને દરેક પ્રધાન બંધાએલો હોય છે; જે પ્રધાન વિરુદ્ધ મત ધરાવતો હોય, અથવા તે નિર્ણય પ્રમાણે ચાલવા માગતો ન હોય, તેને પોતાની જગાનું રાજનામું આપવું પડે છે.

મિશ્ર પ્રધાનમંડળ: સામાન્ય રીતે પ્રધાનમંડળ એક પક્ષના સભ્યોનું બનેલું હોય છે, પરંતુ કોઈ વિકટ પ્રસંગે બીજા પક્ષના બુદ્ધિમાન માણસોને ભેળવી મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચવામાં આવે છે. આ પ્રધાનમંડળ દેશનો તમામ કારભાર ચલાવે છે, પરદેશો જોડે યુદ્ધ કે સંધિ કરે છે, દેશ-

હિતના અને લોકકલ્યાણના કાયદા ઘડે છે, અને પરદેશો જોડે વર્તવાનું ચોક્કસ ધોરણ નક્કી કરે છે. તેઓ પાર્લમેન્ટને જવાબદાર હોવાથી તેમને પોતાનાં કાર્યોમાં પાર્લમેન્ટની સંમતિ મેળવવી પડે છે, અને પાર્લમેન્ટની સંમતિ મેળવી ન શકાય તો તેમને રાજીનામું આપી દેવું પડે છે.

પ્રધાન: પ્રિવી કાઉન્સિલનો સભાસદ: કાયદામાં પ્રિવી કાઉન્સિલના સભ્યોની સલાહ લેવાની રાજીને શિરે ફરજ હોવાથી પ્રત્યેક પ્રધાનને પ્રિવી કાઉન્સિલનો સભાસદ બનાવવામાં આવે છે. જુના પ્રધાનો પણ પ્રિવી કાઉન્સિલના સભ્યો હોય છે.

પ્રધાનોના પગાર: આ સર્વ પ્રધાનોને એક સરખો પગાર મળતો નથી. દરેક પ્રધાનને સાડા ત્રણથી પાંચ હજાર પાઉન્ડનો વાર્ષિક પગાર મળે છે. પાર્લમેન્ટના સભ્યો તરીકે તેઓ પોતાની સભામાં બેસે છે.

મુખ્ય પ્રધાન: રાજ અને પ્રધાનમંડળનો સંબંધ મુખ્ય પ્રધાન મારફત બંધાય છે. મુખ્ય પ્રધાન પ્રધાનમંડળના ઠરાવો રાજને જણાવે છે, તેમજ રાજનો મત પ્રધાનમંડળ સમક્ષ રજુ કરે છે. પાર્લમેન્ટમાં ખુલાસા કરવાનું કામ પણ તેનું હોય છે; તેની સંમતિથી બીજો પ્રધાન ઉત્તર આપી શકે છે.

પ્રધાનમંડળની જવાબદારી: આ પ્રમાણે રાજ્યવહીવટની સર્વોપરિ સત્તા ભોગવનાર પ્રધાનમંડળ પાર્લમેન્ટને જવાબદાર છે. આ પ્રધાનમંડળને હયાતીમાં આણનાર પાર્લમેન્ટના તેઓ સેવકો છે. પાર્લમેન્ટની જાગૃત આંખ નીચે કામ કરનારા આ પ્રધાનોને પોતાની વિશાળ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં ખચરદારી રાખવી પડે છે.

આ પ્રમાણે દેશમાં કાયદા બંધનાર મંડળ અને તે કાયદાઓને અમલમાં મૂકનાર મંડળ વિષે આપણે જાણ્યું. હવે એ કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન કરે, તેને શિક્ષા કરી દેશનું રાજ્યતંત્ર સુવ્યવસ્થિત રાખનાર મંડળ એટલે ન્યાયાધિકારીઓ વિષે આપણે આગળ ઉપર વાંચીશું. આ નાના પુસ્તકમાં તેને માટે સ્થાન ન હોય એટલુંજ બસ છે.

સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા.

ગ્રેટબ્રિટન પોતાના સામ્રાજ્ય જોડે કેવા સંબંધથી જોડાયેલું છે, અને સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોમાં કેવી વ્યવસ્થા ચાલે છે તે હવે જોઈએ.

વિસ્તાર અને વસ્તી: પાંચે ખંડમાં પ્રસરેલું આ મહારાજ્ય ૧ કરોડ ૪૦ લાખ માઇલના વિસ્તારમાં આવેલું છે. તેની એકંદર વસ્તી ૪૩ કરોડની છે. તેમાં આશરે સવા પાંચ કરોડ ગોરાઓ છે; બાકીના બીજા કાળી, પીળી, અને તપખીરિયા ચામડીના રંગવાળા એકમેકથી આચાર-વિચારમાં ભિન્ન એવા લોકો છે.

ગ્રેટબ્રિટન અને સામ્રાજ્યનાં અંગો: સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો જોડે ગ્રેટબ્રિટનનો સંબંધ એક સરખો નથી. કેટલાક દેશોને તેણે સ્વરાજ્ય આપી દઈ પોતાની સર્વ વ્યવસ્થા કરી લેવાનો હક આપ્યો છે, ત્યારે બીજા કેટલાક દેશોમાં તેણે પ્રતિનિધિઓની સભા સ્થાપી કેટલાક વિષયોમાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરી છે; વળી કેટલાક ભાગોમાં તો ઈંગ્લેન્ડનો જ અમલ સંપૂર્ણપણે ચાલે છે.

બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ: આખા સામ્રાજ્યમાં સર્વથી એક સત્તા તો બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની જ છે. સામ્રાજ્યના કોઈ પણ ભાગ વિષે તે કાયદો કરી શકે છે. સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોના વહીવટમાં સાધારણ રીતે તે વચ્ચે પડતી નથી, પણ તેમ કરવા ધારે તો તેને હક છે; કેમકે તે સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય આપવાનો કાયદો પણ બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે પસાર કરેલો છે. પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર પ્રધાનમંડળમાંના પ્રધાનોની દેખરેખ નીચે સામ્રાજ્યનો વહીવટ ચાલે છે. એ દેશો માટે ગવર્નર-જનરલ, કમિશનર વગેરે અધિકારીઓની નીમણૂક પ્રધાનમંડળ કરે છે.

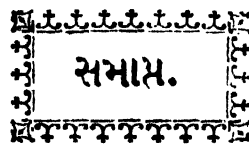
સામ્રાજ્યના વિભાગ: રાજ્યપદ્ધતિની દૃષ્ટિથી સામ્રાજ્યના દેશોના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય. (૧) સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો, (૨) કાઉન્ટ્રીઓ, અને (૩) રક્ષિત રાજ્યો.

સ્વરાજ્ય લોગવતાં સંસ્થાનો: કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિઆ, ન્યૂઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ન્યૂ ક્રાઉન્ડલેન્ડ, અને ઉત્તર-દક્ષિણ આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે. આ સંસ્થાનોને પોતાની સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ હોય છે, તેમાં ઘણું કરીને બે સભાઓ હોય છે. તેમાંથી સંસ્થાનોનું પોતાનું પ્રધાનમંડળ ચૂંટાય છે, અને આ પ્રધાનમંડળની મારફતે દેશનો વહીવટ ચાલે છે. રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં ગવર્નર જનરલની નીમણૂક કરવામાં આવે છે. દરેક કાયદામાં તેની મંજૂરી લેવી પડે છે, અને અગત્યના કાયદામાં શાહી સરકારની મંજૂરીની જરૂર રહે છે. આ સંસ્થાનો પરરાજ્યો બંને પોતાની જવાબદારીથી રાજદ્વારી સંબંધ બાંધી શકતાં નથી. બીજી રીતે તેઓ દરેક રીતે સ્વતંત્ર જેવાંજ છે.

કાઉન કોલોની: સિલોન, જમેકા, ફિજી, વગેરે કાઉન કોલોનીનો વહીવટ ઘણે ભાગે ગવર્નરના હાથમાં હોય છે. નાઇજિરિઆ, ઓટીશ દરેટ આફ્રિકા વગેરે સંરક્ષિત પ્રદેશોને નામે ઝાળખાતા ભાગોમાં કમિશનર અથવા રેસિડેન્ટ હોય છે.

રક્ષિત રાજ્યો: હિંદુસ્તાનનો વહીવટ હિંદી પ્રધાનના અમલ નીચે વાઇસરોય ચલાવે છે. હિંદનો મંત્રી પ્રધાનમંડળનો સભ્ય હોવાથી પાર્લમેન્ટને જવાબદાર હોય છે. વાઇસરોય પોતાની કારોબારી સભાની સલાયથી દેશનો સર્વ વહીવટ ચલાવે છે. આ સભ્યો ધારાસભાને જવાબદાર હોતા નથી. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના કાયદાથી પ્રાંતોના વહીવટમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત છેલ્લા વિગ્રહમાં મેસોપોટમિઆ, પેલેસ્ટાઇન, જર્મન દરેટ આફ્રિકા, અને વેસ્ટ આફ્રિકાના પ્રદેશો ગ્રેટબ્રિટનના અધિકાર નીચે આવ્યા છે.

સામ્રાજ્યવ્યવસ્થા.

રાજા.

પાદશીભેન્ડ.

પ્રિવી કાઉન્સિલ.

(રાજા, અમીરસભા આમની સભા.)

પ્રધાનમંડળ.

ન્યાયમંડળ.

મુખ્ય પ્રધાન.

સંસ્થાન ખાતાનો મંત્રી.

હિંદનો મંત્રી.

સંસ્થાનોના ગવર્નર, આદિ. વાઇસરોય.

સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો.

કાયદામંડળ.

કારોબારી મંડળ.

મુખ્ય ન્યાયમંદિર.

કાયદામંડળ.

(સંસ્થાનોનાં)

મુખ્ય ન્યાયમંદિર.

પ્રધાનમંડળ (સંસ્થાનોનાં)

સામ્રાજ્ય

કરક

પરિશિષ્ટ ૨ જી.

બ્રિટિશ રાજ્યઅંધારણના સીમાસ્તંભો.

ક્ર. સં.	અનાવ.	પરિણામ.
૧૨૧૫	મોટો પટો.	રાજસત્તા પર બંધન મુકાય
૧૨૬૫	સાઇમન ડી મોન્ટફોર્ટે લોકપ્રતિનિધિ તેડયા.	પ્રજ્ઞના આમલગીનો અવાજ રાજ્યવહીવટમાં દાખલ થયો.
૧૨૬૫	આર્થર્ પાર્લમેન્ટ.	અર્વાચીન પાર્લમેન્ટનું બીજ નંખાયું.
૧૩૭૪	ભલ્લી પાર્લમેન્ટ.	રાજના અધિકારીઓની તપાસ ચલાવવાના હુકનો દાવો પાર્લમેન્ટે કર્યો.
૧૪૮૧	પાર્લમેન્ટ મળી.	પાર્લમેન્ટે રાજને આપવાનાં નાણાં મંજૂર કરતાં પહેલાં પ્રજ્ઞનાં હુકમ દૂર કરવાની માગણી કરી.
૧૬૦૩	જેમ્સ ૧લાનું રાજ્યરોહણ.	ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ એક રાજની આણ નીચે આવ્યાં.
૧૬૨૮	હુકની અરજી.	રાજની આપઅપત્યારી સત્તા પર દાખ મુકાયો.
૧૬૪૦-૬૦	લાંબી પાર્લમેન્ટ.	આર્લ્સ ૧ લાનાં આપઅપ- ત્યારી કાર્યો રદ કરી તેના સલાહકારોનો વધ કરવામાં આવ- ્યો. સૈન્યસત્તાનું રાજ્ય રચાયું.
૧૬૬૦	આર્લ્સ રજે ગાદીએ આવ્યાં.	સૈન્યસત્તાનો અંત. રચૂરિટનોએ કરેલી રાજ્યકાન્તિ નિષ્ફળ ગઈ.
૧૬૭૬	હેબિઆસ કેપિસ કાયદો.	રાજસત્તા પર કાબુ મુકાયો, ન્યાય- પદ્ધતિ નિર્માણ કરવામાં આવી.
૧૬૮૮	રાજ્યકાન્તિ.	લોકસત્તાનો જય. ઇર્લેન્ડ હુકના સિદ્ધાન્તને ફટકો.
૧૬૮૯	હકપત્રિકા. સૈન્યનો કાયદો.	રાજપ્રજ્ઞ વચ્ચે કરાર થયો. પાર્લમેન્ટનું ઉપરીપદ રચાયું.
	ધર્મસહિષ્ણુતાનો કાયદો.	
૧૬૯૪	ત્રિવાર્ષિક કાયદો.	

૧૭૦૬	ઉત્તરાધિકારનો કાયદો.	રાજહુક પર દબાણ. વંશપરં- પરાથી નહિ, પરંતુ લોકની દમ્ભાથી રાજગાદી મળે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થપાયો.
૧૭૦૭	ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડની પાર્લમેન્ટનો સંધાગ.	ઇંગ્લેન્ડ-સ્કોટલેન્ડ વચ્ચેની નિત્યની ઇર્ષા દૂર થઈ. બંને દેશનું હિત એક થયું.
૧૭૧૫	વિદ્રોહનો કાયદો.	દેશમાં વ્હીગ પક્ષનો પગ મજબુત થયો.
૧૮૦૧	ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડનું જોડાણ.	કેથોલિકનો અસંતાપ તીવ્ર થયો.
૧૮૨૬	કેથોલિક ધર્મવાળાને છૂટ.	પાર્લમેન્ટમાં આવવા માટે કેથોલિક ધર્મવાળાને છૂટ થઈ.
૧૮૩૨	સુધારાનો કાયદો.	પાર્લમેન્ટમાં પેટેલો સ્પેરો દ્વારા કરી તેને પ્રબળની ખરેખરી પ્રતિનિધિ બનાવવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો.
૧૮૬૭	સુધારાનો બીજો કાયદો.	મતાધિકારનો વિસ્તાર.
૧૮૭૨	ગૃહ મત આપવાનો કાયદો.	પ્રતિનાથ પસંદ કરવામાં બહા- રનું દબાણ ટાળી દઈ મતદારનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવવામાં આવ્યું.
૧૮૮૪	સુધારાનો ત્રીજો કાયદો.	મતાધિકારનો વધારે વિસ્તાર.
૧૮૯૨	પાર્લમેન્ટનો કાયદો.	અમીરોની સલામી સત્તા પર કાપ પડ્યો. આમની સલામી સર્વોપરિ બની.
૧૯૧૮	પ્રબળપ્રતિનિધિત્વનો કાયદો.	૩૦ વર્ષ ઉપરની સ્ત્રીને મતા- ધિકાર મળ્યો.
૧૯૧૯	હિંદના રાજ્યવહીવટનો કાયદો.	હિંદના રાજ્યવહીવટમાં સુધારા દાખલ થયા.
૧૯૨૨	આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાનો કાયદો.	આઈરિશ પ્રબળના સ્વાતંત્ર્ય- ચક્ષુની સમાપ્તિ.
૧૯૨૪	મજૂરપક્ષનું પ્રધાનમંડળ.	મજૂરપક્ષ અધિકારપદે આવ- વાનો બનાવ પહેલવહેલો બન્યો.

